

महर्षि-वेदव्यासकृत-भाष्यसहितम् ।

वाचस्पतिमिश्रविरचितव्याख्यः

समलङ्कृतम् ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

व. १८८५ ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

पातञ्जलदर्शनम् ।

समाधिपादः ।

श्री नमो गणेशाय ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

यस्य क्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोऽनेकधाऽनुग्रहाय
प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी ।
सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यम्,
देवोऽह्वीशः स वोऽव्यात् सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः ॥१॥

नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे हृषिकेतवे ।

क्लेशकर्मविपाकादिरहिताय हिताय च ॥

मत्वा पतञ्जलिमहिं वेदव्यासेन भाषिते ।

सङ्क्षिप्तस्यैवार्थं भाष्ये व्याख्या विधास्यते ॥

इह हि भगवान् पतञ्जलिः प्रारम्भितस्य शास्त्रस्य सङ्क्षिप्तः तात्पर्यार्थं प्रेषा-
वत्प्रवृत्ताङ्गं श्रीतुष सुखादपीचार्यम् आचिख्यासुरादाविदं त्वं रचयात्कार ।
अथ योगानुशासनम् । तत्र प्रथमावयवम् अथशब्दं व्याचष्टे । अथेत्ययमधिकाराव-
ति । अथैव ज्योतिरिति वत् मत्वा आत्मन्यर्थः । अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह ।
अनुश्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, नचास्य ज्ञानसाधनम् प्रवृत्तिः अपितु तत्त्व-
ज्ञानचिख्यापयिषान्तरम् । जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्वात् यथा आत्मायते “तस्मात्
ज्ञानो दान्त उपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वा आत्मन्येव आत्मानं पश्येत्” इत्यादि
श्रित्यप्रवृत्तपथरचरायनामुपयोगानन्तर्यस्य च सम्भवेऽपि नामिषानम् । श्रित्य-
प्रतीतिप्रवृत्तीरनुपयोगात् प्रामाणिकत्वे योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेक्षत्वात्
अप्रामाणिकत्वे च तद्भावेऽपि हेयत्वात् । एतेन तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषोरानन्तर्य-

तस्य लक्षणाभिधितया इदं सूत्रं प्रवृत्ते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोऽपि योग इति आख्यायते ।
चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि
चित्तसत्त्वम् रजस्तमोभ्यां संसृष्टम् ऐश्वर्यविषयप्रियं भवति ।
तदेव तमसा अनुविद्धमधर्माऽज्ञानाऽवैराग्याऽनैश्चर्योपगं

योत् अवसादयति । वक्ष्यति हि मति मूलं तद्विपाक इति । किञ्च निरोधमभि-
मुखं करोति अभिमुखीकरोति । स च सम्प्रज्ञातचतुःप्रकार इत्याह । स चेति ।
असम्प्रज्ञातमाह सर्ववृत्ति इति । रजस्तमोमयी क्लृप्ता प्रमाणादिवृत्तिः सात्त्विकी
वृत्तिसुपादाय सम्प्रज्ञाते निरुद्धा, असम्प्रज्ञाते तु सर्वासामेव निरोध इत्यर्थः ।
तद्विद्ध भूमिद्वये समाप्ता या मधुमत्यादयो भूमयस्ताः सर्वासामु विदितः सार्व-
भौम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

द्वितीयं मूलमवतारयति । तस्य लक्षणमिति । तस्य इति पूर्वस्वीपातं
द्विविधं योगं परावृणोति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥ निरुध्यन्ते यस्मिन् प्रमा-
णादिवृत्तयोऽवस्थाविशिषे चित्तस्य सोऽवस्थाविशिषी योगः ।

ननु सम्प्रज्ञातस्य योगस्य अव्यापकत्वात् अलक्षणमित्युक्तम्, अनिरुद्धादि तच्च सात्त्विकी
चित्तवृत्तिरित्यत आह । सर्वशब्दाग्रहणादिति ॥ यदि सर्वचित्तवृत्तिनिरोधी योग
इत्युच्येत भवेदव्यापकं सम्प्रज्ञातस्य क्लृप्तकर्मविपाकाशयपरिपथी चित्तवृत्तिनि-
रोधस्तु तमपि संसृष्टाति, तत्रापि राजस्तमसोचित्तवृत्तिनिरोधात्, तस्य च तद्वा-
दित्यर्थः । कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्धः, किमर्थं चैवमवस्थस्य
चित्तस्य वृत्तयो निरोहव्या इत्याशङ्क्य प्रथमं तावदवस्थासम्बन्धे हेतुमुपनयत्यति ।
चित्तं हीति । प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वगुणम्, प्रवृत्तिशीलत्वात् रजोगुणम्, स्थिति-
शीलत्वात् तमोगुणम्, प्रख्याग्रहणमुपलक्षणाद्यं, तेनान्येऽपि सात्त्विकाः प्रमाद-
क्षाचवप्रीत्यादयः सूच्यन्ते, प्रवृत्त्या च परितापशीकादयो राजसाः । प्रवृत्तिविरोधी
तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः । स्थितिग्रहणाद् गौरवावरणदेत्यादयः उपलक्ष्यन्ते । एत-
दुक्तं भवति । एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येण परस्परविमर्द-
वैचित्र्यादिविषयपरिणामं सत् चनेकावस्थसुपपद्यते इति ।

क्षिप्ताया एव चित्तस्य भूमीः यथासम्भवमवाप्तरावस्थाभेदवतीः आदर्शयति
प्रख्यारूपं हि इति । चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वम् । तदेवं प्रख्यारूपतय

भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रक्षीतमानमनु-
विद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति । तदेव
रजोलेशमलापेतं ^{प्रतिपक्षे शब्दे} स्वरूपप्रतिष्ठं ^{५१५५} सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं
धर्ममेघध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसङ्गज्ञानमित्याचक्षते
ध्यायिनः । ^{ध्यायिनः} चित्तिशक्तिरपरिणामिनि अप्रतिसंक्रमा दर्शित-
विषया शुद्धा चानन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चैयम् अतो

सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्ते सत्त्वात् किञ्चिद्देने रजस्तमसो यदा
मिथः समे च भवतः तदैश्वर्यं विषयाश्च शब्दादयः तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तद्योक्तं
सत्त्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वं प्रणिधित्वादपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वादिष्टिमा-
दिकमैश्वर्यमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्वाति, प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा
चिप्यमाणम् तत्रापि अलक्ष्यस्थिति तत् प्रियमात्रं भवति । शब्दादिषु पुनरस्य स्वर-
सबाहो प्रेमा निरुद्ध एव, तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् । क्षिप्तं चित्तं दर्शयन् मूढमपि
सूचयति । तदेव तमसिति । यदाहि तमो रजो विजित्य प्रसूतम् तदा चित्तसत्त्वा-
वरकतमः समुत्सारये अशक्तत्वात् रजस्तमः स्थितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति । अज्ञानञ्च
विपर्ययज्ञानम् अभावप्रत्ययालम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तम् । ततश्च मूढावस्थापि सूचि-
तेति । अनेश्वर्यं सर्वत्र इच्छाप्रतीघातः । अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः । यदा
तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमः पटलं सरजस्वं भवति तदा धर्मज्ञानवैरा-
ग्यैश्वर्याणि उपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्यादि । मोहः तमस्तदेव आवरणं प्रकर्षेण क्षीणं
यस्य तत्तद्योक्तम् । अतएव सर्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेषु प्रक्षीत-
मानम् । तथापि न धर्मादौश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह । अनुविद्धं
रजोमात्रया इति । रजसः प्रवर्तकत्वादसि धर्मादिरित्यर्थः । तदनेन सम्प्रज्ञात-
समाधिसम्प्रज्ञयोः मधुशुनिकप्रज्ञाज्योतिर्धर्मोऽध्यामयो योगिनोचितसत्त्वं संगृहीतम् ।
सम्प्रति अतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थस्य चित्तावस्थामाह । तदेव इति,
चित्तं रजोलेशान्मलादपेतम् अतएव स्वरूपप्रतिष्ठम् । अध्यासवैराग्यपटपाकप्रवृत्त्य-
विधूतरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठायां विषयेन्द्रियप्रत्या-
हृतस्य अनवसिताधिकारतया च कार्यकारिणी विवेकख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत
इत्याह । सत्त्व इति । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भवति,
धर्ममेघश्च वक्ष्यते । अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह ।

तत् परमिति । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्यन्तं परं प्रसङ्गज्ञान-

पातञ्जलदर्शनम् ।

Sutra with remaining

विपरीता विवेकख्यातिरिति । अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामि-
ख्यातिं निरुणद्धि, तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति, इ-
निर्वीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इति असम्प्रज्ञातः
द्विविधः स योगः चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

मिति आचक्षते ध्यायिनः । चित्तसामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणीरभेदविवक्षया
द्रष्टव्यम् । विवेकख्यातेर्ज्ञानहेतुं चित्तशक्तेय उपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतार-
यितुं चित्तशक्तेः साधुतामसाधुताश्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चित्तशक्तिरित्यादिना,
सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः, सुखमोहावपि हि विवेकिनं दुःखाकुर्वतः, अतो
दुःखवद्भेदौ । तथाच अतिसुन्दरमप्यन्वद दुर्नोति, तेन तदपि ह्येवमेव विवेकिनः,
स्येयमशुद्धिरन्तश्चित्तशक्तौ पुरुषे न सा इत्यत उक्तं शृङ्गा चानन्ता चेति ।
ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इयं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं निशुद्धा
तदाकारपरिणतपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्ता इत्यत उक्तम् दर्शितविषयेति ।
दर्शितो विषयः शब्दादिः यस्यै सा तथोक्ता । भवेदेतदेवम् यदि बुद्धिवत् चित्त-
शक्तिर्विषयाकारतामापयेत्, किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती
अतदाकाराद्यै चित्तशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयते इति उच्यते । ननु
विषयाकारां बुद्धिमनारुदायाः चित्तशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं
न तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् । अप्रतिसंक्रमा इति प्रतिसङ्गः सञ्चारः
स चित्तेर्नास्तीत्यर्थः । स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम् । अपरिणामिनीति ।
न चित्ते स्त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणाऽवस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण
परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चित्तशक्तिः । असंक्रान्ताया अपि विषय-
संवेदनमुपपादयिष्यते । तत्सिद्धं चित्तशक्तिः शोभनेति विवेकख्यातिस्तु बुद्धि-
सत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम् । अतश्चित्तशक्तेर्विपरीतेति । यदा च विवेकख्याति-
रपि हेत्या तदा कौव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः । ततश्चेतोर्नि-
रोधसमाधेरवतारी युज्यते इत्याह । अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि
परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः । अथ अनिरुद्धाऽशेषवृत्तिचि-
त्तौटशमित्यत आह ।

तदवस्थमित्यादि । स निरोधोऽवस्था यस्य तत्तथोक्तम् । निरोधस्य स्वरूप-
माह । स निर्वीज इति । क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भोगवीजम् तस्या-
भिर्गत इति निर्वीजः । अस्यैव योगिजनप्रसिद्धान्त्वयोः संज्ञामादर्शयति । न तत्रेति
उपसंहरति । द्विविधः संयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

समाधिपादः ।

७

तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधोपात्ता पुरुषः किं स्वभावः, इति—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये, व्युत्थान-
चित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा ।

सम्पत्ति उत्तरमवतारयिष्यतीत्युच्यते । तदवस्थे चेतसीति । किमाक्षेपे तत्तदा-
कारपरिणतबुद्धिबोधोपात्ता खलु अयं पुरुषः सदा अनुभूयते न बुद्धिबोधपरिणतो-
ऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः न च संस्कारशेषे चेतसि
सोऽस्ति, न च स्वभावमपचाय भावो वर्तितुमर्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कार-
शेषमपि बुद्धिं कक्षात् पुरुषो न बुद्ध्याते इत्यत आह । विषयाभावादिति । न
बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः विवेकस्यातिविषयभोगी च
पुरुषार्थो तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धौ विषयाभावः । मूर्तेषु परि-
हरति । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥३॥ स्वरूपे इत्यारोपितम् । ज्ञानाधिकार-
स्वरूपं निवर्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम्, न तु बुद्धिबोधः
ज्ञानादिरूपः औपाधिकः हि सः स्फटिकस्येव स्वभावस्वरूपधवलस्य जपाकुसुम-
सन्निधानोपाधिः अरुणिमा, नचोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिः अतिप्रसङ्गादिति-
भावः । स्वरूपस्य च अभेदेऽपि भेदं विकल्पा अधिकरणभाव उक्त इति । अय-
मेवार्थो भाष्यकृता द्योत्यते । स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीं—निरोधावस्थायां न
व्युत्थानावस्थायामिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायाम् अप्रतिष्ठिता स्वरूपे
चितिशक्तिः निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्याद् व्युत्थाने वा स्वरूप-
प्रतिष्ठाने सति व्युत्थाननिरोधयोः अविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति । न
जातु कूटस्थानित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् व्यवर्ते । तेन यथा निरोधे तथैव
व्युत्थानेऽपि, न खलु शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदय-
व्ययी भवतः प्रतिपत्तौ तदाभूतमपि अतएवलेन अभिमन्यते । निरोधसमाधि-
मपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

तत्त्वान्तरमवतारयितुं प्रवृत्ति कथन्तर्हि इति । यदि तथाऽपि भवन्ती न
तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः ॥ हेतुषट् मध्याह्न्ये सूर्यं पठति ।
दर्शितविषयत्वात् वृत्तिसाक्ष्यमित्यत्र ॥ इतरत्र—व्युत्थाने याचितवन्तयः ज्ञान-

कथं तर्हि । दर्शितविषयत्वात्—(११५२५५५.)

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथाच सूत्रं “एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्” इति । चित्तम् अयस्कात्ममणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति

धीरमूढाः ता एव अविशिष्टा अभिज्ञा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । सारूप्य-
मित्यत्र स शब्दः एकपथ्यायः । एतदुक्तं भवति । जषाकुसुमस्कटिकयोरिव बुद्धि-
पुरुषयोः सन्निधानादभेदयुक्ते बुद्धिवृत्तौः पुरुषे समारोप्य श्रान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि
मूढोऽस्मीति अध्यवस्ति । यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं मुखं मलिनमारोप्य
योचति आत्मानं मलिनोऽस्मीति । यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवत्,
बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेन अचिद्रूपतया अनुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्
पुरुषवृत्तिरिवानुभव इव अवभासते तथाच अयमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्ययवानिव
अभोक्ताऽपि भोक्तव विवेकख्यातिरङ्कितोऽपि तत्सङ्घट इव अविवेकख्यात्यां प्रकाशते ।
एतच्च चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र सत्त्वपुरुषयोः
अत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यत्र च उपपादयिष्यते । एतच्च अतान्त-
रेऽपि सिद्धमित्याह । तथाचेति । पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम् । “एकमेव दर्शनं
ख्यातिरेव दर्शनम्” इति ।

ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृत-
तया जडत्वेन अनुभाव्या दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य चैतन्यम् अनुभवो दर्शनमित्यत्र
आह ख्यातिरेव दर्शनमिति । उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीम् अभि-
प्रेत्य एतदुक्तम् एकमेवेति चैतन्यस्य पुरुषस्य स्वभावी न ख्यातिः । चैतन्यं न लौक-
प्रत्यक्षनीचरः अपि तु जागमानुमानगीचर इत्यर्थः । तदनेन व्युत्थानावस्थायां मूल-
कारणमविद्यां दर्शयता तद्धेतुकः संयोगी भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित
इति । तमुपपादयन्नाह । चित्तम् इति । चित्तं स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिन इति
सम्बन्धः । ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चैतनचित्तस्नेहिता न चास्य तत्त्व-
नितीपकारसम्भवः तदसम्बन्धादनुपकार्यत्वात् तत् संयोगतदुपकारभागित्वे च परि-
चामितप्रसङ्गादित्यत्र आह । अयस्कात्ममणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति ।
न पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि तु तत्सङ्गितं सन्निधिष्व पुरुषस्य न देशतः कालतो वा

पुरुषस्य स्वामिनः । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्य अनादि-
सम्बन्धो हेतुः ॥ ४ ॥

ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुले सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रहेतुकाः कर्माशयप्रचयचेत्रीभूताः क्लिष्टाः । स्थिति-

२२३७४

तदसंयोगात्, किन्तु योग्यतालक्षणीऽस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्य-
शक्तिः तदुक्तम् दृश्यत्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः ।
भोग्यं यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिश्चित्तस्य धर्मलक्षणापि चित्तचेतन्यरीरभेदसमा-
रीपावृत्तिसाक्ष्यात् पुरुषस्यैवोक्तम्, तस्मात्चित्तेनासंयोगीऽपि तत्त्वनिर्तोपकार-
भाजिता पुरुषस्य अपरिणामिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुर-
विद्यानिमित्तोऽविद्या तु किमिति न खलु निर्निमित्तं कार्यमुत्पद्यते । यथाहुः ।
'स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः तस्य किं कृता' इति शङ्कामुपसंसारव्याजिन उद्घ-
रति । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे इति । आलक्ष्यीरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभोगे अनाद्य-
विद्यानिमित्तत्वादनादिसंयोगो हेतुः । अविव्यावासनयोश्च सुप्तानो बीजाक्षुर-
सन्तानवदनादिरिति भावः ॥ ४ ॥

स्यादेतत् पुरुषो हि शक्नोति उपदिश्यते । न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाद्य
शक्नोति न च सङ्क्षेपापि पुरुषायुषेः अलमिमाः कश्चित् परिगणयितुम् असंख्याताश्च
कथं निरीद्धव्या इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति
ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुले सति चित्तस्य इति । वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ।
वृत्तिरूपोऽवयवो एकः तस्य प्रमाणादयोऽवयवा पञ्च तत्तत्तदवयवा पञ्चतयो
पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति, ताश्च वृत्तयश्चैवमेवादचित्तभेदात् पञ्चा इति बहुवचनम्
उपपन्नम् । एतदुक्तं भवति चेद्री वा सैद्री वा अन्यो वा कश्चित् सर्वेषामिव तेषां
वृत्तयः पञ्चतय्यः एव नाधिका इति । चित्तस्थिति चैकवचनं आत्मनिर्णयं चित्ताना-
मिति तु द्रष्टव्यम् । तासामवान्तरविशेषम् अनुष्ठानीपयोगिनं दर्शयति । क्लिष्टा-
ऽक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपपादय क्लिष्टा निरीक्ष्यव्याप्ता अपि परेण वैराग्येणेति ।
अस्य व्याख्यानम् आह । क्षेत्रहेतुका इति । क्षेत्रा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्ति-
कारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः । यथा पुरुषार्थप्रधानस्य राजससीमयीनां
हि वृत्तीनां क्षेत्रकारित्वेन कुशायेव प्रवृत्तिः क्षेत्रः क्लिष्टम् । तदासामसीति

विषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः । क्लिष्टप्रवाहपतिता अपि अक्लिष्टाः, क्लिष्टाच्छिद्रेषु अपि अक्लिष्टा भवन्ति अक्लिष्ट-
च्छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथा जातीयकाः संस्काराः वृत्ति-
भिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रम्
अनिशमावर्त्तते, तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकत्वेन
व्यवतिष्ठते, प्रलयं वा गच्छति इति । ताः क्लिष्टाश्च अक्लिष्टाश्च
पञ्चधा वृत्तयः ॥ ५ ॥

प्रमाण विपर्यय विकल्प निद्रा स्मृतयः ॥ ६ ॥

क्लिष्टा इति । यत एव क्लेशोपाजनार्थममूर्षां प्रवृत्तिः अत एव कर्माश्रयप्रचयचेष्टी-
भूताः प्रमाणादिना खलु अयं प्रतिपत्तार्थमवसाय तत्र सती हिटो वा कर्माश्रय-
माश्रितोतीति भवन्ति धर्माधर्मप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति । अक्लिष्टा
व्याचष्टे, व्यातिविषया इति । विधूतरजसमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाङ्मनः
प्रज्ञाप्रसादः व्याप्तिः तथा विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन
सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकारविरोधिन्यः कार्याश्रयणं हि
गुणानामधिकारो विवेकस्येतिपर्यवसानञ्च तद्विति चरिताधिकाराणां गुणाना-
मधिकारं निरुन्मन्ति इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः ।

स्यादेतत् वीतरामजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्वे प्राणभृती न क्लिष्ट-
वृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्ति अक्लिष्टा वृत्तयो नचासूषां भावेऽपि कार्यकारिता, विरोधि-
मव्यपातित्वान् । तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधकासां च वैराग्येण परिणति
मनोरथमाचमिष्यत आह । क्लिष्टप्रवाहेति । आगमानुमानाचार्योपदेशपरि-
श्रीलमलभजन्मनी चम्यासुवैराग्ये क्लिष्टक्लिष्टम् अन्तरं तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव
यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः, न खलु शास्त्रयानि किरातव्रतसङ्कीर्णं प्रतिवसन्नपि
ब्राह्मणः किरातो भवति । अक्लिष्टाच्छिद्रेष्विति निदर्शनम् क्लिष्टान्तर्वर्त्तितया
च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभि-
भवन्तीत्याह । तथा जातीयका इति । अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः ।
तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रम् अनिशम् आवर्त्तते आनिरोधसमाधिः तदेवम्भूतं चित्तं
निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वा आत्मकत्वेन व्यवतिष्ठते इति आपाततः प्रलयं वा
गच्छतीति परमाद्यतः पिच्छीकृत्य सूत्रायमाह । ता इति । पञ्चधैत्यर्थकथन-
मात्रं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानं तपयःप्रकारेऽख्यरणात् ॥ ५ ॥

तत्र । प्रत्यक्षाऽनुमानाऽऽगमाः प्रमाणानि ॥७॥

इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषया
सामान्यविशेषा आत्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना हृत्तिः
प्रत्यक्षं प्रमाणम् । फलमविशिष्टः पौरुषेयचित्तवृत्तिबोधः, बुद्धेः
प्रतिसंवेदी पुरुष इति उपरिष्टात् उपपादयिष्यामः । अनुमेयस्य
तुल्यजातीयेषु अनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यः
तद्विषया सामान्याऽवधारणप्रधाना हृत्तिः अनुमानम् । यथा
देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत् विन्ध्यस्याप्राप्तिरगतिः ।
आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वा अर्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देन
उपदिश्यते शब्दात् तदर्थविषया हृत्तिः श्रोतुरागमः,
यस्यागमस्य अश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः
प्लवते । मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृतयः ॥ ६ ॥ निर्देशे
यथा वचनं विग्रहसार्थं हन्तःसमाप्तः इतरैतरयोगः । यथा 'अनित्याऽयुचि
दुःखानामात्मसु नित्यमयुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' इत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहासात-
त्त्वतादिविभवा व्युदस्यन्ते । एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि तत्त्वान्तरसङ्गावयवज्ञा
न व्युदस्येतेति तन्निरासाय वक्तव्यं पक्षतय्य इति । एतावत्य एव हृत्तयो न
अपराः सन्तीति दर्शितं भवति ।

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन् सामान्यलक्षणमाह । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमा-
णानि ॥७॥ अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा, तत्कारणं प्रमाणम् ।
विभागवचनं न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात् प्रप-
न्नतः प्रत्यक्षं लक्षयति । इन्द्रियेति । अर्थस्येति समारोपितत्वं निरूपयति । तद्वि-
षयेति । बाह्यगीचरतया ज्ञानाकारगीचरत्वं वारयति, चित्तवर्णिनी ज्ञानाकारस्य
बाह्यज्ञेयसम्बन्धं दर्शयति । बाह्यवस्तूपरागादिति । व्यवहितस्य तदुपरागे
हेतुमाह । इन्द्रियप्रणालिकयेति सामान्यमात्रमर्थ इत्युक्ते । विशेषा एव इत्यन्ये ।
सामान्यविशेषतद्वत्ता इत्यपरे वादिनः प्रतिपन्नासन्निराश्याह । सामान्यविशेषा-

स कस्मान्न प्रमाणम् । यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थ-
विषयत्वात् प्रमाणस्य । तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् ।
तद् यथा हिचन्द्रदर्शनं सविषयेण एकचन्द्रदर्शनेन बाध्यते इति,
सिद्धं पञ्चपर्वा भवति अविद्या, अविद्याऽस्मिन्नारागद्वेषाऽभिनि-
वेशा क्लेशाः इति, अतएव स्वसंज्ञाभिस्तमोमोहो महामोहस्ता-
मिस्त अन्धतामिस्त इति, एते चित्तमलप्रसङ्गेन अभिधास्यन्ते
॥ ८ ॥

अत्र इति । न तद्वत्ता किन्तु तादात्म्यमयस्य एतस्य एकान्तानुपपत्त्यात् इत्यत्र
प्रतिपादयिष्यते । अनुमानागमविषयात् प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिन्नमिति, विशेषावधा-
रणप्रधानमिति । यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथापि विशेषं प्रत्युप-
सर्जनोभूतम् इत्यर्थः । एतस्य साक्षात्कारीपलक्षणपरम् तथाच विवेकख्यातिरपि
लक्षिता भवति । फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति । फलं पौरुषियचित्तवृत्तिबोध
इति । ननु पुरुषवर्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं न हि खदिरगोचर-
व्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह । अवशिष्ट इति । न हि
पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पण प्रतिविविक्तं बुद्धिद्वया अर्था-
कारया तदाकारताम् आपद्यमानं फलम् ।

तत्र तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं इतिच बुद्ध्यात्मिकं सामा-
नाधिकरणत्वात् युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः । एतस्य उपपादयितुं इत्याह ।
बुद्धेः प्रतिसेवेदोति । प्रत्यक्षानन्तरम् प्रवृत्त्यादिलिङ्गकग्रीवबुद्धानुमानप्रभवसम्बन्ध-
दर्शनसमुत्पत्तया आगमस्यानुमानजन्यत्वादनुमितस्य च आगमनं चत्वाख्यानादागमात्
भागानुमानं लक्षयति अनुमेयस्येति । जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेयस्य
तुल्यजातीयः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाः सपक्षाः, तेषु अनुवृत्त इत्यनेन विरु-
द्धत्वम् असाधारणधर्मत्वस्य साधनधर्मस्य निराकरोति । मित्रजातीयः असपक्षास्ते-
च सपक्षादन्ते तद्विरुद्धास्तदभावबलस्य तेभ्यो व्यावृत्ततादनेन साधारणानैकान्तिकत्व
मपाकरोति संबध्यत इति सम्बन्धो विज्ञम्, अनेन पञ्चधर्मतां दधयन् असिद्धतां
निवारयति तद्विषया तन्निवन्धना विज्जन्धने इत्यस्याविषयपदव्युत्पत्तिः सामान्या-
वधारणेति । प्रत्यक्षविषयात् व्यवच्छिन्नमिति सम्बन्धसंवेदनाधीनजन्मानुमानं
विशेषेषु सम्बन्धवृत्त्याभावेन सामान्यमेव सुकरसम्बन्धवृत्त्यं गोचरयतीति । उदा-
हरणमाह ।

यथेति । यो ह्येवमेव विन्धोऽनतिर्वन्तस्तस्मात् तस्याऽप्राप्तिः, अतो गतिनिवृत्ती

समाधिपादः ।

भातिः निवृत्तेः देशान्तरप्राप्तिः नतिमन्त्रतारकं चैतवदिति सिद्धम् । आगमस्य
हृत्तेजश्चमाह । आहनेति । तत्त्वदर्शनकारुण्यकरचपाटवामिभ्यन्तः भातिः,
तथा वर्तत इति भातः तेन दृष्टः अनुमिती वा अर्थः । अतस्त्वय्यनुपादानं, तस्य
दृष्टानुमितसूत्रत्वेन तात्त्विकीव चरितार्थत्वात्, आतचित्तवर्तिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य
श्रीदृष्टिने समुत्पादः स्वकीयसंक्रान्तिः तस्यै अर्थं उपदिशते श्रीदृष्टितादृशितप्राप्ति-
परिहारीपाद्यतया प्रज्ञायते, शेषं सुगमम् । यस्य आगमस्य अत्रदेवार्थो वक्ता यथा
तान्येव दृष्ट दृष्टिमानि तान्येव षड्रूपानि भविष्यन्ति इति, न दृष्टानुमितार्थो यथा
चैत्यं वन्देत् स्वर्गकाम इति स आगमः प्रवर्तते । नन्वेवं सन्वादीनामपि आगमः
प्रवर्तते । न हि तेषामि दृष्टानुमितार्था इत्यत आह । सूत्रवत्कर्तु इति । सूत्रवक्ता
हि तत्रेश्वरी दृष्टानुमितार्थः, यथाहुः, यः कश्चित् कस्यचिद्गर्भो मनुजा परि-
कीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः इति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ विपर्यय इति कस्यनिर्देशी
मिथ्याज्ञानमिथ्यादि लक्षणं यत् ज्ञानप्रतिभासि रूपं तद्रूपाऽप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठं
यथा अयाहभोजीति । अतः संशयोऽपि संगृहीतः । एतावास्तु विशेषः । तत्र
ज्ञानादृष्टेव अप्रतिष्ठिता हिचन्द्रादेस्तु बाधज्ञानेन । नन्वेवं विकल्पोऽपि तद्रूपा-
ऽप्रतिष्ठानाद्विचारतो विपर्ययः प्रसज्यतेत्यत आह । मिथ्याज्ञानमिति । अनेन
हि ज्ञानमीमांसाऽनुभवमिदो बाध उक्तः सचास्ति विपर्यये न तु विकल्पे तेन
न्यवसानात् कथितरूपाणामेव तु विचारयतो तत्र बाधबुद्धिरिति । चीदग्रमिति
कस्मात् न बाध इति नांतरण उपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाधनीयमपि तु
पूर्वमेव प्रथमतः ज्ञातेनानुपजातविरोधिना परमिति आर्थः । परिहरति । यतः
प्रमाणेनेति । अतः हि पूर्वमिच्छा परीत्यतः अत एव न ह तु स्वस्वकारणादन्यो-
ऽन्यानपक्षे ज्ञाने अस्ति, तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपपन्नस्य उदयमनासादयतस्तदप्रवाधात्वे-
वोदयो, न तु पूर्वोत्तरबाधाऽन्योदयः तस्य तदानीमप्रसक्तेः तस्यादनुपजातविरो-
धिता बाध्यत्वे हेतुः उपजातविरोधिता च बाधकत्वे, तस्याह तावदविषयत्वात् प्रमा-
येन अप्रमाणस्य बाधो सिद्धम् । उदाहरणमाह ।

तत्र प्रमाणेन इति । तस्य कुक्षितत्वं ज्ञानाय दर्शयति । सेयं पक्षेति । अविद्या-
सामान्यमविद्याऽस्मितादिषु पक्षसु पर्वसु इत्यर्थः । अन्यक्रमदृष्टारपक्षतन्मात्रेषु
अटसु अनात्मस्वात्मबुद्धिः अविद्या तमः एवं योगिनामटसु अविद्यादिकेषु ऐश्वर्येषु
अश्रेयसु श्रेयोबुद्धिः अटविद्या मोहः पूर्वस्वात्मवन्दः स च अस्मिता उच्यते । तथा
योगिनाटविषयम् ऐश्वर्यसुपादाय सिद्धी मूला दृष्टानुयविकान् अन्वादीन् दृष्टविषयान्
भीक्ष्ये इत्येवमात्मिका प्रतिपत्तिर्महामीहो रामः, एवमेतेनैवाभिधमिना प्रवर्तमानस्य
केनचित् प्रतिबद्धत्वादपिमादीनामनुत्पत्तौ तन्निवन्धनस्य दृष्टानुयविकविषयोपभी-

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥६॥

स न प्रमाणोपारोही, न विपर्ययोपारोही च, वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिवन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तदयथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चित्तिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैतस्य गौरिति । यथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः तिष्ठति बाणः स्यात्स्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते ॥ तथा अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्य अभावमात्रम् अवगम्यते न पुरुषान्वयौ धर्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन च अस्ति व्यवहार इति ॥ ६ ॥

मस्य असिद्धिः प्रतिबन्धकविषयः कोचः स तामिस्राख्यो देवः । एतमस्मिन्मादिगुण-
रूप्यतो दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान् सर्वमेतन्नङ्गतीति यः त्रासो
सोऽभिनविशोऽन्वतामिसः । तदुक्तम् । भेदसामसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो
महामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवति अन्वतामिस इति ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ६ ॥ ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदा-
गमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत, निर्वन्तुकत्वे वा विपर्ययः स्थापित्यत आह ।
स नेति । स न प्रमाणान्तर्गतो, विपर्ययान्तर्गतो वा, कस्माद्, यतः वस्तु इति,
वस्तुशून्यत्वेऽपि इति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधयति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिवन्धन
इति । विपर्ययान्तर्गतिम् । एतदुक्तं भवति कश्चिदभेदे भेदसारीपयति । कश्चित्
पुनर्भिन्नानामभेदं, ततो, भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न
प्रमाणं तापि विपर्ययो व्यवहाराद्विसंवादादिति । ब्राह्मप्रसिद्धमुदाहरणमाह ।
तदयमेति । किं विशेषं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदे विशेष्यविशेषण-
भावो न हि यथा गौरिविशेष्यते किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तद्विदमाह भवति च व्यप-
देशे वृत्तिः इति । व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशी विशेषणविशेषणभाव इति
यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैतस्य गौरिति । ब्राह्मीयविबोदाहरणान्तर
समुच्चिनोति । तस्मैति । प्रतिषिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादेः धर्मः परिच्यन्तो यस्तु न
तथोक्तः, कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः । न खलु साङ्गोपे राशान्तेऽभावो नात्र
कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्यतेत्यर्थः । कश्चित्पाठः प्रतिषिद्धा वस्तुधर्म

अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः । कथं सुखमह-
मस्वाप्तं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःख-
महमस्वाप्तं स्थानं मे मनो भ्रममत्यनवस्थितम् । गाढं मूढो-
ऽहमस्वाप्तं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं सुषित-
मिव तिष्ठतीति । स खलु अयं प्रवृद्धस्य प्रत्यवमर्शा न स्यात्

इति । तत्कारणः । प्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिविद्धाः न वस्तुधर्माणां तद्व्याप्यता भावा-
भारयोः असम्बन्धात् अथ च तथा प्रतीतिरिति ।

लौकिकसुदाहरणमाह । तिष्ठति बाण इति । यथा हि पचति भिन्न-
तीत्यत्र पूर्वापरीभूतः कर्मचयप्रचय एकफलाऽवच्छिन्नः प्रतीयत इत्येवं
तिष्ठतीत्यत्रापि पूर्वापरीभावमेवाऽऽह । “स्वास्थ्यति स्थित” इति । ननु
भवतु पाकवत् पूर्वापरीभूतया अवस्थानक्रियया बाणाद्विप्रवा बाणस्य व्यपदेश
इत्यत आह । गतिनिवृत्तौ धाल्यमात्रं गम्यते इति । गतिनिवृत्तिरेव तावत्
कल्पिता तस्यापि भावरूपत्वम् तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यङ्गी कल्पनापरम्परै-
त्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव आनुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुनः
पुरुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चित् इति उदाहरणान्तरमाह । तथानुत्पत्तिधर्मेति ।
प्रमादविषय्यबाध्यामन्या न विकल्पवृत्तिरिति वादिनो बहवः प्रतिषेदिरे तत्प्रति-
बोधनाय उदाहरणप्रवच इति मन्तव्यम् इति ॥ ८ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अपि कृतं हि वृत्तिपदमनुवादकं
प्रमादविषय्य विकल्पवृत्तीनां वृत्तित्वं प्रति परीक्षकायामविप्रतिपत्तेः अतस्त-
दनूयते विशेषविधानाय, निद्रायाम्बु वृत्तित्वे परीक्षकायामस्ति विप्रतिपत्तिरिति
वृत्तित्वं विधेयम् । न च प्रज्ञतमनुवादकं विधानाद्य कल्पत इति पुनर्वृत्ति-
यद्वयम् । जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तस्य
तदेवावच्छन्नं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा । बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा
सम्पन्नसौ अभिभूय समस्तकारणावरकमाविरक्षि तमसदा बुद्धेर्विषयाकार-
परिणामाभावादुदभूततमोमयी बुद्धिमवबुध्यामानः पुरुषः सुषुप्तीऽन्तः संज्ञ
इत्युच्यते । कज्जानुनः निरोधकौवस्थयोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह । सा
इति । सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् सोपपत्तिकात् कारणत्वात् प्रत्ययविशेषः ।
अथ, यदा हि सम्प्रबोधे तस्य आविरक्षि तदेतादृशः प्रत्यवमर्शः सुमीलि-

असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः ।

✓ तस्मात् प्रत्ययविशेषो निद्रा । सा च समाधावितरप्रत्यय-
वन्निरोद्धव्येति ॥ १० ॥

The next reproduction of Anubhuti.

अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति । आहोस्वित् विषयस्येति ।

ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथा
जातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वयञ्चकाञ्चनः तदा-
कारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति । तत्र ग्रहणा-
कारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च द्वयोर्भावित-
युक्ता

तस्य भवति । सुखमहमस्वाप्तं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदौकरोति
स्वप्नौकरोति इति, यदा तु रजः सत्त्वं तम आविरस्ति तदेतदशः प्रत्ययमशं इत्याह ।
दुःखमहमस्वाप्तम् इति । स्थानम् अकर्मण्यं मे मनः कखाद, यतो भवति अन-
वस्थितम् । नितान्ताभिभूतरजः सत्त्वं तमः समुद्रासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्ययमशंमाह ।
गाढं मूढोऽहमस्वाप्तं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसमुपितमिव तिष्ठ-
तीति । साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह । स खल्वयमिति । प्रबुद्धस्य
प्रबुद्धमावस्य प्रत्ययानुभवे ह्यभावकारणाऽनुभवे, तदाश्रिताः बोधकाल इत्यर्थः ।
ननु प्रमाणादयो मूल्यानचित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षलाभिद्रायास्तु
एकाग्रवृत्तितुल्यायाः कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह । सा च समाधी
इति । एकाग्रतुल्यापि तामसत्वेन निद्रा सद्योजनिर्वीजसमाधिप्रतिपक्षेति
सापि निरोद्धव्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥ प्रमाणादिभिः अनुभूते विषये योऽसम्प्र-
मोषः अक्षेपः सा स्मृतिः । संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभाव-
भासितो विषय आत्मौपक्षदधिकविषयपरिणष्टस्तु सम्प्रमोषः सत्यः कथाक्या-
दव्यात् । सुषुप्त्येव इत्यस्यात्ममोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति सर्वे प्रमाणा-
दयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वा अधिममयन्ति स्मृतिः । पुनर्न
पूर्वानुभवमर्थ्यादामतिक्रान्तिं तद्विषयात्तद्विषयवा वा न तु तदधिकविषया
सीत्येव उक्तान्तरादिशेषः स्मृतेरिति । विवृण्वति । किं प्रत्ययस्येति ग्राह्यप्रवृत्त्यात्
अनुभवस्य स्नानुभावभावात् तस्यः स संस्कारो वाञ्छमेव आरयतीति प्रतिभाति,

स्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च । स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या । जाग्रत्-
समये तु अभावितस्मर्त्तव्येति । सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्यय-
विकल्पनिद्रास्मृतीनाम् अनुभवात् भवन्ति । सर्वाश्चेता वृत्तयः
सुखदुःखमोहात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः
सुखानुश्रयी रागः दुःखानुश्रयी द्वेषः मोहः पुनः अविवेक्येति
एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः आसां निरोधे सम्यग्ज्ञातो वा
समाधिर्भवति असम्यग्ज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति— <sup>the incli-
nation of</sup>

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥ <sup>checked by
by practice</sup>

अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति विमृश्य उपपत्तिरुभयकारणमेवावधारयति ।
याज्ञप्रवणतया याज्ञीपरक्तः परमाद्येतस्तु याज्ञप्रवृत्ते एव उभयं तयोराकारं
• सुखं निमोसयति प्रकाशयति । स्वयञ्जकं कारणमञ्जनमाकारी यस्य स
तथोक्तः स्वकारणाकार इत्यर्थः । यदा व्यञ्जकमुद्योचकम् अञ्जनं कलाभिमुखीकरणं
यस्येत्यर्थः । ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः सार्वभौमं क्लेशं विशेष इत्यत
आह । तत्र यद्वेति । यद्वेतिमुपादानं न च गृहीतस्य उपादानं सम्भवति,
तदनेन अनधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तं यद्वेतिमुपादानं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा
तथोक्ता । विकल्पितसायमभेदेऽपि बुद्धियद्वेतिमुपादानं प्रधानं यस्याः सा
तथोक्ता । इदमेव च याज्ञाकारस्य याज्ञस्य पूर्वत्वं यद्वेति-
न्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य, तदनेन इत्यन्तरविषयीकृतगोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति
सोऽयमसंप्रमोष इति । ननु अस्ति स्मृतेरपि संप्रमोषो दर्शयति हि पित्रादे-
रतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्य अननुभूतचरदेशकालान्तरसम्बन्धं स्वप्न इत्यत
आह । सा चद्वेति । भावितः कल्पितः स्मर्त्तव्यो यथा सा तथोक्ता । अभा-
वितोऽकल्पितः पारमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतिरपि तु विपर्ययेतल्लक्षणीप-
पन्नत्वात् अत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमिव प्रमाणमिति भावः ।
कक्षात् पुनरने स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह । सर्वाः स्मृतय इति अनुभवः प्राप्तिः
प्राप्तिपूर्वा इति स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजनन इत्यर्थः । ननु ये पुरुषं किञ्चिन्ति ते
निरोद्धव्याः प्रमाणवता क्लेशाश्च तथा न वृत्तयः तत् किमर्थमासां निरोधः इत्यत
आह । सर्वाश्चेता इति सुगमम् ॥ ११ ॥

चित्तनदी नामोभयतो बाहिनी वहति कल्याणाय च,
वहति पापाय च । या तु कैवल्यप्राग्भाराविवेकविषयनिष्ठा
सा कल्याणवहा । संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिष्ठा पाप-
वहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोतःखिलीक्रियते विवेकदर्श-
नाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्भाव्यते इत्युभयाधौनश्चित्तवृत्ति-
निरोधः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

*it does not here mean the absence of all
activity for in samprajnata samadhi the soul*
चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः ॥
प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः तत्संपिपादविषया तत्साधनानुष्ठान-
मभ्यासः ॥ १३ ॥ *and s. it is to be continued in
absence of desires & sama with*

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढ-
भूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण

निरोधीपायं पृच्छति । अथेति सूत्रेणोत्तरमाह । अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्नि-
रोधः ॥ १२ ॥ अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्यं अचान्तरव्यापारभेदेन समुच्च-
त्तु विकल्प इत्याह । चित्तनदीति । प्राग्भारः प्रभवः निम्नता गभीरता अगाध-
तेति यावत् ॥ १२ ॥

अत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥
तद्व्याचष्टे चित्तस्य इति, अवृत्तिकस्य राजसतानसहतिरहितस्य प्रशान्तवाहिता विम-
लता सात्त्विकवृत्तिवाहितेकायता स्थितिः तदर्थ इति स्थिताविति निमित्तसमर्प-
व्याख्याता । यथा चर्मणि ह्रीपिनं हन्तीति । प्रयत्नमेव पर्यायाभ्यां विशदयति
वीर्यमुत्साह इति तस्यैकाकीनतामाह । तत् संपिपादविषया इति, तदिति स्थितिं
प्रशान्तवृत्तिः । प्रयत्नस्य विषयमाह । तत्साधनेति स्थितिसाधनानि अन्तरङ्गवहि-
रहाणि यमनियमादीनि साधनगोचरः कर्तृभ्यापारी न फलगोचर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु व्यर्थानसंस्कारेणान् अदिपरिपन्थिना प्रतिवह्नीऽभ्यासः कथं स्थितौ कल्पत

विषया श्रव्या च सम्यादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति ।

व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यम् ॥ १५ ॥ *"Śreyasānugraha" in Vedānta
terminology.*

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषयवितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्य-
प्रकृतिलयत्वप्राप्तावाऽऽनुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्याऽदिव्य-
विषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शनः प्रसङ्गानबलाद-
नाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

इत्यत आह । स तु दीर्घकालनैरन्त्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥ सोऽय-
मन्ध्यासी विशेषणत्रयसम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूत-
स्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमपि अभ्यासं कृत्वा उपरमेत् ततः काल-
परिवासेनाभिभवेत् तस्मादोपरन्त्यमिति भावः ॥ १४ ॥

वैराग्यमाह । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥
चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह । स्त्रिय इति ऐश्वर्यमाधिपत्यम् । अनुश्रवो
वेदक्षतोऽधिगता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः तत्रापि वैदृष्ण्यमाह स्वर्गेति । दिङ्मरुता
विदेहाः करणेषु स्त्रीणां तेषां भावो वैदेह्यम् अन्ये तु प्रकृतिसेवात्मानमभिमन्यमानाः
प्रकृत्युपासकाः प्रकृतौ साधिकारायामेव स्त्रीनासेषां भावः प्रकृतिलयत्वम् । तत्-
प्राप्तिविषये वितृष्णस्य । आनुश्रविकविषये वितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिविषये वितृष्ण
उच्यते । ननु यदि वैदृष्ण्यमात्रं वैराग्यं इत्यत्र विषयाप्राप्तावपि तदस्तीति
वैराग्यं स्यादित्यत आह । दिव्यादिव्येति । न वैदृष्ण्यमात्रं वैराग्यम् अपि तु दिव्या-
दिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्यानाभोगात्मिका । तामेव स्पष्टयति । हेय इति
हेयोपादेयशून्या । सङ्गदोषरहिता योपेक्षा बुद्धिर्वशीकारसंज्ञा । कुतः पुनरिय-
मित्यत आह । प्रसङ्गानबलादिति । तापत्रयपरीतता विषयाणां दोष-
क्षयरिभावनया तत् साक्षात्कारः प्रसङ्गान्न तद्वत्त्वादित्यर्थः यतमानसंज्ञा व्यति-
रेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति चतस्रः संज्ञा इत्यागमिनः ।
रागादयः खलु कषायाश्रितवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते
तस्या प्रवर्तिष्वेतैन्द्रियाणि तत्तद्विषयेषु इति तत्परिवाचनाधारम् ; प्रयत्नः

तत्पूरं पुरुषख्यातेगुणवैदृष्ट्याम् ॥ १६ ॥

दृष्टाऽऽनुव्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्या-
सात् तत्पुद्गलप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो
विरक्त इति तद् इयं वैराग्यम् । तत्र यदुत्तरं तत् ज्ञान-
प्रसादमात्रम् । यस्योदये प्रत्युदितस्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं
प्रापणीयं, क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः क्षिप्तः श्लिष्टपर्वा भव-

सा यतमानसंज्ञा । तदारम्भे सति केचित्कवायाः पक्काः पच्यन्ते पच्यन्ते च
केचित् तत्र पत्यमाश्लेभ्यः पक्कानां व्यतिरेकेषावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा । इन्द्रिय-
प्रवर्तनासमर्थतया पक्कानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमकेन्द्रियसंज्ञा ।
औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरूपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यतिषयेषु उपस्था बुद्धिः संज्ञा-
लयापरा वञ्चीकारसंज्ञा । एतथैव च पुरासां चरिताश्रयत्वात् ताः पृथगुक्ता इति
संबन्धवदात्मम् ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह । तत्पूरं पुरुषख्यातेगुणवैदृष्ट्याम् ॥ १६ ॥ अपरवैरा-
ग्यस्य परवैराग्यं प्रति कारणत्वम् । तत्र च हारमादर्शयति “दृष्टानुव्रविकविषय-
दोषदर्शी विरक्तः” इति । अनेनापरं वैराग्यं दर्शितम् । पुरुषदर्शनाभ्यासादाग-
मानुमानाचार्यापदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य यद्दर्शनं तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन निवेष्टनं
तस्मात् तस्य दर्शनस्य बुद्धिः जलमोहान्वा सत्केतानता तथा यो गुणपुरुषयोः
प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धोऽनन्तः, तद्विपरीत गुणा इति तेनाप्यायिता बुद्धिर्गु-
णोगिनः स तथोक्तः तदनेन धर्ममेघाख्याः समाधिरुक्तः । स तथाभूतो
गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः सत्त्वपुरुषान्वताख्यातावपि गुणात्मि-
कायां यावद्विरक्त इति, तत्तस्मात् इयं वैराग्यम् । पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेक-
विधूततमसि रजःकणकलङ्गसंप्लुक्ते चित्तसत्त्वे तत्र तौटिकानामपि समानं ते हि
तेनैव प्रकृतिलया बभूवुः । तथोक्तं “वैराग्यात् प्रकृतिलय” इति । तत्र तयोर्धर्म-
मध्ये यदुत्तरं, तत् ज्ञानप्रसादमात्रं मात्रप्रवृत्तेन निर्विषयतां सूचयति तदेवं हि
तादृशं चित्तसत्त्वं रजोक्षेमसंक्षिप्तमपि अपरावृष्टमस्मात्प्रवो जतएव “ज्ञानप्रसाद”
इत्युच्यते । चित्तसत्त्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमःसम्पर्कान्मलिनतामनुभवति,
वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमस्तारजस्तमोमलं त्वतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्र-
परिशेषं भवति । तस्य गुणानुपादेयत्वाय दर्शयति । यस्योदये इति वस्योदये सति
योगी प्रत्युदितस्यातिः स्यातिविशेषे सति वर्तमानस्यातिमानित्यर्थः । प्रापणीयं

संज्ञमो—यस्य अविच्छेदात् जनित्वा म्रियते, मृत्वा च जायते
इति ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्, एतस्यैव हि नान्तरीयकं
कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथ उपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः
समाधिरिति ।

वितर्कविचारानन्दाऽस्मितारूपानुगमात् संप्र-
ज्ञातः ॥ १७ ॥

वितर्कः—चित्तस्य आलम्बने स्थूल आभोगः । सूक्ष्मो
विचारः । आनन्दो ह्लादः । एकात्मिका संविद् अस्मिता । तच्च
is the Atman rising out of Saktic Abhikara
कैवल्यं प्राप्तं, यथा वक्ष्यति, “जीवन्नेव विद्वान् मुक्ती भवति इति संस्कारमात्रस्य
हृन्नमूलस्य सत्वादिति भावः । कुतः प्राप्तं ? यतः षोषाः शैतन्याः, क्लेशाः
अविद्यादयः सवासनाः । नन्वस्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य जन्ममरणप्रवृत्तस्य
संक्रमः प्राणिनां, तत् कुतः कैवल्यम् ? इत्यत आह हृन्न इति । श्लिष्टानि
निःसंखीनि पर्वाणि यस्य न तथोक्तः । धर्माधर्मसमूहस्य सम्पद्भिः पर्वाणि,
तानि श्लिष्टानि न हि ज्ञातुर्जन्ममरणजन्मप्रवृत्तेन विद्युज्जने । सोऽयं भवसंक्रमः
क्लेशचये हृन्नः । यथा वक्ष्यति “क्लेशमूलः कर्माश्रयः” पा० २ सू० १२ “सति
सुखे तद्विपाक” इति । पा० २ सू० १३ ननु प्रसङ्गानपरिपाकं धर्ममेघनिरीषं
च अन्तरा किं तदस्ति ? यत् ज्ञानप्रसादमात्रमित्यत आह ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा
इति । धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं नान्यत् । यथा वक्ष्यति “प्रसङ्गान्नेऽप्य-
कुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः” पा० ४ सू० २८ “तदा सर्वाव-
रणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पमिति” च । पा० ४ सू० ३१ तस्यादेतस्य
हि नान्तरीयकमविनाभावि कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

उपायसंभवाय संप्रकारीयेयकथनाय पृच्छति अथोपायद्वयेनेति । “वितर्क-
विचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः” ॥ १७ ॥ संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातस्य
प्रथमं सम्प्रज्ञातोपवर्णेनम्, संप्रज्ञातसामान्यं वितर्कविचारानन्दास्मितानां
रूपैः स्वरूपैरनुगमात् प्रतिपत्तव्यम् । वितर्कं विदधीति । चित्तमेति । स्वरूप-
साक्षात्कारवती प्रज्ञा आभोगः, स च सूक्ष्मविषयत्वात् सूक्ष्मः । यथा हि प्राक्-
निको धातुकाः सूक्ष्मैव वक्ष्यं विध्यति अथ सूक्ष्मं एवं प्राथमिकी योगी सूक्ष्मैव

but the Asamprajñata
- is a person who including the
standing alone in itself

प्रथमः चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयो वितर्क-
विकलः सविचारः । तृतीयो विचारविकलः सानन्दः । चतुर्थ-
स्तद्विकलो अस्मितामात्र इति । सर्वे एते सात्म्यभाः
समाधयः ॥ १७ ॥ *In Asamprajñata Samadhi, some
Savita Vritti or Kar is left left back.*

अथ असम्प्रज्ञातसमाधिः किमुपायः ? किं स्वभावो वेति,—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

*It is all Vritti, Vrittis are left -
Samskaravasesa remains*

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समा-
धिरसम्प्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यम् उपायः । सात्म्येनो हि
अभ्यासः तत्साधनाय न कल्पत इति । विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक

पाद्यभौतिकं चतुर्भुजादि ध्येयं साक्षात् करोति अथ मूर्धमिति । एवं चित्तस्वा-
त्म्येन सृष्टेः आभोगः स्थूलकारणभूतमूर्धमसतत्त्वावलिङ्गालङ्घयितुं विचारः ।
तदेवं साक्षाद्विषयं दर्शयित्वा यद्विषयं दर्शयति । आनन्द इति । इन्द्रिये
स्थूल आत्म्येन चित्तस्वाभोग आह्लादः आनन्दः । प्रकाशशोभतया खलु सत्त्व-
प्रधानादङ्गुलारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि सत्त्वमुच्छमिति तान्यपि सुखानि इति आत्म-
भोग आह्लाद इति, यद्विषयं सम्प्रज्ञातमाह “एकात्मिका संति” इति,
अस्मिताप्रभवविषय इन्द्रियाणि तेनैवास्मिता मूर्धमं रूपं, सा आत्मना यद्विषया सह
बुद्धिरैकात्मिका संतिदिति, तस्यां च यद्विषयमस्मितावाहयति यद्विषयः सम्प्र-
ज्ञात इति । चतुर्भुजपरमवान्तरविषयमाह “तत्र प्रथम” इति, कार्यं कार-
णादनुप्रविष्टं न कारणं कार्येण, तद्वयं स्थूल आभोगः स्थूलमूर्धमिन्द्रियात्मिका-
कारणचतुष्टयानुगतो भवति उत्तरे तु त्रिवेद्यकारणकास्त्रिवेद्यरूपा भवति ।
असम्प्रज्ञाताह्वयति । “सर्वएत” इति ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तसम्प्रज्ञातमवतारयितुं एवमिति “अथ” इति, “विरामप्रत्ययाभ्यास-
पूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः” पूर्वपदेनोपायकथनम् । उत्तराभ्यास एवमवकथनम् ।
मध्यमं पदं विवक्षीति, “सर्ववृत्ति” इति, प्रथमं पदं व्याचष्टे । “तस्य परम्”
इति, विरामो इतीनामभावसत्त्व प्रत्ययः कारणं तत्साधनायः तदनुष्ठानं
धीनः पुनश्च तदेव पूर्वं वक्ष्यते तदा । अथाऽपरं वैराग्यं निरोधकारणं कदाचि
भवतीत्यत आह “सात्म्येनो हि” इति, कार्यसदृशं कारणं युज्यते न विषयं,

आलम्बनौक्रियते, स च धर्मशून्यः, तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवति इत्येव निर्बीजः समाधिः सम्प्राप्तः ॥ १८ ॥

स खलु पयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च, तत्र उपाय-
प्रत्ययो योगिनां भवति,—

one who attains Samadhi through Avidya
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः, ते हि स्वसंस्कारमात्रो-
पयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिव अनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं

विरूपं चाऽपरं वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिना कार्य्येषु, तस्माच्चिरा-
लम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात् तस्योत्पत्तिरुक्ता, धर्ममेव समाधिरेव हि नितान्त-
विगलितरजस्तमोमहात्मात्वादुपजातस्तत्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्तमानोऽनन्तो विष-
याऽवद्यदर्शो समस्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बनः संस्कारमात्र-
शेषस्य निरालम्बनस्य समाधिः कारणमुपपद्यते साकृष्ट्यादित्यर्थः । आलम्बनो-
त्करणम् आश्रयणम्, अभावप्राप्तमिव इतिरूपकाभ्याकरणात्, निर्बीजः निरा-
लम्बनः, अथवा बीजं क्लेशकर्माश्रयास्तं निषक्तानां यस्यास्तं तथा ॥ १८ ॥

निरोधसमाधिरवान्तरभेदं ज्ञानीपादानाऽज्ञमादग्मयति “स खल्वयमिति, सः
निरोधसमाधिर्द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च उपायः वत्यमायः शब्दादिः
प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधिः स तथोक्तः, भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति
भवोऽविद्या, भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहकारपञ्चतन्मात्रेषु
अनात्मस्वात्मस्थितिसौष्टिकानां वैराग्यसम्पन्नानाम् स खल्वयं भवः प्रत्ययः
कारणं यस्य निरोधसमाधिः स भवप्रत्ययः, तत्र तथोक्तं च उपायप्रत्ययो
योगिनां मोक्षमाशानां भवति, विशेषविधानेन शेषस्य सुसुप्तसम्बन्धं निषे-
धति । केषांनर्हि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह “भवप्रत्ययो विदेहप्रकृति-
लयानाम्” ॥ १९ ॥ विदेहश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तदभ्यासश्च ।
“विदेहानां देवानां भवप्रत्यय” इति, भूतेन्द्रियाचान्धतमदात्मत्वेन प्रति-
पन्नादुपासनया तदासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपाताऽनन्तरनिन्द्रियेषु भूतेषु
वा कौणाः संस्कारमात्राऽवशेषमनसः प्राट्कौमिकप्रतीतिरिति विदेहाः, ते हि

तथा जातीयकमतिवाहयन्ति । तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिव अनुभवन्ति यावत् पुनरावर्त्तते अधिकारवशाच्चित्तमिति ॥ १८ ॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्

॥ २० ॥

उपाय प्रत्ययो योगिनां भवति, श्रद्धा—चेतसः सम्प्रसादः । सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति, तस्य

स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवाऽनुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः, अस्तिकत्वञ्च कैवल्येन साध्यं साधिकारसंस्कारशेषता च वैकल्प्यम् । संस्कारमात्रोपयोगेनेति क्वचित्पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमिव उपभोगी यस्य न तु चित्तवृत्तिः इत्यर्थः । प्राप्ताऽवधयः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकम् अति वाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे दिशन्ति, तथा च वायुप्रोक्तं “दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णम्” इति । तथा प्रकृतिलयाश्च अन्यतमददकारपञ्चतन्मात्रेषु अन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनमथ तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमन्यक्तादीनामन्यतमस्मिन् लीनाः, साऽधिकारी अचरितार्थे, एवं हि चरितार्थे चेतः स्याद् यदि विवेकख्यातिमपि जनयदजनितसत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातेस्तु चेतसीऽचरितार्थस्यास्ति साऽधिकारितेति साऽधिकारी चेतसि प्रकृतौ लीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति यावत् पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति । प्रकृतिसाम्यसुपगतमपि अवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति ततो विविच्यते, यथा वर्षाऽतिपाति सहावसुपगतो मल्लकदेहः पुनरन्वीदवारिधाराऽवसृजन्मल्लकदेहभावमनुभवतीति, तथाच वायुप्रोक्तम् “सङ्कलन्वाभिमानिका वीद्वा दशसङ्काणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः पूर्णं शतसङ्कं तु तिष्ठन्त्यन्यक्तचिन्तकाः पुरुषं निर्मथं प्राप्य कालसङ्गा न विद्यत” इति, तदस्य पुनर्भवहेतुतया हेतुत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

योगिनां तु समाधिरुपायक्रममाह “श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्” ॥ २० ॥ ननु इन्द्रियादिचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एवेत्यत आह । “श्रद्धा चेतसः सम्प्रसादः” इति, स चाऽऽगमागुमानाऽऽचार्योपदेक्षसमधिगततत्त्वविषयी

श्रद्धधानुस्य—विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते, समुपजातवीर्यस्य ^{मूर्ति} स्मृतिरूपतिष्ठते, स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते, समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्त्तते, येन यथावद्वस्तु जानाति, तदभ्यासात् तद्विषयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञातः समाधिर्भवति ॥ २० ॥

ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याऽधिमात्रोपाया भवन्ति ।
तद् यथा मृदूपायः, मध्योपायः, अधिमात्रोपाय—इति । तत्र
मृदूपायोऽपि त्रिविधो मृदुसंवेगः मध्यसंवेगः तीव्रसंवेगः
इति । तथा मध्योपायः तथा अधिमात्रोपाय इति । तत्र
अधिमात्रोपायानाम् ।

स्त्रीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

भवति, स हि चेतसः सम्प्रसादोऽभिरुचिरतीक्षा श्रद्धा, नेन्द्रियादिषु आत्मा-
ऽभिमानिनामभिरुचिः, असंप्रसादो हि स, व्यामोहमूलत्वादित्यर्थः । कुतो-
ऽसावेव श्लेथ्यत आह “सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति” विमर्गपात-
जन्मनोऽनर्थात् । सोऽयमिच्छाविशेष इत्यमाणाविषयं यत्नं प्रसूत इत्याह ।
“तस्य हि श्रद्धाधानस्य” तस्य विवरणं विवेकाधिनी बोध्यमुपजायते । श्रुतिः
ध्यानम्, अनाकुलम् अविवक्षितं, समाधीयते योगाङ्गसमाधिषुक्तं भवति, यम-
नियमादिमान्तरौयकसमाध्युपगमासेन च यमनियमादयोऽपि कृतिताः । तदेव-
मखिलयोगाङ्गसम्पन्नस्य संप्रज्ञातो जायत इत्याह । “समाहितचित्तस्य” इति,
प्रज्ञाया विवेकः प्रकर्षं लुपजायते । संप्रज्ञातपूर्वमसंप्रज्ञातोत्पादमाह “तदभ्या-
साद्” इति, तत्रैव तत्तदभूमिप्राप्ती तत्तद्विषयाश्च वैराग्याद् असंप्रज्ञातः
समाधिर्भवति, स हि कैवल्यहेतुः, सर्वपुरुषाऽभ्यन्ताख्यातिपूर्वी हि निरोध-
श्चित्तभङ्गलक्षार्थस्वरूपेण चरितार्थमधिकारोदवसादयति ॥ २० ॥

ननु अङ्गादवयवे यीशोपायाः तर्हि सर्वेषामविशेष समाधितत्फले स्यात् ।
दृश्यते तु कस्यचिसिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिशिरेष सिद्धिः कस्यचिशिर-
तरेष सिद्धिः कस्यचित् क्षिप्रम् इत्यत आह "ते खलु नव योगिनः" इति ।
उपायाः अङ्गादधी नन्दनप्राप्तिमात्राः प्राप्तवीथयस्त्वाऽऽहवयाद येन ते

समाधिप्राप्तः समाधिफलज्ञः भवति इति ॥ २१ ॥

सुदुर्मध्याऽधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः

॥ २२ ॥

सुदुर्तीव्रो मध्यतीव्रो अधिमात्रतीव्र इति, ततोऽपि विशेषः । तद्विशेषाद्सुदुर्तीव्रसंवेगस्य आसन्नः, ततो मध्यतीव्र-संवेगस्य आसन्नतरः, तस्मात् अधिमात्रतीव्रसंवेगस्याऽधि-मात्रोपायस्यापि आसन्नतमः समाधिप्राप्तः समाधिफलज्ञेति ॥ २२ ॥

किमेतस्मादेव आसन्नतमः समाधिर्भवति ? अथ अस्य लाभे भवति अन्योऽपि कश्चिदुपायो न वा इति,—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद् भक्तिविशेषाद् आवर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिधानमात्रेण, तदभिधानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिप्राप्तः फलं च भवति इति ॥ २३ ॥

नटीकः । संवेगः वैराग्यं तस्य अपि सुदुर्मध्यतीव्रता प्राक्परीयवासनाऽदृष्ट-वशादेवेति । तेषु यादृशां क्षेपीयसौ सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण । “तीव्र-संवेगानामासन्नः” ॥ २१ ॥ इति सूत्रम् । शेषं भाष्यम् । समाधेः संश्रयात् फल-मसंश्रयात्तस्य अपि वैवर्त्यम् ॥ २१ ॥

“सुदुर्मध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः” सू० ॥ २२ ॥ निवृत्त्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् इति ॥ २२ ॥

सूत्रान्तरं पातयितुं विवक्षति । “किमेतस्मादेव” इति, न वा अन्यः संशयनिवर्तकः । “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” सू० ॥ २३ ॥ व्यापटे “प्रणिधानाद्” इति प्रणिधानाद् भक्तिविशेषादभ्याससाधिकाव्याविकाया आवर्जितः अभिधानं कृतस्तमनुगृह्णाति, अभिधानम् अनागतेऽर्थे इत्यादि इत्यस्य अभिमतमस्ति सन्नातिषेण न व्यापारान्तरैश्च । शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमौचरी नाम इति ।

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष

ईश्वरः ॥ २४ ॥

अविद्यादयः क्लेशाः, कुशलाकुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणा वासना आशयाः,

ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति, यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो हि पुनः भोगेन अपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः ।

अनु चेतनाऽचेतनाभ्यामिव व्यूढं नाम्नेन विश्वम्, ईश्वरचेदचेतनः तर्हि प्रधानम्, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्, तथा च न तस्याऽऽवर्जनमचेतनत्वाद्, अथ चेतनसत्त्वाऽपि चितिशक्तेरौदासीन्यादसंसारितया आश्रितादिविरहात्कृतः आवर्जनं कृतशामिध्यानमित्याशयवानाह “अथ प्रधान” इति । अथ सूत्रेण उत्तरमाह “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः” अविद्यादयः क्लेशाः क्लेशानि कुशलं पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रकारेणैति, कुशलाऽकुशलानि इति धर्माधर्माक्षेपाच्च कर्मजत्वाद् उपचारात्कर्मत्वम् । विपाकः जात्याधुर्भावाः, तदनुगुणाः विपाकानुगुणा वासनाः, आश्रितभूमावाशेरत इत्याशयाः, न हि करभजातिनिवर्तकं कर्म आत्मवीर्यकरभभोगभावितां भावनं न यावदभिव्यक्तं तावत्करभोचिताय भोगाय कथ्यते, तस्याह भवति करभजात्यनुभवकत्वा भावना करभविपाकानुगुणेति । नन्वसौ क्लेशादसौ बुद्धिधर्मा न कश्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति तस्यान् पुरुषपदवादेव तदपरामर्शसिद्धिः कृतं क्लेशकर्मैत्यादिनेत्यत आह “ते” इति, ते च मनसि वर्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, कस्मात्, स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयिष्येति, तस्यान्पुरुषत्वाद् ईश्वरस्यापि तत् सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह “यः” इति, यो हि अनेन बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, विविध्यत इति विशेषः पुरुषान्तराद् व्यपदिश्यते । विशेषपदव्याख्या दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वं परिहरति “कैवल्यं प्राप्तमर्हति” इति, प्रकृति-व्यवस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः, वैकारिकी विदेहानाम्, इन्द्रियावली द्रव्यादिव्यविषय-

कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते हि
 त्रीणि बन्धनानि हित्वा कैवल्यं प्राप्ता ईश्वरस्य च तत्त्वस्यस्यो
 न भूतो न भावौ, यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैव-
 मीश्वरस्य, यथा वा प्रकृतिलीनस्य उत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते
 नैवमीश्वरस्य, स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति ।

भाषा, तान्यसूनि त्रीणि बन्धनानि, प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसो हि देहपाता-
 नन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इतीतरेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेन उत्तरकोटि-
 विधानमात्रम् इह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति । सङ्क्षिप्तं विशेषं दर्शयति,
 “स तु सदैवमुक्तः सदैवेश्वर” इति । ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैर्बध्यः । अत्र
 पृच्छति ।

“योऽसौ” इति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामित्याः सम्भवत इति
 रजस्तमोरेकित्वविपुलचित्तसत्त्वाद्ये वक्तव्ये, न चेश्वरस्य सदासुखत्वाऽविद्याप्रभवः
 चित्तसत्त्वसत्त्वकैरेण सङ्गः स्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्भवतीत्यत उक्तं “प्रकटसत्त्वो-
 पादानाह” इति । नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाऽविद्यानिबन्धनचित्तसत्त्वेन स्वस्वामि-
 भावः किन्तु तापत्रयपरोतान् प्रत्यभावमहाकारणात् अन्तर्गुह्यरिष्यामि ज्ञानधर्मोप-
 देशेन, न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेशः, न चेश्वरस्य
 रजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विना, इति आलोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपात्तं मनवान्
 अपरावृष्टोऽपि अविद्यायाऽविद्याभिमानौ च अविद्यायास्तत्त्वमविद्यान् भवति न
 पुनरविद्या अविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु त्रैलोक्ये रामत्वमारोप्य तास्ता-
 संष्टा दृश्यन् आत्मी भवति, तदिदमाहाव्यमस्य रूपं न तात्त्विकमिति ।
 स्यादेतद, उद्दिष्टीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तद् उद्दिष्टीर्षा
 अस्या अपि प्राकृतत्वात्तथाचाऽन्योन्यसंश्रय इत्यत उक्तं “आश्रयिक” इति ।
 भवेदेतदेवं यदीयं प्रथमता सर्वत्र भवेदनादौ तु सर्वसङ्कारप्रवर्गे सर्गान्तरसमु-
 त्पन्नसङ्घिष्टीर्षाऽवधिसमये पूर्वे मया सत्त्वप्रकर्षं उपदेष्ट इति प्रविधानं कृत्वा
 भगवान् जनसङ्घकार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रविधानवासितं प्रधानसाम्यमुप-
 गतमपि परिपूर्वे महाप्रकयावधौ प्रविधानवासनावज्ञातदेवेश्वरचित्तं सत्त्वभावेन
 परिधमते, यथा चैवः अः प्रातरेद्योत्यातम्यं मयेति प्रविधाय सुप्तकदेकोतिष्ठति
 प्रविधानसंस्कारान्, तस्याहनादिलादीश्वरप्रविधानसत्त्वोपादानयोः आश्रयिकत्वेन
 नाऽन्योन्यसंश्रयः, न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रकयेऽपि प्रकृतिसाध्यं नोपैतीति
 वाच्यम् । यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न सत्पादानिकं नापि चित्त-

यो भसौ प्रकृतसत्त्वोपादानात् ईश्वरस्य शास्त्रातिक उत्कर्षः
स किं सनिमित्तः, आहोस्वित् निर्निमित्त इति, । तस्य शास्त्रं
निमित्तम् । शास्त्रं पुनः किन्निमित्तं, प्रकृतसत्त्वनिमित्तम् ।
एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोः ईश्वरसत्त्वे वर्तमानयोः अनादिः
सम्बन्धः । एतस्मादेतद् भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति ।
तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं, न तावदैश्वर्यान्तरेण
तदतिशय्यते, यदेवातिशयि स्मात् तदेव तत् स्यात्, तस्मादयत्र
काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति,

शक्तिरज्ज्वादित्यर्थांतरमप्रामाणिकमापद्येत, तत्रायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकीयाणां-
नराऽभावात् । सोऽयमोदश ईश्वरस्य शास्त्रातिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः संप्रा-
माणिकः, आहोस्वित् निर्निमित्तः निष्प्रमाणक इति । उत्तरं “तस्य शास्त्रं निमि-
त्तम्” इति । नृत्तिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम् । बोधयति “शास्त्रं पुनः
किन्निमित्तम्” इति । प्रत्यक्षाऽनुमानपूर्वं हि शास्त्रं, न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे
कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वाऽस्ति, न चेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कस्यपि-
त्वाऽपि ज्ञायं स्वयं ब्रूयादात्मेत्यर्थप्रकाशनायेति भावः । परिहरति । “प्रकृत-
सत्त्वनिमित्तम्” इति । अयमभिसन्धिः । मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु
प्रवृत्तिसामर्थ्यादेषांऽव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धं, न चोपधिभेदानां तत्तत्-
संयोगविशेषाणाञ्च मन्त्राणां च तत्तद्वर्णाऽऽवापोच्चारण सङ्गच्छेणापि पुरुषायुर्वे-
दीकिकप्रमाणव्यवहारौ अक्तः कर्तुमशक्यव्यतिरेकौ । न चागमादन्यव्यति-
रेकौ ताभ्याश्चागमसत्त्वानानयोरेणादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तम् । मन्त्रा-
प्रत्यये तत्त्वानानयोर्विच्छेदात् । न च तद्भावे प्रमाणाभावः, अभिन्नं प्रधान-
विकारी हि अवदिति प्रतिपादयिष्यते । सहस्रपरिणामस्य विसदृशपरिणामता
दृष्टा यथा चोरेश्वरसादेर्दक्षिणुकादिरूपं, विसदृशपरिणामस्य पूर्वं सहस्रपरिणामता
च दृष्टा, तदिह प्रधानेनापि महदद्वन्द्वारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यं
कदाचित्सदृशपरिणामेनापि, सहस्रपरिणामसाध्य साम्यादस्या, स च मह-
प्रत्ययः । तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रत्ययनात् तावद् भगवतो विगणितरजस्तमोमलावरण-
तया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्त्रियम् । तथा चाभ्युदयनिश्रेयसोपदेश-
परोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतसद्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति । न च सत्त्वो-
त्कर्षे रजस्तमः-सम्भवी विश्वमविप्रत्यक्षी सत्त्ववतस्तत्त्वज्ञः प्रकृतसत्त्वनिमित्तं शास्त्र-

कस्माद्, इयोः तुल्ययोः एकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिद-
मस्तु पुराणमिदमस्तु इत्येकस्य सिद्धौ इतरस्य प्राकाम्यविघाता-
दूनत्वं प्रसक्तं, इयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिः नास्ति
अर्थस्य विरुद्धत्वात्, तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं
स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति ॥ २४ ॥

किञ्च ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीताऽनागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहण-
मत्त्वं बहु इति सर्वज्ञबीजम् । एतद्वि वर्धमानं यत्र

मिति । स्यादेतत् । प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं भवेन्न
त्वागम इत्यत आह “एतयोः” इति । न कार्यत्वेन बोधयति अपि तु अनादि-
वाच्यत्राचकमावसम्भवेन बोधयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य हि बुद्धिमत्त्वे प्रकर्षो वर्तते
शास्त्रमपि तदाचकत्वेन तत्र वर्तते इति । उपसंहरति । एतस्माद् इति ।
एतस्माद् ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्राद् एतद् भवति ज्ञायते, निश्चयेन
विषयिणी लक्षणात् सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तदेवं पुरुषात्परात् सत्त्व-
देश्वरात्परादपि व्यवच्छिन्नमिति । तच्च तस्य इति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह न
तानद इति । कुतः, यदेव इति, कस्मात् सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यम् इत्यत
आह तस्माद् यत्र इति । अतिशयविनिष्ठासमाप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः ।
साम्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्समानम् इति । प्राकाम्यम् अविच्छेदकता तद्वि-
घातादूनत्वं, अनूनत्वं वा । इयोरपि प्राकाम्यविघातः कार्यानुत्पत्तेः, उत्पत्तौ
वा विरुद्धधर्मसमाख्यिकृतमेकदा कार्यसुपलभ्येतेत्याशयेनाह इयोश्च इति । अवि-
रुद्धाऽभिप्रायत्वे च प्रत्येकमौश्वर्ये कृतमन्वेरेकैवेयशनायाः कृतत्वात्, सम्यु-
त्कारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिषदत्, निर्व्यग्रनार्योगिनां च पर्यायाधीगान्,
कल्पनागौरवप्रसङ्गासति द्रष्टव्यं, तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्ती ज्ञास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाण-
यति किञ्च इति । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् सू० ॥ २५ ॥ व्याख्येयं यदिदम्
इति । बुद्धिसत्त्वावरकृतमोऽपगमसारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां
प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्धमानानामतीन्द्रियाणां यद्व्यं तस्य विशेषमत्त्वं वक्ति

निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य
सातिशयत्वात् परिमाणवदिति । यत्र काष्ठाप्राप्तिः ज्ञानस्य
स सर्वज्ञः, स च पुरुषविशेष इति, सामान्यमात्रोपसंहारी
कृतोपपन्नयम् अनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थम् इति तस्य
संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्ट्या । तस्य आत्माऽनु-

सर्वज्ञबीजं कारणं, कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति कश्चिद् बहु कश्चिद्
बहुतरमिति याच्याऽपेक्षया यद्व्यवस्थितत्वं बहत्वं कृतम्, एतच्च वईमानं यत्र
निष्क्रान्तमतिशयात्स सर्वज्ञ इति । तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्, अत्र प्रमाणा-
यति । अस्ति इति, अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य इति साध्यनिर्देशः,
निरतिशयत्वं काष्ठायतः परमतिशयवत्त्वा नास्तीति, तेन नाऽवधिमात्रेण सिद्ध-
साधनम् । सातिशयत्वादिति हेतुः । यद् यत् सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयं
यथा कुवत्त्वानलकवित्वेषु सातिशयं मङ्गलमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं
दर्शयति परिमाणवद् इति । न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति साम्यतम् ।
न स्वत्ववयवगरिमाऽतिशयी गरिमाऽवयविनः, किन्तु आपरिमाणुभ्यः आ अन्त्या-
ऽवयवविभ्यो यावन्तः केच न तेषां प्रत्येकवर्तिनो गरिमणः समादृत्य गरिमवई-
मानाभिमानः, ज्ञानं तु न प्रतिशयं समाप्यत इत्येकविषयवृत्तिवयतया युक्तं साति-
शयमिति न व्यभिचारः । उपसंहरति । यत्र काष्ठा इति । ननु सति
बहुवस्त्वर्थकरा बुद्धार्हतकपिलविप्रभृतयस्तत्कालात् एव सर्वज्ञा न भवन्ति अद्या-
वदनुमानादित्यत्र ~~आद्य-अनुमानात्~~ इति । कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत्र आद्य-
तस्य इति । बुद्धादिप्रणीत आगमाऽऽभासी गत्वाऽऽगमः, सर्वप्रमाणबाधित-
अधिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन श्रुति-
स्मृतीतिहासपुराणलक्षणाद् आगमतः आगच्छन्ति ब्रह्मसारीहन्ति अद्यादभ्युदय-
निःशेषोपाया इत्याद्यमस्तस्यात् संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः संज्ञादिविशेषः त्रिविध-
रादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः, आदिशब्देन पङ्कजता दद्यादव्ययते संयुज्यते तथोक्तं
वायुपुराणे सर्वज्ञता दक्षिणादिबीजः स्वतन्त्रता नित्यमनुसक्तः । अमन-
शक्तिश्च विभीविधिज्ञाः बह्मरुद्राणि महेश्वरस्य । तथा ज्ञानं वैराग्यसौम्यं
तपः सत्यं, अमा इति । सष्टलमात्मसम्बोधी अधिष्ठादलसि च अम्यशानि
दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे इति । स्वादित्यं, नित्यवृत्तस्य भगवतो वैरा-
ग्याऽतिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे दद्यादसम्भवात्, कारुणिकस्य च सुखैकतानसर्जनपरस्य

यहाऽभावेऽपि भूताऽनुपपन्नः प्रयोजनम्, ज्ञानधर्मोपदेशेन
कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथा
 चोक्तम् “आदिविहासिर्मात्रचित्तमधिष्ठाय कारुण्यान्नगवान्
परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच” इति ॥ २५ ॥

स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वे हि गुरवः कालेनाऽवच्छेद्यन्ते, यत्राऽवच्छेदार्थेन

दुःखबहुलजीवलोकजननाऽनुपपत्तेः, अप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
 क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह तस्याऽऽत्माऽनुपपत्त्याऽभावेऽपि इति ।
 भूतानां प्राणिनामनुपपन्नः प्रयोजनं, शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरुपकार्यकरणात्
 किल चरितार्थे चित्तं निवर्तते ततः पुरुषः कैवल्यो भवति अतस्तत्प्रयोजनाय
 कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयति, तेनाऽचरितार्थत्वाश्रितस्य जन्तुमीश्वरः
 पुण्याऽपुण्यसङ्घायः सुखदुःखे भावयन्नपि नाऽकारुणिकः । विवेकख्यात्युपायकथने
 द्वारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेन इति । ज्ञानं च धर्मस्य ज्ञानधर्मो तथोरुपदेशेन, ज्ञान-
 धर्मसमुच्चयाद्भवविवेकख्यातिपरिपाकाद् कल्पप्रलये ब्रह्मणी दिवसावसाने यत्र
 सत्यख्येकवर्जं अगृह्णन्तेति । महाप्रलये ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि धर्मो
 संसारिणः कारणगामिनः अतस्तदाऽऽमरणदुःखमाजः, कल्पेपलक्षणमन्यदाऽपि
 स्वाऽर्जितकर्मवर्गेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति, कैवल्यं प्राप्य
 पुरुषा उत्तृता भवन्तीत्यर्थः । एतच्च कुरुषामनुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन आपि-
 ज्ञानामपि सिद्धमित्याह तथा चोक्तम् इति, पञ्चाग्निख्याऽऽचार्य्येण, आदिविहान्
 कपिल इति । आदिविहान् इति पञ्चाग्निखाचार्य्यवचनमादिसुक्तस्यसन्तानादि-
 गुरुविषयं न त्वनादिसुक्तपरमगुरुविषयम्, आदिसुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्यन्ते
 कपिलोऽस्याकमादिविहान्मुक्तः स एव च गुरुरिति, कपिलस्याऽपि जायमानस्य
 महीश्वराऽनुपपत्त्यादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति, कपिलो नाम विष्णोरितारविशेषः
 प्रसिद्धः । स्वयम्भूर्दिरव्यमर्षस्योऽपि साक्षाद्योगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते स एवेश्वर
 आदिविहान् कपिलो विष्णुः स्वयम्भूरिति भावः स्वायम्भुवानात्मीश्वर इति
 भावः ॥ २५ ॥

सम्पत्तिजनयतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह, स एव इति, पातनिका स एव
 इति । अत्रम् । पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥ २६ ॥ व्याप्ये पूर्वैहि

कालो नीपावर्तते स एव पूर्वेषामपि गुरुः, यथा चस्य सर्गस्य
आदौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथा अतिक्रान्तसर्गादिषु अपि प्रत्ये-
तव्यः ॥ २६ ॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

*The relation bet-
the other is
is self-established
and eternal.*

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाच-
कत्वम् अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य
वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः, सङ्केतस्तु ईश्वरस्य स्थितमेवार्थम्
अभिनयति, यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेना-
वद्योत्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेषु
अपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते ॥ २७ ॥

इति । कालस्तु अतवर्षादिः, अवच्छेदाद्येन अवच्छेदेन प्रयोजनेन, नीपावर्तते
न वर्तते, प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्य आगमादिति भावः ॥ २६ ॥

तदनेन प्रबन्धेन भगवानौचरी दर्शितः सम्प्रति तन्मन्त्रिधामं दर्शयितुं तस्य
वाचकमाह तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥ व्याचष्टे वाच्य इति, तत्र परेषां मतं
विमर्शदारेणीपव्यस्यति । किमस्य इति । वाचकत्वम् प्रतिपादकत्वमित्यर्थः ।
परं हि पश्यन्ति यदि स्थाभाविकः श्रव्यार्थयोः सम्बन्धः सङ्केतेनास्माच्छब्दादय-
मर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाऽभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केत-
शतेनापि न व्यज्येत, न हि प्रदीपव्यङ्गी घटी यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसङ्केतस्यापि
शक्यो व्यक्तुं, कृतसङ्केतस्तु करमशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः ततः
सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति । विच्छेद्याभिनतमवधारयति स्थितोऽस्य इति ।
अयमभिप्रायः, सर्व एव शब्दाः सर्वाऽऽकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवेषां
सर्वाकारैरेवैः स्थाभाविकः सम्बन्धः, ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशको निबानकश्च तस्य,
ईश्वरसङ्केतासङ्केतकृतस्यास्य वाचकाऽपभ्रंशविभागः, तदिदमाह सङ्केतस्वीश्वरस्य
इति । निदर्शनमाह यथा इति । ननु शब्दस्य प्रधानिकस्य सहाप्रत्ययसमये
प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रचीना, ततो ननु तदिदं प्रतीत्यस्यैव वाचकत्वेन
माहेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यक्तवितुं विनष्टशक्तित्वाद् इत्यत-
श्चाह । सर्गान्तरेऽपि इति, यद्यपि सह शक्या प्रधानस्यामुपगतः शब्द-
स्यापि पुनराविर्भवस्तत्तत्पुनः एवाऽविर्भवति वर्णातिपातसमधिगतसहाक-

सम्प्रतिपत्तिमित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः
प्रतिजानते । विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः—

तत्प्रपक्षदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रपक्षस्य अपः प्रणवाऽभिधेयस्य चेश्वरस्य भावना । तदस्य
योगिनः प्रपक्षं अपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्य-
च्यते तथाचोक्तम् ।

स्वाध्यायाद् योगमाप्नोति योगात्स्वाध्यायमामनेत् ।

स्वाध्याययोगसम्यक्त्वा परमात्मा प्रकाशत इति ॥ २८ ॥

किञ्चास्य भवति ।

ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च

॥ २९ ॥

ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदौश्वरप्रविधेः शान्ति

इति हिंसा निवृत्तिरुत्तराधारासारासंज्ञात्, तेन पूर्वसम्बन्धानुसारेण सहेतुः
क्रियते भवत्येति । तस्यान् सम्प्रतिपत्तेः सङ्गमव्यवहारपरम्पराया नित्यतया
नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो न कूटस्थनित्य इत्यागमिकाः प्रतिजानते न पुनरागम-
निरपेक्षाः सगान्तरापि तादृश एव सहेतु इति प्रतिपत्तमीयत इति भावः ॥ २७ ॥

वाचकमाध्याय प्रविधानमाह तत्प्रपक्षदर्थभावनम् सू० ॥ २८ ॥ व्यापटे ग्रह-
वक्ष इति । भावनम् पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम् । ततः किं सिद्धतीत्यत
आह प्रपक्षम् इति । एकार्थं संपद्यते एकस्मिन् भवत्येति आरभति चित्तम् ।
अत्रैव वैशालिकीं नायासुदाहरति । तथाच इति । ततः ईश्वरः समाधि-
तत्प्रपक्षसाधनेन समनुभूयते ॥ २९ ॥

किञ्चापरमत्वात् ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च सू० ॥ २९ ॥ प्रतीपं
विपरीतञ्च, अस्मिन् विजानाति इति प्रत्यक्, स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनो-
ऽविद्यावान् प्रपक्षः, तदनेनेश्वरात् आनतिक्कसत्त्वोत्कर्षसम्पन्नाविद्यावतो निवर्त-
यति । अविद्यावतः प्रतीपचेतनस्याधिगमः शान्तिरूपतोऽस्य भवति, अन्-

भवन्ति, स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति, यथैवेष्टरः पुण्यः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथाऽयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुण्य इति एवमधिगच्छति ॥ २८ ॥

अथ केऽन्तरायाः, ये चित्तस्य विच्छेपकाः, के पुनस्तो कियन्तो वेति ।

व्याधिरूपानुसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्ति-
दर्शनाऽलब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविच्छे-
पास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नव अन्तरायाश्चित्तस्य विच्छेपाः, सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः । व्याधिः धातु-
रसकरणवैषम्यम् । स्थानम् अकर्मण्यता चित्तस्य । संशयः
उभयकोटिस्थुर्गु विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति । प्रमादः

राश्या वक्ष्यमाणानुसंगभावश्च । अस्मिन् विवरणे ये तावद् इति । अस्मिन् चात्मा
तस्य रूपं, रूपसङ्ख्येनाविद्यासमाश्रितान् धर्मान् निषेधति । जन्तोश्चरप्रवि-
धान्मौन्यविषयं कथमिव प्रत्यक् चेतनं साक्षात्करोति अतिप्रसङ्गादित्यत आह
यथैवेष्टर इति । शुद्धः कूटस्थनिवृत्तया उदयव्ययरहितः, प्रसन्नः क्लेशवर्जितः,
केवलः धर्माऽधर्माऽपेतः, अत एवानुपसर्गः, उपसर्गा ज्ञानायुर्ध्वः, सादृश्यक
किञ्चिद्वेदाधिष्ठानत्वादीन्वराद भिन्नति । बुद्धेः प्रतिसंवेदी इति । तदनेन
प्रत्यग्युक्तं व्याख्यातम् । अत्यन्तविधर्मिणोः अन्यतराशौनुचितत्वं न तदितरस्य
साक्षात्काराय कल्पते सदृशार्थानुमित्तत्वं तु सदृशान्तरसाक्षात्कारीपयोगितासङ्ग-
भवति एतद्व्याख्यास इव तत्सदृशार्थसाक्षात्कारज्ञानोपयोगित्वान्, प्रत्यासत्तिश्च
ज्ञाननि साक्षात्कारहेतुर्न पराङ्मनीति सर्वमवधारय ॥ ३० ॥

पृच्छति के इति, सामान्येनोत्तरं ये इति विशेषसङ्ग्रहे पृच्छति के पुनः
इति, उत्तरमाह । व्याधि इत्यादिपृच्छेत् । अन्तरायाः नव एताश्चित्तवृत्तयो
योगाऽन्तराया योगविरोधिनः, चित्तस्य विच्छेपाः त्रिणः कल्पनी व्याध्यासयो
योगाद्विषयिण्यपि अपनयन्तीति विच्छेपाः । योगविषयत्वे हेतुमाह कथंवे इति ।

समाधिसाधनानामभावनम् । आलस्यम् कायस्य चित्तस्य च
गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अविरतिः चित्तस्य विषयसंप्रयोगाऽऽत्मा
गर्भः । भ्रान्तिदर्शनम् विपर्ययज्ञानम् । अलब्धभूमिकत्वम्
समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं यज्ञायां भूमौ चित्तस्य
अप्रतिष्ठा, समाधिप्रतिष्ठायै हि तदवस्थितं स्याद, इत्येते चित्त-
विक्षेपा नव योगमन्त्रा-योगप्रतिपक्षा-योगाऽन्तराया इति अभि-
धीयन्ते ॥ ३० ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षे-
पसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखम् आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं, च ।
येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद् दुःखम् ।
दौर्मनस्यम् इच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभः । यदङ्गानि एजयति
कम्पयति तद् अङ्गमेजयत्वम् । प्राणो यद्वाह्यं वायुम् आचा-

संश्रयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्तयो वादि-
प्रवृत्तयस्तेऽपि वृत्तिनाह्वय्यात् तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः । पदार्थान् व्याप्य
व्याधिः इति । घातयो घातपिचक्षु आशः शरीरधारणात्, अघितपीताऽहार-
परिणामविशेषो रसः, करणानि इन्द्रियाणि, सेवा वैषम्यं मूलाऽधिकभाव
इति । अक्षमंश्रयता कर्मानर्हता, संश्रय उभयकोटिस्त्वज्ञानं सत्यतद-
व्यपप्रतिष्ठत्वेन संश्रयविषय्यासयीरभेदे उभयकोटिस्त्वर्थाऽव्यर्थरूपाऽवान्तरविशेष-
विवक्षयाऽऽन मेदिनीपन्थासः । अभावणम् अक्षरणं तथाऽप्रयत्न इति वाच्यम् ।
कायस्य गुरुत्वं कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा, गर्भः वृक्षा, मधुमत्यादयः
समाधिभूमयः, अलब्धभूमेर्यदि तावतैव सुस्थितान्यस्य समाधिर्बन्धः क्षान्ततमसा
अपि भूमेरपायः क्षान्, अक्षाक्षमाधिप्रतिष्ठायै तदवस्थितं क्षान् तस्यातन
प्रयतितव्यमिति ॥ ३० ॥

न केवलं नव अन्तराया, दुःखादयोऽप्यस्य तत्सहभुवो भवन्तीत्याह सू० दुःख
इत्यादि । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्, आध्यात्मिकम् आरीर आधिब्रह्मात्मनः
कारणादिव्याह । आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितम् । आधिदैविकम् यज्ञ-

मति स प्रज्ञासः, यत्कोष्ठं वायुं निःसारयति स प्रज्ञासः । एते विक्षेपसङ्भ्रुवो विक्षिप्तचित्तस्य एते भवन्ति समाहितचित्तस्य एते न भवन्ति ॥ ३१ ॥

अद्वेते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः, तत्राऽभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह ।

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३२ ॥

विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽवलम्बनं चित्तमभ्यसेत् । यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकञ्च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तम् । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्य एकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवति एकाग्रमिति, अतो न प्रत्यर्थनियतं, योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्रं

घोडादिजनितम् । तच्चिदं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनौयतया हेयमित्याह येनाभिहता इति । अनिष्कृतः प्राणी यदाह्यं वायुमाश्रमति पिबति प्रवेश्यतीति सावत् स ज्ञासः समाध्यङ्कुरेणकविरोधी । अनिष्कृतोऽपि प्राणी यत् कोष्ठं वायुं निःसारयति निःसारयति स प्रज्ञासः समाध्यङ्कुरेणकविरोधी ॥ ३१ ॥

उक्तार्थोपसंहरत्स्वमवतारयति अथेत इति । अथ उक्तार्थानन्तरम्, उपसंहरन्निदं सूत्रमाहेति सूच्यम् । निरोद्धव्ये हेतुरुक्तः समाधिप्रतिपक्षा इति, यद्यपीश्वरप्रणिधानादित्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमिह तत्सङ्कारितया याच्यमित्याह । ताभ्याम् इति । ताभ्याम् उक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः । तत्र तयोरेवाभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये, अभ्यासस्य अनन्तरीकृत्येति । तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३२ ॥ एकतत्त्वम् ईश्वरः, प्रकृतत्वाद् इति । वेनाग्निज्वाला तत्सर्वमेकाग्रमेव चित्तं, नास्ति किञ्चिद्विचिन्तमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमित्याह यस्य तु इति । यस्य मते प्रत्यर्थे अन्येनाथ एकस्मिन्ननेकाग्रम् वा, नियतं यावद्वर्षाभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तम् अनन्यगानि । अर्थान्तरं तावत् प्रथमं यद्वोलाऽर्थान्तरमपि पश्चात्कालात् यद्वोलातीत्यत आह अविच्छिन्न इति । अथकाऽभेद्यत्वेन पूर्वपक्षाद्वाच्यमाह । अथान्ये तु अविच्छिन्नं चित्तं अविच्छिन्नं एकस्मिन्ननेकाग्रम् वाऽनन्यगानि प्रतिषेधं तत्त-

मन्यते तस्य यद्येकाग्रता प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदेकं नास्ति
प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वाद्, अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः
स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाहौ वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहौ वा
प्रत्ययनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्ताऽनुपपत्तिः । तस्मा-
देकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति, यदि च चित्तेनैकेना-
नन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्ययाः जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्यय-
दृष्टस्याऽन्यः स्मर्ता भवेत्, अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्मा-
शयस्याऽन्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् ।

कथञ्चित् समाधौयमानमप्येतद् गोमयपायसौयं न्याय-
माक्षिपति ।

द्विषयोपादानपरिव्यागाभ्यां विषयाऽनियतं विक्षिप्तम् अतो विक्षेपपरिणाममप-
नीय शक्यैकाग्रताऽऽधातुमिति तदुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह यदि पुनः इति ।
उपसंहरति अतो न इति । वैनाशिकमुत्थापयति योऽपि इति, मा भूदेकाग्रं
क्षणिके चित्ते एकाग्रताऽऽधानप्रयत्नः चित्तसन्ताने त्वनादावक्षणिके विक्षेपस्य
नीय एकाग्रताऽऽधास्त इत्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति तस्य इति । तस्य
दर्शने एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य चित्तसन्तानस्य वा धर्मः तत्रैकं क्रमवद्व्या-
देव प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहचित्तं, कुतः, यद् यावदस्ति तस्य सर्वस्य क्षण-
कत्वाद्, अक्षणिकस्य चाऽऽसत्त्वाद् भवतां दर्शनं इति भावः । द्वितीयं कल्प-
यच्छाति अथ इति । सांख्यस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थः सन्, तस्य प्रत्यय-
स्यैकाग्रता प्रयत्नसाध्वी धर्मः । दूषयति स सर्व इति । सांख्यप्रवाहाऽपेक्षया
सदृशप्रवाहौ वा विसदृशप्रवाहौ वा, अतः परमार्थसत्तारूपेण प्रत्ययनियत-
त्वाद् यदर्थभास उपपन्नत्वात् समासत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्ताऽनुपपत्तिः
यदपनयेनैकाग्रताऽऽधीयत इति । उपसंहरति तस्माद् इति, इतीदमपि चित्त-
मेकमनेकार्थमवस्थितं चेत्त्याह यदि च इति । यथा हि नैवेद्याऽधीतस्य ज्ञातृस्य
न चेत्तः स्मर्ता यथा च नैवेद्योपचितस्य पुण्ड्रस्य पापस्य वा कर्माशयस्य फलं
तदसम्बन्धी चैवो न भोक्ता एवं प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न करीत् प्रत्यया-
न्तरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं न प्रत्ययान्तरमुत्पन्नोतीत्यर्थः । ननु नाऽस्ति-
प्रसक्त्ये, साध्यकारकभावे समीपे विशेषणात्, साहचर्याऽन्तरीयेत्यादावक्षत-

किं च स्वाऽऽत्माऽनुभवाऽपञ्चवः चित्तस्वाऽन्यत्वे प्राप्नोति,
कथं, यदहमद्राक्षं तत् स्थगामि यच्चाऽस्माक्षं तत्पश्यामीत्यह-
मिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिनि अभेदेनो-
पस्थितः, एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः कथ-
मत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्त्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्र-
येत् स्वाऽनुभवग्राह्यत्वाऽयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः, न च
न च प्रत्ययस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाऽभिभूयते, प्रमा-

नादपिष्टपुत्रादिगामिपक्षदर्शनाद्, मधुररसभावितानां वा चासवीजादीनां परम्प-
रया फलमाधुष्येति नियमाद् इत्यत आह कथञ्चित् समाधीयमानमप्येतद् इति ।
अयमभिसम्भिः, कः खल्वेकसन्तानवर्तिनां प्रत्ययानां सन्तानान्तरवर्तिभ्यः प्रत्य-
येभ्यो विशेषो येनैकसन्तानवर्तिना प्रत्ययेनाऽनुभूतस्योपचितस्य कर्मश्रयस्य वा
तत्सन्तानवर्त्येव प्रत्ययः कृतां भोक्ता च स्वात् नाऽन्यसन्तानवर्त्तो, न हि सन्तानो
नामाऽस्ति कश्चिदस्तु सत् च एनं सन्तानिनं सन्तानान्तरवर्तिभ्यो भिन्नात्, न च
काव्यनिष्को भेदः क्रियायामुपपद्यते, न खलु कल्पिताऽप्रभावी मायवक्ता पचति,
न च कार्यकारणसम्बन्धोऽपि वास्तवः, सहस्रवीः सव्येतरविषाचक्षोरिवाऽभावाद,
असहस्रवीरपि प्रत्युत्पन्नाऽऽश्रयत्वाऽयोगात्, न हि अतीताऽनागतौ व्यासस्य
प्रत्युत्पन्नं वर्त्तितुमर्हतः, तस्मात्सन्तानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेना-
ऽनुपपत्तिः परमाद्यसन्तः प्रत्ययाः परस्परसंस्पर्शित्वेन खसन्तानवर्तिभ्यः परसन्तान-
वर्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते, सोऽयं योमयं पायसं चाऽधिकृत्य ग्रहणी
न्यासी योमयं पायसं गच्छत्वादुभयसिद्धपायसवद् इति, तस्माच्चपति न्यायाऽऽभासत्वेन
ततोऽप्यधिकत्वादिति । नचाऽत्र कृतनात्राऽकृताऽभ्यागमं चोक्तं, यतश्चित्तमेव
कर्मणां कर्तृ तदेव तत्प्रेरिताभ्यां सुखदुःखाभ्यां युज्यते, सुखदुःखे च चित्तिकाया-
ऽऽपन्नं चित्तं भुङ्क्ते इति पुरुषे भोगाऽभिमानः चित्तिचित्तयोर्भेदश्चादिति ।
स्वप्रत्ययं प्रतीत्य सन्तुष्टानां स्वभाव एवेषां तादृशी यत एव अरन्ति फलं चोप-
भुङ्क्ते नत्वन्ते, न च स्वभावा नियोगपर्यनुयौगावर्हन्ति एवं भवतु मेव सूदिति
वा कक्षाक्षैवम् इति वा इति, यः पूर्वोक्ते न परितुष्यति तं प्रत्याह । किञ्च
क्षाक्ष इति, सदयस्ययधर्माचानुभवानामनुभवकृतीनां च नानात्वेऽपि तदा-
श्रयमभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसन्दधानः कथमत्यन्तभिन्नान् प्रत्ययाना-

आन्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते, तस्मादेकमेकार्थ-
भवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२ ॥

यस्य चित्तस्य अवस्थितस्य इदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते
तत्कथम् ।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या-
ऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगाऽऽपन्नेषु मैत्री भावयेद्,
दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यात्मकेषु
उपेक्षाम्, एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते, ततश्च चित्तं
प्रसीदति, प्रसन्नमेकार्थं स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

ऽवस्थिते । ननु यद्व्यवहाररूपकारणभेदात्पारीत्याऽपरीत्यरूपविरुद्धधर्मसं-
र्जादा न प्रत्यभिज्ञानं नामैकः प्रत्ययः यतः प्रत्यग्रिनिश्चितस्यैकता स्यादित्यत आह
स्यानुभव इति । ननु कारणभेदविरुद्धधर्मसंस्पर्जादेव बाधकावुक्तविरुद्धात् आह
न च प्रत्यक्षस्य इति । प्रत्यक्षाऽनुसारत एव सामयामिदः, पारीत्याऽपरीत्य-
धर्माऽविरुद्धधीपपादितौ न्यायकथिकासाम् । अचक्षिकस्य चाऽवोक्तका न्याय-
कथिकाव्रज्जलस्वसमीचाभ्यामुपपादितेति सर्वमवहातम् ॥ ३२ ॥

अपरिकर्मितमनसोऽमूषादिमतः समाहितदुपायसम्पन्नमुत्पादाञ्चित्तप्रसादनो-
पायानमूषादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते सस्येदम् इति । यस्य चित्तस्या-
ऽवस्थितस्येदं परिकर्मेत्यर्थः । मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादमेतन्मं सूत्रम् ॥ ३३ ॥
सुखितेषु मैत्री सौमार्दे भावयत इत्यां कालुष्यं निवर्तते चित्तस्य, दुःखितेषु च
करुणाम् आत्मनीव परास्मिन् दुःखप्रहाण्येकां भावयतः पराऽपकारिणीर्वा-
कालुष्यं चेतसो निवर्तते, पुण्याञ्जीलिषु प्राणिषु मुदितान् हर्षं भावयतोऽमूर्षा-
कालुष्यं चेतसो निवर्तते, अपुण्याञ्जीलिषु उपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमूर्षं कालुष्यं
निवर्तते । ततश्चाऽस्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते
सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सत्यवति, इति निरोधपक्षे तस्य प्रसादस्याभावाच्चित्तं प्रसीदति,
प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेष्वुपपादेष्वेकात्म्यं स्थितिपदं लभते, अस्मात् पुनर्मैत्र्यादि-
भावनायां न ते उपायाः स्मिन्नेव कल्पन्त इति भावः ॥ ३३ ॥

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

कौष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद् वसनं प्रच्छेदनं, विधारणं प्राणायामः, ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत् ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति- निबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाऽग्रे धारयतोऽस्य यां दिव्यगन्धसंविक्ता गन्ध-
प्रवृत्तिः, जिह्वाग्रे रससंविद्, तालुनि रूपसंविद्, जिह्वा-
मध्ये स्पर्शसंविद्, जिह्वामूले शब्दसंविद्, इत्येताः प्रवृत्तय
उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति, संशयं विधमन्ति, समाधि-
प्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्ति इति । एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणि-
प्रदीपप्रश्मरादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या । यद्यपि
हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव
भवति एतेषां यथा भूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् तथापि याव-

तानिदानौ स्थित्युपायानाऽऽह प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥ वा
शब्दो ब्रह्ममाषोपायाऽन्तराऽपेक्षो विकल्पार्थः न मैत्रादिभावनाऽपेक्षया, तथा
सह समुच्यता । प्रच्छेदनं विवर्णोति ।

कौष्ठस्य इति, प्रयत्नविशेषाद् योगशास्त्रीकान्, येन कौष्ठो वायुर्नासिका-
पुटाभ्यां शनैः रेच्यते । विधारणं विवर्णोति विधारणं प्राणायाम इति, रेचितस्य
प्राणस्य कौष्ठस्य वायोर्द्वयायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनम् । तदे-
ताभ्यां प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वायोर्लघुक्रतश्चरीरस्य मनः स्थितिपदं ज्ञभते, चत-
थीतरसूतगतान् स्थितिनिबन्धनीतिपदान् स्थितियङ्गमाकृत्य सम्पादयेदित्यर्थ-
प्राप्तेन सन्ध्याभौषम् ॥ ३५ ॥

स्थित्युपायान्तरानाह विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥
आरभ्य नासिकायां धारयत इति, धारणाभ्यामसमाधौ कर्तव्यसम्बन्धेन वा

देकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्तत्र परोक्ष-
मिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेषु अर्थेषु न दृढां बुद्धिमत्प्रादयति ।

तस्माच्छब्दाऽनुमानाऽऽचार्योपदेशोपोहन्नानार्थमेवाऽवश्यं
कश्चिद्विशेषः प्रत्यक्षोक्तव्यः, तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्य-
क्षत्वे सति सर्वं सुसूक्ष्मविषयमप्यपवर्गास्तुञ्ज्यते, एतदर्थ-
मेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते, अनियतासु वृत्तिषु तद्वि-
षयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्य
अर्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति, तथा च सति अज्ञावीर्यस्मृतिममा-
धयोऽस्याऽप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्त्तते, हृदय-
पुण्डरीके धारयतो या बुद्धिसंवित्,—

बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं, तत्र स्थितिर्भास्वरव्याप्त

विषयसंवेद्यत्वाच्चात्कारः, एवमन्यास्यपि प्रवृत्तिषु योज्यम् । एतच्चागमात्
प्रवृत्तव्यं नोपपत्तितः । स्यादेतत् । किमेतादृग्भिर्हृत्तिभिः केवलं प्रत्यनुपयो-
मिनोभिरित्यत आह एता इति । एता वृत्तयोऽल्पमेव कालिनोत्पन्नाश्चित्तमौचर-
विषयायां वा विवेकख्यातिविषयायां वा स्थितौ निवृत्तिनि । अन्यविषया
वृत्तिः कथमन्यत्र स्थितिं निवृत्तातीत्यत आह । संज्ञयं विषयमिति इति विष-
यमिति अपसारयति, अत एव समाधिप्रज्ञायामिति । वृत्त्यन्तराद्यामप्यागम-
सिद्धानां विषयवत्त्वमितिदिशति एतेन इति, अन्यागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः
संशय इत्यत आह यद्यपि हि इति ।

अज्ञासूक्ष्मो हि योगः, उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे च अज्ञाऽतिशयो जायते
तन्मत्वाय ज्ञानादयोऽस्याऽप्रत्यक्षं भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ विगतशोका दुःखरहिता । ज्योति-
ष्मती ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । हृदयपुण्डरीके इति ।
पुण्डरीकमध्यं यत्पद्ममौमुखं तिष्ठति अट्टकं देवकप्रायायामेव तद्वत्सुखं

प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभाकराऽऽकारेण विकल्पते, तथा-
ऽस्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्त-
मनन्तमस्मितामात्रं भवति, यत्रेदमुक्तं “तमणुमात्रमात्मान-
मनुविद्याऽस्मौत्येवं तावत् संप्रजानीते” इति । एषा द्वयी
विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्न्योतिषतीति
उच्यते, यया योगिनश्चितं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागचित्ताऽऽलम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थिति-
पदं लभत इति ॥ ३७ ॥

कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत् । तन्मध्यं सूर्यमण्डलमकारो जागारितस्थानं, तस्यो-
परि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तस्योपरि वज्रमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम् ।
तस्योपरि परं व्योमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानमहंमात्रसुदाहरन्ति ब्रह्मवादिनाः,
तत्र कर्षिकायामूर्धसुखी सूर्यादिमण्डलमध्यगा ब्रह्मनाडी, ततोऽप्यूर्ध्वं प्रवृत्ता
सुषुम्णा नाम नाडी, तथा खलु बाह्यान्वपि सूर्यादीनि मण्डलानि प्रीतानि,
साङ्गि चित्तस्थानं, तस्यां धारयती योगिनश्चित्तसंविदुपजायते । उपपत्तिपूर्वकं
बुद्धिसंविद आकारमादर्शयति । बुद्धिसत्त्वं हि इति । आकाशकल्पमिति-
व्यापितामाह, सूर्यादीनां प्रभासासां कर्षं तदाकारेण विकल्पते नानाकषा
भवति । मनसाऽत्र बुद्धिरभिमतं, न तु महत्तत्त्वं, तस्य च सुषुम्णास्थस्य रैका-
रिकाऽऽङ्गहारजन्यः सत्त्वबहुलतया ज्योतीरूपता विवक्षिता, तत्तद्विषयगोचर-
तया च व्यापितमपि सिद्धम् । अस्मिताकार्ये मनसि सम्पत्तिं दर्शयित्वाऽस्मिता-
सम्पत्तेः स्वरूपमाह तथाऽस्मितायाम् इति । ज्ञानम् अपगतजरजसरङ्गम्, अनन्तं
व्यापि, अस्मितामात्रं न पुनर्नानाप्रभाकरम् । आगमान्तरेण स्वमतं समी-
करोति यत्र इति, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखिन, तमणुं दुरधिगमत्वाद, आत्मानम्
अहङ्काराख्यदं, अनुविद्य अनुचिन्त्य, अस्मौत्येवं तावज्जानीत इति । स्वादेतन्,
नानाप्रभाकरा भवतु ज्योतिषती कथमस्मितामात्ररूपा ज्योतिषतीत्यत आह
एषा द्वयी इति । विभूतरजसमीमक्षाऽस्मितैव सत्त्वमयी ज्योतिरिति भावः,
द्विविधाया अपि ज्योतिषत्वाः फलमाह यया इति ॥ ३६ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिन-
चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३८ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्धस्थितिकमन्य-
त्रापि स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाख्यन्तं स्थितिपदं लभत
इति । स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं
चित्तस्य । एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याऽप्रति-

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ वीतरागाः कण्ठदेपाद्यन्तःस्थसंज्ञां
चित्तं तदेवाऽऽलम्बनं तेनोपरकमिति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥ यदा खल्वयं स्वप्ने विविक्तवनसन्निवेश-
वर्तिनीम्, उत्कौण्ठामिव चन्द्रमण्डलात्, कोमलमृणालशकलानुकारिभिरङ्ग-
प्रत्यङ्गैरुपेताम्, अभिजातचन्द्रकान्तमणिसयीम्, अतिमुरभिमालतीमल्लिकामाला-
हारिणीं, मनोहरां, भृगुपत्नीं महेश्वरस्य प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धः प्रसन्न-
मनासदा तामेव स्वप्नज्ञानालम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकारमनसक्त-
त्वेन चित्तं स्थितिपदं लभते । निद्रा चेह सात्त्विकी यङ्गीतव्या, बन्धाः प्रबुद्धस्य
मुखमङ्गमस्त्राप्तमिति प्रत्यवमर्शो भवति, एकाग्रं हि तस्यां मनो भवति, ताव-
न्नात्रेव चोक्तम्, एतदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणो रूपमुदाहरन्ति सपुत्रावस्थेति, ज्ञानं च
ज्ञेयवद्विज्ञेयं न ब्रह्मं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरौक्रियते ॥ ३८ ॥

यवाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ किं बहुना यदेवाभिमतं तत्तद् देवतारूप-
मिति ॥ ३९ ॥

अथ पुनः स्थितिपदमात्मविभाषोऽवगन्तव्य इत्यत आह परमाणुपरममहत्त्वा-
न्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥ व्याचष्टे सूक्ष्म इति । सूक्ष्मस्य पञ्चीकृत्य वशीकार-

घातः स परो वशीकारः, तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्माऽपेक्षत इति ॥ ४० ॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किं स्वरूपा किं विषया वा समापत्तिरिति ।

तदुच्यते ।

चौणवृत्तेरभिजातस्यैव मणेर्यहोदयहण-

ग्राह्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

ग्राह्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

चौणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः । अभिजात-
स्यैव मणेः इति दृष्टान्तोपादानम् । यथा स्फटिक उपा-
श्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा
ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेण
निर्भासते, भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपा-
भासं भवति, तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं
स्थूलरूपाभासं भवति, तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमा-

पदार्थमाह एवं तासुभयोम् इति । वशीकारस्यावान्तरफलमाह तद्वशीकाराद्
इति ॥ ४० ॥

तदेवं चित्तस्थितेरुपाया दर्शिता लब्धस्थितिकस्य वशीकारोऽपि दर्शितः,
सम्प्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किं विषयः किं रूपं सम्प्राप्ती भवतीति
पृच्छति अथ इति ।

चौणवृत्तसूत्रमवतारयति तदुच्यत इति । सूत्रं पठति चौणवृत्तेरित्यादि-
समापन्नम् ॥ ४१ ॥ तद्व्याचष्टे चौण इति । अभ्यासवैराग्याभ्यां चौणराज-
सतामसप्रमाणादिहतेचित्तस्य, तस्य व्याख्यानं प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्य इति, तदनेन
चित्तसत्त्वस्य स्तम्भाबलस्यैव राजसमोभ्यामनभिन्नव उक्तः, दृष्टान्तं व्यटयति यथा
इति, उपाश्रय उपाधिः जपाकुसुमादिः, उपरक्तः तत्त्वावापन्नः, उपाश्रयस्य
वदासीयं रूपं श्रीहितगीतादि तद्देवाकारस्तेन लक्षितो निर्भासते । दाट्-

पक्षं विश्वरूपाभासं भवति, तथा ग्रहणेष्वपि इन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं, ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते, तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु, या तत्स्थितदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः, सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

निके योजयति तथायाज्ञ इति याज्ञश्च तदालम्बनञ्च तेनोपरक्तं तदनुविद्धं, तदनेन ग्रहीतृग्रहणार्था व्यवस्थिनति, आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिषाय याज्ञसमापन्नं याज्ञतामिव प्राप्तमिति यावत्, अतो याज्ञस्वरूपाकारेण निर्भासते । याज्ञोपरागमेव सूक्ष्मसूक्ष्माभ्यां विभजते भूतसूक्ष्म इति, विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो नवादिषट्ठादिव द्रष्टव्यः । तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधीदृष्टिर्गती तथा ग्रहणेषु अपीन्द्रियेषु इति, ग्रहणान् एभिरर्था इति ग्रहणानीन्द्रियार्था, एतदेव स्पष्टयति ग्रहणालम्बन इति, ग्रहणं चालम्बनं च तद इति ग्रहणालम्बनं तेनोपरक्तम् अनुविद्धम्, आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिषाय ग्रहणमिव बहिःकरणमित्रापन्नमिति । तदनेनानन्दानुगतमुक्ताऽस्मिताऽनुगतमाह । तथा ग्रहीतृपुरुष इति । अस्मिताऽऽस्पदं हि ग्रहीता पुरुष इति भावः । पुरुषत्वाविशेषादनेनैवमुक्तीऽपि पुरुषः एकप्रज्ञादादिः समाधिविषयतया संग्रहीतव्य इत्याह तथा मुक्त इति । उपसंहरन् तत्स्थितदञ्जनतापदं व्याचष्टे तदेवम् इति, तेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु स्थितस्य धारितस्य ध्यानपरिपाकवशादपहतरजस्तमोमलस्यचित्तमलस्य, या तदञ्जनता तदाकारता, सा समापत्तिः सम्पन्नातत्त्वचक्षुषो बीज उच्यते । तत्र च ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्थिति शीघ्रः पाठकमीऽयंक्रमविरोधात्तादर्थव्यः, अत्राप्येऽपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासोऽप्यनादरणीय इति सर्वे रमणीयम् ॥ ४१ ॥

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता, सेवमन्तरभेदाद्यनुविधा भवति, तथाचा, कवि-

तद् यथा गौरितिशब्दो गौरित्यर्थः गौरितिज्ञानं इत्य-
विभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमाना-
स्यान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां
विभक्तः पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवायर्थः
समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविह
उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानविकल्प-
शून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणाऽवस्थितोऽर्थस्तत्-
स्वरूपाकारमात्रतयैवाऽवच्छिद्यते सा च निर्विंतर्का समा-
पत्तिः । तत्परं प्रत्यक्षम्, तच्च श्रुताऽनुमानयोर्वीजं, ततः
श्रुताऽनुमाने प्रभवतः । न च श्रुताऽनुमानज्ञानसहभूतं

तर्का, निर्दिष्टार्का, सविचारा, निर्विचारा, च्विति । तत्र सवितर्कायाः, समा-
पत्तैर्लक्षणमाह तत्र इत्यादि समापत्त्यन्तं सूत्रम् । तत्र तासु समापत्तिषु मध्ये
सवितर्का समापत्तिः प्रत्येतस्या, कौटुम्भी, शब्दार्थज्ञानं च तेषां विकल्पाः,
वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरेतराख्यासाद्, विकल्पोऽप्येकस्मिन् भेदमा-
दर्शयति भिन्नेषु चाभेदं, तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्गीर्षा निश्चयार्थः । तद्यथा
गौः इति शब्द इति गौरित्युपास्योर्थज्ञानयोः शब्दभिदाविकल्पो दर्शितः, गौरि-
त्यर्थः इति गौरित्युपास्योः शब्दज्ञानयोर्थाभेदविकल्पो दर्शितः गौरितिज्ञानम्
इति गौरित्युपास्योः शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदविकल्पो दर्शितः, तदेवमविभागेन
विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां यद्वह्यं लोके द्रष्टव्यम् । यथाविभागेन यद्वह्यं
कुतस्तद्धि विभाग इत्यत आह । विभज्यमानाश्च इति । विभज्यमानाश्चान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां परीचकैः अन्ये शब्दधर्माः अनिपरिणाममात्रस्य शब्दस्वीदात्तादयो
धर्माः, अन्येऽर्थस्य लज्जलसूतंलादयो, अन्ये प्रकाशसूतिविरहादयो ज्ञानस्य धर्मा
इति तस्यादृष्टेषां विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदीययनमार्गः । तत्र विकल्पिते जवा-
दर्थे समापत्रत्येति ; तदनेन योगिनोऽपरं प्रत्यक्षतुल्यं, श्रेष्ठं सुगमम् ॥ ४२ ॥

सुखं योजयितुं प्रथमतस्तान्निर्वर्तिकां व्याचष्टे यदा पुनः इति । परि-
युक्तिः स्वपनयः, जन्मसङ्केतधारणपूर्वं खल्वानमानुमाने प्रवर्तते, सङ्केतार्थं
मौरितिमन्मार्थानामानितरेतराध्यासात्मा, ततश्चानमानुमानज्ञानविकल्पी भवतः,

तद्दर्शनं, तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणात्तरेण योगिनो निर्वितर्क-
समाधिजं दर्शनमिति, निर्वितर्कायाः समापत्तरेणाः सूत्रेण
लक्षणं द्योत्यते ।

**स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवाऽर्थमात्रनि-
र्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥**

तेन तत्पूर्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का । यदा पुनरर्थमात्रप्रवचनेन चेतसाऽर्थमात्रा-
ऽऽदत्तेन तदध्यासात्तन्वीर्यकतामुपगता सङ्घे तस्मृतिस्थिता, तस्यागे च युतानु-
मानज्ञानविकल्पी तन्मूर्खो त्यक्तौ, तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां मरूपमात्रेणा-
वस्थितोऽर्थस्तु स्वरूपमात्रतथैव न तु विकल्पितेनाकारेण परिच्छिद्यते सा निर्वि-
तर्का समापत्तिरिति । तद् योगिनां परं प्रत्यक्षमसदारीपमन्वस्याप्यभावात् ।
स्यादेतत् । परेण प्रत्यक्षेणाद्यतत्त्वं गृहीत्वा योगिन उपपादयन्ति उपदिशन्ति
च, कथं वाऽतद्विषयाभ्यासागमपरायांनुमानाभ्यां सोऽर्थ उपदिश्यते उपपाद्यते
च, तस्मादागमानुमाने तद्विषये, ते च विकल्पाविति परमपि प्रत्यक्षं विकल्प एव-
त्यत आह तस्य युत इति, यदि हि सवितर्कमिव युताऽनुमानसम्भूत तदनुवर्त-
स्याद् भवेत्सङ्कीर्णं, तथोक्तु बीजमिवैतत्, ततो हि युताऽनुमाने प्रभवतः, न च यद्
यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति, न हि धूमज्ञानं वज्रज्ञानकारणमिति वज्र-
विषयम् । तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्पोपदिशन्ति उपपादयन्ति
च । उपसंहरति । तस्माद् इति । व्याख्येयं सूत्रं बीजयति निर्वितर्क-
इति ।

स्मृतिपरिशुद्धानित्यादि सूत्रं शब्दसङ्घे तच्च युतं चाऽनुमानञ्च तेषां ज्ञानमेव
विकल्पः तस्मात् स्मृतिः तज्ज्ञाः परिशुद्धिः अपगमः तस्मान् । अत्र च सङ्घे त-
स्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः, युतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्चेतुनती, अनुमान शब्दश्च कर्म-
साधनोऽनुमेयवाचकः, क्षमिवेति दूषकारो भिन्नकर्मः, त्यक्तं त्रिपदाऽनन्तरं द्रष्टव्यः ।
विषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति तस्मा एक इति । एका बुद्धिमुपक्रमते आरभत
इत्येकबुद्धिमुपक्रमः, तदनेन परमावसी नानाऽस्मानो न निर्वितर्कविषयेत्युक्तं
भवति, योग्यत्वेऽपि तेषां परमसूच्यानां नानाभूतानां सङ्घे तद्विषयसमवेतैकत्वनि-
र्भासप्रत्ययविषयत्वाऽयोगान् । अस्तु तर्हि परमावसंस्तु परमास्तु साठतः प्रति-
भासधर्मः स्वीकृतमित्यत आह अर्थावर्त्ता इति । न तन्मूलननुभवविद्वन्मद्वि-
वाचकै र्व्यापन्नमिति भावः । तत्र वे यस्मिन् वाचकादिकमेव बीजपादव

या शब्दसङ्केतश्रुताऽनुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्य-
स्वरूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्ता
प्रदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा निर्वितर्का
समापत्तिः । तथा च व्याख्याता, तस्या एकबहुपक्षमो
हार्थान्माऽणुप्रचयत्रिगोपाऽऽत्मा गवादिघटादिर्वा लोकः ।

स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्म-
भूतः फलेन व्यक्तेनाऽनुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति,

उपजायन्ते इति तान् प्रत्याह अणुप्रचय इति । अणूनां प्रचयः स्थूलरूपः परि-
णामः, स च विशिष्यतेऽन्यस्मान् परिणामान्तरान्, स एवाऽत्मा स्वरूपं यस्य स
तथोक्तः । गवादिर्भोगायतनं, घटादिर्विषयः, तस्यैतदुभयमपि लोकोत्ते इति
लोकः ॥ नन्वेव सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा स्याद्, भिन्नयेन कथं तदाऽऽययः,
कथञ्च तदाऽऽकारः, न हि घटः पटादन्यस्तदाऽऽकारस्तदाऽऽययो वा, अभि-
नयेतददेव सूक्ष्मोऽसाधारणश्च स्यादेत आह स च इति । अयमभिप्रायः, नैका-
न्तः परमाणुभ्यो भिन्नो घटादिरभिन्नो वा, भिन्नले गवाश्ववद् धर्मधर्मभावान्-
पपत्तेः, तस्यात्कथञ्चिद् भिन्नः कथञ्चिदभिन्नस्याख्येयतया च सर्वसुपपद्यते । भूत-
सूक्ष्माणाम् इति षष्ठ्या कथञ्चिद् भेदं सूचयति, आत्मभूत इति आभेदम् । फलेन
व्यक्तेन तदनुभवलक्षणेन तदव्यवहारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमा-
पितः । कारणाभेदेन च कारणाकारतोपपत्तेर्याह स्वव्यञ्जकाञ्जन इति । स किं
तदात्मभूतो धर्मो नित्यः, नित्याह धर्मान्तर इति, धर्मान्तरस्य कपालादे-
रुदय इत्यर्थः । तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तं रूपमादर्शयति स एष
इति । परमाणुसाध्यायाः क्रियाया अन्या क्रिया मधूद्कादिधारणलक्षणा तद्व-
र्मेक इति । न केवलमनुभवादपि तु व्यवहारतोऽपि तन्निबन्धनत्वात्क्रियात्वाया
इत्याह तेन इति । स्यादेतद्, असति बाधकेऽनुभवोऽवयविनं व्यवस्थापयेद्,
अस्ति च बाधकं यस्मिन् तत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञानं सद्य गोघटादि इति स्वभाव-
हेतुः, सर्वं, सर्वं हि विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तं, तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्म-
संसर्गः सावयवे उपपद्यमानो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वमपि निवर्त्तयति,
अस्ति आऽवयविनि तद्देशत्वाऽतद्देशत्वाऽऽवयवत्वाऽनाहतत्वरक्ताऽरक्तत्वचकाऽचलत्व-
लक्षणी विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यत आह, यस्य पुनः इति । अयमभिप्रायः, अनु-
भवसिद्धं सर्वं हेतुः क्रियते यत्किञ्च पाण्डुपादुको जालिकोऽपि प्रतिपद्यते,

धर्मान्तरोदये च तिरोभवति, स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते ।
 योऽसावेकश्च महंशाणीयाश्च स्पर्शवाञ्च क्रियाधर्मकश्च अनि-
 त्यश्च, तेनाऽवयविना व्यवहाराः क्रियन्ते । यस्य पुनरवस्तुकः स
 प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्य
 अवयव्यभावात् अतद्वरूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव
 प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्भि-
 द्प्रयाऽभावाद्, यद् यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाऽऽघ्रातं, तस्मा-
 दस्थवयवी यो महत्त्वादिव्यवहाराऽऽपन्नः समापत्तेर्निर्वित-
 कीया विषयो भवति ॥ ४३ ॥

अन्यथाऽनुभवसिद्धात्, तत्राऽन्यदसिद्धत्वादहेतुः, अनुभवसिद्धन्तु घटादीनां सत्त्व-
 मयक्रियाकारित्वरूपं न क्णुतादन्यत्, सोऽयं हेतुः स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव
 व्याहन्ति । ननु न स्थूलत्वमेव सत्त्वम् अपि तु असती व्याहृतिः, अस्थौल्यव्याहृतिश्च
 स्थौल्यं, व्यावर्त्तमेदाश्च व्याहृतयो भिद्यन्ते, अतः स्थौल्योऽभावेऽपि न सत्त्वव्या-
 हृतिरन्यत्वाद् । भवतु वा व्याहृतिमेदादवसायविषयभेदो यत्पूर्वकास्त्वसा-
 यास्तस्याऽनुभवस्याऽविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान् ।
 रूपपरमाणवी हि निरन्तरोत्पादाः अमृद्धान्तरमत्कृतत्वा इति चेत् । इति
 गन्तरस्यार्शपरमाणुभिरन्तरिता न निरन्तराः, तस्माद् अन्तरालाऽयं एव न
 वनप्रत्ययवत्परमाणुत्वान्नः सन् अयं विकल्पो मिथ्येति तत्प्रभवा विकल्पा न
 परमार्थेणापि वस्तुप्रतिबद्धा इति कुतस्तदवमित्यस्य सत्त्वस्याऽनवयवत्वसाधकत्वं,
 तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौल्यस्यैव सत्त्वम-
 विकल्पोऽवसेयमकामयताऽभ्युपेयं, तथा च तद्वाधमानं सत्त्वमात्मानमेवाऽपवाधितं,
 परमसूक्षाः परमाणवी विजातीयपरमाण्वन्तरिताः अनुभवविषया इति व्याहृत-
 मङ्गीकरणं, तदिदमुक्तं यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषो निर्विकल्पस्य विषय
 इति । सन्तु तर्हि सूक्षाः परमाणवी निर्विकल्पविषया इत्यत आह सूक्ष्मं च
 कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य इति । तस्याऽवयव्यभावाद् हेतोः अतद्वरूपप्रतिष्ठं
 मिथ्याज्ञानम् इति लक्षणेन सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानं यत् स्थौल्योऽलम्बनं यद्
 तदधिष्ठानसत्त्वाऽलम्बनमित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या
 भवति तस्याऽवयवित्वेनाऽप्रकाशादित्यत आह प्रायेण इति । ननु किमेतावता-

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्म- विषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

तत्र भूतसूक्ष्मेषु अभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्ताऽनु-
भवाऽवच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तत्रा-
ऽप्येकबुद्धिनिर्गच्छमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं
समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते । या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तो-
दिताऽव्यपदेश्यधर्माऽनवच्छिन्नेषु सर्वधर्माऽनुपातिषु सर्व-
धर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते, एवं स्वरूपं हि
तद् भूतसूक्ष्ममेतन्नैव स्वरूपेणाऽऽलम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञा-

ऽपीत्यत आह तदाच इति । सत्त्वादिज्ञानं चेन्मिथ्या तदा सत्त्वादिहेतुकमन-
वयवित्वादिज्ञानमपि मिथ्यैव, तस्याऽपि हि निर्विकल्पाऽनीचराऽस्थूलमेवाऽवसेय-
तथा विषयः स च नास्तीति तात्पर्यार्थः । विषयाभावा एव कुत इत्यत आह
यद् यद् इति । विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाऽभेदेन च उक्तोपपत्त्यनुसारेण
उक्तमर्थ इति सर्वे रमणीयम् ॥ ४३ ॥

सू० एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । अभिव्यक्ती
घटादिधर्मो येस्ते तथोक्ताः, घटादिधर्मोपगृहीता इति यावत्, देशः उपपद्यः
पुण्यादिः, कालो वर्तमानः, निमित्तम् पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्यः
पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिः, एवमाप्यस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रवर्जितेभ्यो रसतन्मात्र-
प्रधानेभ्यश्चतुर्थः, एवं तैजसस्य परमाणोर्गन्धरसतन्मात्रवरहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधा-
नेभ्यस्त्रिभ्यः, एवं वायवीयस्य परमाणोर्गन्धादि तन्मात्रहीनाभ्यां स्पर्शप्रधानाभ्यां
स्पर्शशब्दतन्मात्राभ्याम्, एवं नाभसस्य शब्दतन्मात्रादेवैकस्यात्, तदिदं निमित्तं
भूतसूक्ष्माद्याम्, एतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवः, तेनाऽवच्छिन्नेषु, नाऽन-
नुभूतविशेषणा बुद्धिविशेष्य उपजायते इत्यर्थः । ननु सवितर्कया सङ्गं किं
सङ्कल्पं सविचाराया इत्यत आह तत्राऽपि इति । पार्थिवी हि परमाणाः पञ्च
तन्मात्रप्रचयाऽस्या एकबुद्धिनिर्गच्छाः, एवमाप्यादयोऽपि चतुस्त्रिंशत्तन्मात्राऽ-
स्यान एकबुद्धिनिर्गच्छा वेदितव्या । उदितो वर्तमानो धर्मस्तेन विशिष्टम् ।
एवावता आसन्न सङ्केतस्युत्थाऽगमाऽनुमानविकल्पाऽनुबेधः सूचितः, न हि प्रत्य-

स्वरूपमुपरक्षयति, प्रज्ञा च स्वरूपशून्ये वाऽर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते, तच्च महद्ब्रह्मविषया सवितर्का निर्वितर्का च, सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च, एव-
मुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्याता इति ॥४४॥

सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥४५॥

पार्थिवस्य अणोः गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः, आप्यस्य रसतन्मात्रं, तैजसस्य रूपतन्मात्रं, वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं, आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति, तेषामहङ्कारः, अस्याऽपि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः, लिङ्गमात्रस्याऽप्यलिङ्गं सूक्ष्मो

क्षेप स्थूले दृश्यमाने परमाणवः प्रकाशन्ते अपि त्वाऽगमाऽनुमानाभ्यां, तस्मादप-
पन्नमस्याः सङ्कीर्णत्वमिति । निर्विचारमाह, या पुनरिति । सर्वेषां सर्वेषु
नीलपीतादिप्रकारेण, सर्वत इति सार्वविभक्तिकक्षतिः, सर्वैः देशकालनिमित्ता-
ऽनुभवेरित्यर्थः, तदनेन स्वरूपेण कालाऽनवच्छेदः परमाणूनामिति दर्शितं,
नाऽपि तदाऽरब्धधर्महारेणेत्याह शान्त इति । शान्ताः अतीताः उदिताः वर्त-
माना अभ्युपदेश्याः भविष्यन्तः धर्माक्षैरनवच्छिन्नेषु । अनवच्छिन्ना धर्मैः पर-
माणवः किमसम्बन्धा एव तैरित्यत आह सर्वधर्मानुपातिषु इति ।

कतमेन सम्बन्धेन धर्माननुपातानि परमाणव इत्यत आह, अवधर्मात्मकेषु
इति । कथञ्चिदभेदः कथञ्चिदभेदो धर्माणां परमाणव इत्यर्थः । कस्यात्पुन-
रियं समापत्तिरेतद्विषयेत्यत आह, एवं स्वरूपं हि इति । वस्तुतत्त्वयाहणी
नाऽतस्त्वे प्रवर्तत इत्यर्थः । विषयमभिधायऽस्याः स्वरूपमाह, प्रज्ञा च इति ।
सङ्कल्प्य स्वरूपभेदोपयोगि विषयमाह तत्र इति । उपसंहरति एवम् इति ।
उभयोः आत्मनश्च निर्विचारायाचेति ॥ ४४ ॥

किं भूतसूक्ष्म एव यादृशविषया समापत्तिः समाप्यते, न, किन्तु, सूक्ष्मविषयत्वं
चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥ पार्थिवस्य परमाणोः सम्बन्धिनी या गन्धतन्मात्रता
सा समापत्तिः सूक्ष्मो विषयः, एवमुत्तरत्राऽपि योज्यम् । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं,
तद्विषयं गच्छति प्रचान इति । अलिङ्गं प्रधानं, तद्विषयं गच्छति गच्छति
इत्यर्थः । अलिङ्गपर्यवसानत्वमाह नचाऽलिङ्गात्परम् इति । ओदधति ननु
इति । पुरुषोऽपि सूक्ष्मो नाऽलिङ्गमेवेत्यर्थः । परिहरति सत्यम् इति । उप-

विषयः, न चाऽलिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति, नन्वस्ति पुरुषः
सूक्ष्म इति, सत्त्वं, यथालिङ्गात् परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं न चैवं
पुरुषस्य, किन्तु, लिङ्गस्य अन्वयिकारणं पुरुषो न भवति
हेतुस्तु भवतीति अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्या-
तम् ॥ ४५ ॥

ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ताश्चतस्रः समापत्तयो वह्निर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि
सवीजः, तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्की निर्वितर्कः, सूक्ष्मेऽर्थे सवि-
• चारो निर्विचार, इति चतुर्द्वीपसङ्ख्यातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

निर्विचारवैशारद्योऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्धाऽऽवरणमलाऽपेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य
रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं, यदा

दानतया सौक्ष्ममलिङ्ग एव नाऽन्यद्वैत्यर्थः । तत्र पुरुषार्थनिमित्तत्वात् महदह-
ङ्गारादौः पुरुषोऽपि कारणमलिङ्गवद् इति कुतः एवं लक्षणमलिङ्गस्यैव सौक्ष्म-
मित्याशयवान् पृच्छति किन्तु इति, उत्तरमाह लिङ्गस्य इति, सत्त्वं कारणं, न तु
• उपादानं, यथा हि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषसङ्केतुर-
पीत्यर्थः, उपसंहरति अतः प्रधान एव सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् इति ॥ ४५ ॥

अतस्तृणामपि समापत्तीनां याज्ञविषयाणां सम्प्रज्ञातत्वाच्च ता एव सवीजः
समाधिः ॥ ४६ ॥ एवकारो भिन्नक्रमः सवीज इत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः, ततः
अतस्रः समापत्तयो याज्ञविषयाः सवीजतया नियम्यन्ते, सवीजता तु अनियता
ग्रहीत्यङ्गणयोचरायासपि समापत्तौ विकल्पाऽविकल्पभेदेनाऽनिमित्ता व्यवतिष्ठते,
तेन याज्ञे अतस्रः समापत्तयो ग्रहीत्यङ्गणयोश्च अतस्र इत्यष्टौ ते भवन्तीति ।
निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ४६ ॥

अतस्तृषु समापत्तिषु याज्ञविषयासु निर्विचारायाः शीघ्रनत्वमाह निर्विचार-
वैशारद्योऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥ वैशारद्यपदार्थमाह अशुद्धि इति । रजस्तम-
सोरुपपक्षोऽपुष्टिः, वैवाऽवरणलक्षणी मलसमादपेतस्य, प्रकाशात्मनः प्रकाश-

निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनी भवति
अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाऽननुरोधी स्फुरति लोकः,
तथाचोक्तं, “प्रज्ञाप्रसादमाकृष्टाऽशेषः शेषतो जनान्
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राप्नोऽनुपश्यति” ॥ ४७ ॥

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भ-
रेति संज्ञा भवति, अन्यथा च सा, सत्यमेव विभर्ति न तत्र
विपर्ययासगन्धोऽपि अस्तीति, तथाचोक्तम् “आगमेनाऽनुमानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योग-
सुत्तमम्” इति ॥ ४८ ॥

सा पुनः,—

श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशिषार्थ-

त्वाद ॥ ४९ ॥

स्वभावस्य, बुद्धिसत्त्वस्य चत एवाऽनभिभूतः, स्यादेतद्, शास्त्रविषया चेत् समा-
पत्तिः कथमात्मविषयः प्रसाद इत्यत्र आह, भूतार्थविषय इति । नात्मविषयः
किन्तु तदाधार इत्यर्थः । क्रमाऽननुरोधी युगपदित्यर्थः । अत्रैव पारमर्षी
गाथासुदाहरति, तथाच इति, ज्ञानाऽलोकप्रकाशेणात्मानं सर्वेषामुपरि पश्यन्
दुःखत्रयपरीतान् शेषतो जनान् जानातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अत्रैव योगिजनप्रसिद्धाऽन्यर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह । ऋतम्भरा
तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ सुगमं माध्यम्, आगमेन इति वैदिवहितं श्रवणमुक्तम्, अनु-
मानेन इति मननं, ध्यानं चिन्ता, तस्याऽभ्यासः पीनःपुन्येनाऽनुष्ठानं, तस्मिन्
रस आदरः, तदनेन निदिध्यान्तमुक्तम् ॥ ४८ ॥

स्यादेतद्, आगमाऽनुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकाशव्यञ्जना निर्विचारा
आगमाऽनुमानविषयमेव वीचरयेत्, न खल्वन्यविषयाऽनुभवव्यञ्जना संस्कारः शक्ती-
ऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात्, तस्यान्निर्विचारा चेद् ऋतम्भराऽगमाऽनु-
मानयोऽपि तत्प्रसङ्गं प्रत्यत आह । श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशिषार्थ-

श्रुतम् आगमविज्ञानं, तस्मान्मान्यविषयं, न ज्ञागमेन शक्यो
विशेषोऽभिधातुं, कस्मात् न हि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः
इति । तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव, यत्र प्राप्तिस्तत्र गति-
र्यत्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम्, अनुमानेन च सामा-
न्येन उपसंहारः, तस्माच्छ्रुताऽनुमानविषयो न विशेषः कश्चि-
दस्तीति, न चाऽस्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनः लोका-
प्रत्यक्षेण ग्रहणं, न चाऽस्य विशेषस्याऽप्रामाणिकस्याऽभावो-
ऽस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूत-
सूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्माच्छ्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्या-
मान्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वाद् इति ॥ ४८ ॥

समाधिप्रज्ञाप्रतिलब्धे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो
नवो जायते ।

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

त्वाद इति ॥ ४८ ॥ बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वाद्यदृशानुसन्धेयमपि तमसा-
ऽहतं यत्रैव रजसोहास्यते तत्रैव दृक्कति, यदा तु अथासुखैराद्याभ्यामपाकारज-
स्तमीमलमनवद्यभैशारद्यमुद्योतते तदाऽस्याऽतिपतितसमस्तमानमेयसीलः प्रकाशा-
ऽनन्त्ये सति किन्नाम यत्र गोचर इति भावः, व्याचष्टे श्रुतमागमविज्ञानं तस्मा-
मान्यविषयम् इति । कस्माद् न ज्ञागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं कृतः, यथा-
दान्त्याद्याभिधाराद्य न विशेषेण कृतः सङ्केतः शब्दः, यथादस्य विशेषेण सङ्के-
तः वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयते, न च वाक्यार्थोऽपौडश्या विशेषः सम्भवति ।
अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धवद्वाऽधीनजन्यमपि गतिरिवैवेत्याह तथाऽनुमानम्
इति । यत्राऽप्राप्तिरित्यत्र यत्रतत्र शब्दयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो
गमयितव्यः, अतोऽत्राऽनुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहरति तत्त्वाद
इति । अस्तु तर्हि सम्बन्धवद्वाऽनपेक्षं लोकप्रत्यक्षं, न तस्मान्मान्यविषयमित्यत्र
आह, नचाऽस्य इति । सा भूत् सम्बन्धवद्वाऽधीनं लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाऽधीनं तु
त्वाद् नचैन्द्रियाणामस्तिन्नस्ति वीग्यतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ततः यथाऽनुमानप्रत्यक्षाऽगोचरी विशेषस्तर्हि नास्ति प्रमाथविरहादित्यत्र

समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराऽऽशयं बाधते,
व्युत्थानसंस्काराऽभिभवात् तद्यभवा प्रत्यया न भवन्ति, प्रत्यय-
निरोधे समाधिपतिष्ठते, ततः समाधिजा प्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृताः
संस्कारा, इति नवो नवः संस्काराऽऽशयो जायते, ततः प्रज्ञा
ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ संस्काराऽऽतिशयश्चित्तं साधि-
कारं न करिष्यति इति, न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षय-

भाह नच इति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ
निवर्त्तते, नो खलु कलावतश्चन्द्रस्य परमाणवत्तिष्ठरिणसहावम्यति न सन्दिहते
प्रामाणिका इत्यर्थः । इति तस्मात्समाधिप्रज्ञानिर्याद्य एवेति, अत्र च विवादा-
ऽध्यासिताः परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्त्रिकविशेषशालिनः द्रव्यं सति परस्परं
व्यावर्त्तमानत्वाद् ये द्रव्यौ सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्त्रिकविशेषशालिना
यथा खण्डमुखादय इत्यनुमानेन, आगमेन, च ऋतभरप्रज्ञोपदेशपरेण, यद्यपि
विशेषो निरूप्यते, तदनिरूपणे संशयः स्यात्, व्याघ्रात्तत्वात्, तथाऽप्यदूरविप्र-
क्षेपे तत्त्वत्वं कथञ्चिद्विचरयतः श्रुताऽनुमाने न तु साक्षात्कारमिव समुच्चयादि-
पदानि खिन्नसङ्गायोमितया, तस्मात् सिद्धं श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति ।
स्यादेतद् । भवतु परमाण्विविषयः सम्प्रज्ञातो यद्योक्तोपायाऽभ्यासाद्, अनादिना
तु व्युत्थानसंस्कारेण निरुद्धनिविडतया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा, बाध-
वर्त्तनक्षयवर्त्तिप्रदीपपरमाणुरिव, इति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति, समाधिप्रज्ञा
इति, सूत्रं पठति तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धो ॥ ५० ॥ तद् इति निर्विचारां
समापत्तिं परावृणति, अन्य इति व्युत्थानमाह, भूतार्थपचपातो हि धियां
स्वभावः, तावदेवैयमनवस्थिता भाव्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते, तत्प्रतिलम्भे
तन्नाशितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कारचक्रकमेयाऽवर्त्तमानमनादिमप्यतत्त्व-
संस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति, तथा च बाध्या अप्याहुः निरुद्धवभूतार्थस्वभावस्य
विपर्यये न बाधोऽनादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्त्वपचाततः इति, स्यादेतु, समाधिप्रज्ञा-
तोऽनु व्युत्थानमस्य संस्कारस्य निरोधः, समाधिजस्तु संस्काराऽतिशयः समाधि-
प्रज्ञाप्रसवहेतुरव्यविकल, इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति शोध्यति
कथमसौ इति, परिहरति नते इति । चित्तस्य हि कार्यवृत्त्यं शब्दाद्युपभोगी
विवेकख्यातिरिति, तत्र क्रियकर्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगी प्रवर्त्तते, प्रज्ञाप्रसव-
संस्कारोन्मूलितनिश्चितक्रियकर्माशयस्य तु चेतसोऽनसितमायाऽधिकारभावस्य

हेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति, चित्तं हि ते स्वकार्या-
दवसादयन्ति, ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति ॥५०॥

किञ्चाऽस्य भवति ।

तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः
समाधिः ॥ ५१ ॥

स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्कारा-
णामपि प्रतिबन्धी भवति, कस्माद्, निरोधजः संस्कारः
समाधिजान् संस्कारान् बाधत इति । निरोधस्थितिकाल-
क्रमाऽनुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्काराऽस्तित्वमनुमेयम् ।

विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यं, तस्यासमाधिसंस्काराचित्तस्य न भोगाधिकार-
हेतवः, प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति । स्वकार्याद् भोगलक्षणाद्, अवसादयन्ति
असमर्थं कुर्वन्ति इत्यर्थः, कस्मात्, ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितं तावज्जि
भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातिमस्त
क्लेशनिवृत्तौ न भोगाऽधिकार इत्यर्थः, तदप्य भोगाऽधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं
प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् ॥ ५० ॥

पृच्छति, किञ्च इति, किञ्चाऽस्य भवति प्रज्ञासंस्कारवृत्तित् प्रज्ञाप्रवाहजनक-
तया तथैव साऽधिकारमित्यधिकाराऽपनुत्तयेऽन्यदपि किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः,
सूत्रेणोत्तरमाह तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः ॥ ५१ ॥ परेण
वैराग्येण ज्ञानप्रसादमावलम्ब्येन संस्कारीपजनद्वारा तस्याऽपि प्रज्ञाकृतस्य
संस्कारस्य निरोधो न केवलं प्रज्ञाया इत्यपि ब्रह्माद्यैः, सर्वस्योपपद्यमानस्य संस्कार-
प्रवाहस्य निरोधात्कारणाऽभावेन कार्याऽनुत्पत्त्यादनात्, सीऽर्थं निर्वीजः समाधिः ।
व्याचष्टे स इति सः निर्वीजः समाधिः, समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परमावैराग्य-
ज्ज्ञायमानः स्वकारणधारिण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां मध्यसी
संस्काराणां परिपन्थी भवति, ननु वैराग्यजं विज्ञानं सद्विज्ञानं प्रज्ञामात्रं
बाधतां संस्कारस्त्वविज्ञानरूपं कथं बाधते, दृष्टा हि जायतोऽपि स्वप्रदृष्टाद्ये
श्रुतिरित्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति, उत्तरमाह । निरोधज इति, निरु-
ध्यते प्रज्ञाऽनेनेति निरोधः परं वैराग्यं, ततो जातो निरोधजः संस्कारः, संस्कारा-

व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारै-
 चित्तं स्वस्वाम्यकृतावस्थितायां प्रविर्त्तयते, तस्मात्ते संस्काराः
 चित्तस्याऽधिकारविरोधिना न स्थितिहेतवो भवन्तीति, यस्माद-
 वसिताऽधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्त्तते
 ^ तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठोऽतः शुद्धमुक्त इत्युच्यते ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जले साङ्ख्यप्रवचने योगशास्त्रे

समाधिपादः प्रथमः ।

हेतु दीर्घकालनैरन्तर्यमुत्काराऽसंवितापरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो न तु
 विज्ञानादित्यर्थः । स्यादेतत्, निरोधजसंस्कारसहावे किं प्रमाणं, स हि प्रत्य-
 क्षेण वाऽनुभूयेत, व्युत्था वा कार्येणाऽनुमीयेत, न च सर्ववृत्तिनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति
 योगिनः, नाऽपि स्मृतिः, तस्य वृत्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजनकत्वाऽसम्भवादित्यत
 आह, निरोध इति, निरोधस्थितिः चित्तस्य निरुद्धाऽवस्था, तस्याः कालक्रमे
 मुहूर्त्ताऽऽद्यामाहोरात्रादिः, तदनुभवेन, एतदुक्तं भवति, वैराग्याभ्यासप्रक-
 षांशुनीधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्त्ताऽऽद्यामाह्व्यापितयाऽनुभूयते योगिना, न च
 परवैराग्यलक्षणाः क्रमनिश्चिततया परस्परमसम्भवसत्तत्कालव्यापितया सातिशयं
 निरोधं कर्तुमीशत, इति तत्तद्वैराग्यलक्षणप्रपञ्चजन्यः स्वाधी संस्कारप्रपञ्च एषितः
 इति भावः । ननु क्लृप्तानां प्रज्ञासंस्कारा निरोधसंस्कारान्तु कृतः समुच्छिद्यते-
 ऽनुच्छिद्ये वा साधिकारत्वमेवेत्यत आह, व्युत्थान इति, व्युत्थानं च तस्य निरोध-
 समाधिषः सम्यग्ज्ञातः, तत्प्रभवाः संस्काराः, कैवल्यभागीयाः निरोधजाः संस्कारा
 इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारास्थिते प्रलीना इति भवति चित्तं व्युत्थानप्रज्ञा-
 संस्कारवत्, निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवाऽस्ते चित्ते, निरोधसंस्कारे सत्यपि
 चित्तमनधिकारवत्, पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साऽधिकारं, प्रत्याशुपभीक्ष्णविक-
 ल्याती च तथा पुरुषार्थो, संस्कारशेषतायास्तु न बद्धः प्रतिस्वेदी पुरुष इति
 नाऽसौ पुरुषार्थः, विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधमागितया साधिकारं चित्तम्
 अपि तु क्रियासिततमेत्याशयवाऽनाऽऽह यस्मादिति । शेषं सुगमम् । योगिनी-
 दृशनिर्देशी तदर्थं वृत्तिलक्षणम् । योगीपायाः प्रमेदाद्यपादेऽस्मिन्पुनर्वर्तिताः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां

(तत्त्ववैशारद्यां) प्रथमः समाधिपादः समाप्तः ।

संस्कृतः

साधनपादः ।

—:०:—

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्याद् इति एतदारभ्यते ।

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया-
योगः ॥ १ ॥

नाऽतपस्विनो योगः सिध्यति, अनादिकर्मक्लेशवासना-
चिन्ता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाऽशुद्धिर्नाऽन्तरेण तपः सम्भेद-
मापद्यते इति तपस उपादानं, तच्च चित्तप्रसादनमबाध-
मानमनेनाऽऽसेव्यमिति मन्यते । स्वाध्यायः प्रणवादिपवि-

बन्धु प्रथमपादेनैव सोपायः सावान्तरप्रभेदः सफलो योग उक्तकल्मषपरम-
वर्द्धयते यदर्थे द्वितीयपादः प्रारभ्यतेत्यत आह उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये
हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितस्य द्वागित्येव सम्भवत इति
द्वितीयपादोपदेशानुपायानपेक्षते सत्त्वगुडाद्यर्थे, ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षा-
संविधानोऽभ्यासवैराग्यं प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वम् अविचिन्तित्वं, कथं
व्युत्थितचित्तोऽप्युपदेष्टव्यमाद्यैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र बल्य-
मात्रेषु निषेधैः प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति
मूलकारः । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ क्रियैव योगः क्रिया-
योगः योगसाधनत्वाद्, अत एव विष्णुपुराणे स्थाण्डिल्यकैश्वर्यसंवादे योगयुक्
प्रथमं योगी युजमानोऽभिधीयत इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः । व्यति-
रेकमुखेन तपस उपायत्वमाह नाऽतपस्विन इति । तपसोऽवान्तरव्यापारमुपा-
यतोपयोगिनं दर्शयति अनादि इति, अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चिन्ता,
अत एव प्रत्युपस्थितम् उपनतं विषयमात्रं यस्यां सा तथोक्ता, अशुद्धिः रजस्तमः-
समुद्रेकः, नाऽन्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते साम्प्रत्य गितान्तविरहता सम्भेदः ।
ननुपादौयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय

त्राणां जपः, मोक्षशास्त्राऽध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-
क्रियाणां परमगुरावर्पणं, तत्फलसंन्यासो वा ॥ १ ॥

स हि क्रियायोगः ।

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनू-
करोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसङ्गानाऽग्निना दग्धवीज-
कल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति, तेषां तनूकरणात् पुनः
क्लेशैरपरावृष्टा सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समा-
प्ताऽधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति ॥ २ ॥

इत्यत आह तच्च इति । तावन्मात्रमिव तपश्चरणीयं न भावता धातुवैषम्यमाप-
द्येतित्यर्थः । प्रथवादयः पुरुषसूक्तसूक्तसंख्यब्राह्मणादिव वैदिकाः, पीठाचिकाश्च
ब्रह्मपारायणादयः । परमगुरुः भगवान् ईश्वरः तस्मिन्, यत्नेदमुक्तं कामतो वाऽपि
यत्करोमि शुभाऽशुभम् । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् । इति, तत्-
फलसंन्यासो वा फलाऽनभिसम्बन्धेन कार्यकरणं, यत्नेदमुक्तं कर्मण्येवाऽधिकारस्ते
मा फलेषु कदाचन । मा ते सङ्गोऽल्लभकर्मणि इति ॥ १ ॥

तस्य प्रयोजनाऽभिधानाय सूत्रमवतारयति स हि इति, सू० समाधिभाव-
नार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति
कृतं तर्हि प्रसङ्गानेनेत्यत आह प्रतनूकृतान् इति, क्रियायोगश्च प्रतनूकरणमात्रे
व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसङ्गानस्य तु तदबन्ध्यत्वे, दग्धवीजकल्पान् इति
बन्ध्यत्वेन दग्धकल्पमवीजसाकष्यमुक्तम् । स्यादेतत्, प्रसङ्गानमिव चेत् क्लेशान-
प्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषाम् इति, क्लेशाना-
मतामने हि बलवद्बिरोधिपक्षा सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिरुदेतुमिव नीलकण्ठे प्रागेव
तदबन्ध्यभावं कर्तुम्, प्रविरलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु तद्विरोधिष्वपि वैराग्या-
ऽव्यासाव्याप्तपञ्चायने, उपजाता चैतैरपरावृष्टा अनभिसृता नैव यावत्परावृष्ट्यते,
सत्त्वपुरुषाऽन्यतामावृष्यतिः सूक्ष्मा प्रज्ञा अतीन्द्रियतया सूक्ष्मा विषय इति
सूक्ष्मा प्रज्ञा, प्रतिप्रसवाय प्रविष्टयाय कल्पिष्यते, कृतः, यतः समाप्ताऽधिकारा
समाप्ताऽधिकारः कार्याऽरब्धं गुणानां यथा देतुमृतवा वा तथीतीति ॥ २ ॥

अथ के ते क्लेशा कियन्तो वेति ।

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च

क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्थन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारण-
स्रोत उन्नमयन्ति, परस्परानुग्रहतन्त्रौ भूत्वा कर्मविपाकं
चाऽभिनिर्हरन्ति इति ॥ ३ ॥

अविद्या चेच्चमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो-
दाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्र अविद्या क्षेत्रम् प्रसवभूमिः, उत्तरेषाम् अस्मितादीनां
चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का
प्रसुप्तिः । चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः, तस्य

पृच्छति अथ इति । अविद्या इति सूत्रेण परिहरति अविद्याऽस्मिताराग-
द्वेषाऽभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥ क्लेशा इति व्यापष्टे पञ्च विपर्यया इति । अविद्या
तावद्विपर्यय एव अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानास्तदविनाभाववर्जिन इति विप-
र्ययाः, ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छे-
त्तत्वादेतुं संसारकारणत्वमाह ते इति । स्थन्दमानाः समुदाचरन्तो गुणाना-
मधिकारं द्रढयन्ति बलवन्तं कुर्वन्ति, अत एव परिणाममवस्थापयन्ति, अव्यक्त-
महदहकारपरस्परया हि कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति उद्भावयन्ति, यदर्थं सर्व-
मेतत्कुर्वन्ति तद्व दशयति परस्पर इति । कर्मणां विपाकः जात्याद्युभयैकक्षणः
पुरुषार्थः, तमसो क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किंप्रत्येकं निष्पादयन्ति,
नेत्याह परस्परानुग्रह इति । कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्मणोऽपि ॥ ३ ॥

उदाराणां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु-
विच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥ तत्र का प्रसुप्तिः इति । स्वीचितासंश्लेषायाम् अजुर्वसतो
क्लेशानां सदभावेन प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । पृच्छतः उत्तरमाह चेतसि इति ।

प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः। प्रसङ्गानवतो दग्धक्लेश-
बीजस्य सम्मुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति, दग्धबीजस्य
कुतः प्ररोह इति, अतः क्षीणक्लेशः कुशलचरमदेह इत्यु-
च्यते, तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नाम्यवेति,
सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य
सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध, इत्युक्ता प्रसुप्ति-
दग्धबीजानामप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते, प्रतिपक्षभावनीप-
हताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन
तेन आत्मना पुनः समुदा चरन्ति इति विच्छिन्नाः, कथं,
रागकाले क्रोधस्य अदर्शनात्, न हि रागकाले क्रोधः समुदा-
चरति, रागश्च कश्चिद् दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति,
नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्त इति किन्तु
तत्र रागो लब्धवृत्तिः अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति, स हि तदा

सा नासाऽर्थक्रियां कार्षुः क्लेशाः, विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तासु ते
शक्तिमात्रेण सति चौर इव दधि, न हि विवेकव्यातिरन्यदस्ति कारणं तदन्वया-
यान्, अतो विदेहप्रकृतिलयानां विवेकव्यातिविरहितः प्रसुप्तक्लेशा न कार्यवि-
काशं प्राप्नुवन्ति, तन्प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तु तेषु विषयेषु संमुखी-
भवन्ति, शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तद्योक्ताः, तदनेन उत्पत्तिशक्तिरक्ता, बीज-
प्रावीपयन इति च कार्यशक्तिरिति । अतु विवेकव्यातिसतीऽपि क्लेशाः
कल्याण प्रसुप्ता इत्यत आह प्रसङ्गानवत इति । चरमदेहः न तस्य देहान्तर-
सुत्यस्यते यदपेक्षयाऽस्य देहः पूर्वं इत्यर्थः । आऽन्यत्र विदेहादिषु इत्यर्थः । अतु
अतो नाऽन्यत्र विनाश इति किमिति तदीयबीजविवर्धने विषयसंमुखीभावे न
क्लेशाः अनुध्यन्त इत्यत आह, सतान् इति । अतु क्लेशाः, दग्धस्तेषां प्रसङ्गा-
नाधिना बीजभाव इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगः तस्य भावनम् अनुष्ठानं
तेनोपहृतास्तनवः, अथवा सत्यम् ज्ञानम् अविद्यायाः प्रतिपक्षः, छेदद्वन्द्वम्
अविद्यायाः, आध्यात्म्यं रागद्वेषयोः, अनुबन्धवृत्तिनिवृत्तिरभिनिवेशश्चेति ।
विच्छिन्निनाह, तथा इति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताऽभिनिवेशाऽन्यत्
विषयवैषया वा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना समुदाचरति आविर्भवति

प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः ।
सर्व एवेति क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्माद् विच्छिन्नः
प्रसुप्तस्तनुबदारो वा क्लेश इति, उच्यते, सत्यमेवैतत्, किन्तु
विशिष्टानामिवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपन्नभावनातो
निवृत्तस्याथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेन अभिव्यक्त इति, सर्व एव असौ
क्लेशा अविवक्षाभेदाः, कस्मात्, सर्वेषु अविवक्षेवाऽभिभवति, यद्-
विद्यया वस्तु आकार्यते तदेषानुशेरेते क्लेशाः, विपर्ययासप्रत्यय-
काले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविवक्षाम् अनुक्षीयन्त इति ॥४॥

तत्र अविवक्षास्वरूपमुच्यते ।

अनित्याऽशुचिदुःखाऽनात्मसु नित्यशुचि-
सुखात्मस्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

*Aviद्या is no more
in Ishvaranandam, -*

बाजीकरणाद्युपयोगेन वाऽभिभावकदौर्लभ्येन वेति, बीज्या विच्छेदसमुदाचारयोः
पीनःपुत्रं दर्शयता बबीकात् प्रसुप्ताद् भेद उक्तः । रानेय वा समुदाचरता
विजातीयैः क्रीडीऽभिभूयते, सजातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रानेयैव विष-
यान्तरवर्ती रामोऽभिभूयत इत्याह राम इति, भविष्यदुत्पत्तौ नतिर्वाद्योगं
वेदितव्यत्वाद् सङ्घि इति । भविष्यदुत्पत्तिक्रमाद्वपरामर्शं सर्वनाम, न चैव-
रामपरामर्शं, तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु उदार
एव पुरुषान् किञ्चातीति भवतु क्लेशः, अन्ये तु अकिञ्चनाः कथं क्लेश इत्यत आह ।
सर्व एवेति इति, क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं, नातिक्रामन्ति उदारतामापद्य-
माना, अत एव तेऽपि सुखा इति भावः । क्लेशत्वेनेकतां नान्यमानयोदयति
कस्माद् इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि बबीकावस्थाभेदादिवैष इति परिहरति
उच्यते सत्यम् इति । आदितह, अविवक्षातो भवन्तु क्लेशास्वाप्यविवक्षानिष्ठौ
कक्षात्रिवर्गान्, न खलु पटः कुबिन्दमिष्ठौ निवर्तते इत्यत आह सर्व एव इति,
भेदा इव भेदादविनिर्भाजवर्तिन इति भावः । वृक्षति कक्षाह इति,
उत्तरमाह सर्वेषु इति । तदेव क्लृप्तमिति बह इति । आकार्यते समारोप्यते
शेषं तुल्यम् । प्रसुप्तासत्त्वबीजानां तन्ववस्था च बीजिनाम् । विच्छिन्नोदार-
रूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् इति संसङ्गः ॥ ४ ॥

अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः, तद्यथा, ध्रुवा दृष्टिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः, अमृता दिवौकस इति ।

तथा अशुचौ परमबीभत्से काये उक्तञ्च “स्थानाद्बीजादुप-
ष्टभान्निस्पन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता
ह्यशुचिं विदुः” इत्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते, नवेव शशाङ्कलेखा
कमनीयेयं कन्या मध्वसृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृ-
तेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षौ ह्यावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां
जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति, कस्य केनाऽभिसम्बन्धो, भवति
चैवमशुचौ शुचिविपर्य्यासप्रत्यय इति । एतेनापुण्ये पुण्य-
प्रत्ययस्तथैवाऽनर्थे चाऽर्थप्रत्ययो व्याख्यातः । तथा दुःखे
सुखख्यातिं वक्ष्यति “परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो-
धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति, तत्र सुखख्यातिरविद्या ।
तथा अनात्मनि आत्मख्यातिः बाह्योपकरणेषु चेतनाऽचेतनेषु,

अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि सुखात्मख्यातिरविद्या । ५० अनि-
त्यत्वोपयोगि विशेषणं कार्यम् इति । केचित् किल भूतानि नित्यत्वेनाभिन्न-
मानास्तदरूपमभीष्टवस्तान्यवोपासते, एवं धूमादिमार्गानुपासते चन्द्रसूर्यतारकाद्यु-
क्तीकान्निव्यानभिमन्यमानास्तत्प्राप्तये, एवं दिवौकसः देशानमृतानभिमन्यमाना-
स्तदभावाय सोमं पिबन्ति, आकाशते हि अपान सोमसमृता अभूम इति, सेयम-
नित्येषु नित्यख्यातिरविद्या । तथाऽशुचौ परमबीभत्से काये अर्क्षोक्त एव काय-
बीभत्सतायां वेद्यातिकर्त्तुं गाथां पठति स्थानाद् इति । नातुरदरं सूत्रायुपहतं
स्थानम्, पिबोर्लोहितरेतसौ बीजम्, अशितपीताऽङ्गाररसादिभाव उपपन्नाः,
तेन हि शरीरं संधार्यते, निस्पन्दः प्रसिद्धः, निषुप्तञ्च योनिषु शरीरमप्यपित्र-
यति तत्स्थले स्नानविधानाद्, ननु यदि शरीरमशुचिज्ञातं तर्हि सज्जलादिस्ना-
नमेनेत्यत आह माधेयशौचत्वाद् इति । स्नानेनाशुचिरपि शरीरस्य शौचमा-
धेयं, सुनन्धितेव कामिनीनामङ्गरागादिति । अर्क्षोक्तं पूरयति, इत्यशुचौ इति,
इत्युक्तञ्चो हेतुभ्योऽशुचौ शरीर इत्यर्थः । शुचिख्यातिमाह न वा इति । ह्यवः
अङ्गारका बीजा, कस्य स्त्रीकावस्य परमबीभत्सस्य, केन मन्दतमसा दृश्येन् अङ्गार-

भोगाधिष्ठाने वा शरीरे, पुरुषोपकरणे वा मनसि, अनात्मनि
आत्मव्यातिरिति, तथैतद्व्रीकं “व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेन
अभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनु नन्दति आत्मसम्पदं मन्वानस्तस्य
व्यापदमनुशोचति आत्मव्यापदं मन्यमानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धः”
इति, एषा चतुष्पदा भवति अविद्या मूलमस्य क्लेशसन्तानस्य
कर्माशयस्य च सविपाकस्य इति । तस्याद्याऽमित्राऽगोष्पद-
पदं वस्तु सतत्त्वं विज्ञेयम्, यथा नाऽमित्रो मित्राऽभावो न
मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपक्षः, यथावाऽगोष्पदं न गोष्पदा-
भावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश एव ताभ्यामन्यद् वस्त्वन्त-

लेखादिना सत्त्वः । एतेन अयच्छिखीकाये शुचिव्यातिप्रदर्शनेन, अपुण्ये
हिंसादौ, संसारमोषकादौनां पुण्यप्रत्ययः, एवमजंनरक्षणादिदुःखप्रवृत्तयाऽनर्थ-
धनादौ अर्थप्रत्ययो व्याख्यातः, सर्वेषां तुगुप्तितलेनाऽशुचित्वाद् । तथा दुःख
इति । सुगमम् । तथाऽमात्मनि इति, सुगमम् । तथैतद्व्रीकं पञ्चाशत्वेन,
व्यक्तम् चैतनं पुनरुपपन्नादि, अव्यक्तम् अचेतनं शय्यासनाश्नादि, स सर्वो-
ऽप्रतिबुद्धः मूढः । अस्त्वारि पदानि स्थानान्यस्या इति चतुष्पदा । नन्वस्या
अपि दिशोऽङ्गालातचक्रादिविषयाऽनन्तपदाऽविद्या तत्किमुच्यते चतुष्पदेत्यत आह
मूलमस्य इति । सन्तु नामाऽस्या अयविद्याः संसारबीजं चतुष्पदेवेति । नन्व-
विद्येति नञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानो वा स्याद् यथाऽनन्तिकमिति, उत्तरपदार्थ-
प्रधानो वा यथाऽराजपुरुष इति, अन्यपदार्थप्रधानो वा यथाऽमन्त्रिको देश इति,
तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधो गम्येत, नचाऽस्य क्लेशादिकारण-
त्वम् उत्तरपदार्थप्रधानत्वे वा विद्येव कस्यचिदभावेन विशिष्टा गम्येत, सा च
क्लेशादिपरिपन्थिनी न तु तद्बीजं, न हि प्रधानोपघातो प्रधानगुणो युक्तसद-
नुपघाताय गुणेत्वन्यायकल्पना, तस्माद्विद्यास्वरूपाऽनुपघाताय नञोऽन्यथाकरणम्
अध्याहारो वा निषेधश्चेति, अन्यपदार्थप्राधान्ये त्वविद्यमानविद्या बुद्धिर्भक्तव्या,
नचाऽसौ विद्याया अभावाभावे क्लेशादिबीजं, विवेकव्यातिपूर्वकनिरोधसम्प-
न्नावाऽपि तथात्वप्रसङ्गात्, तस्मात्सर्वथैवाऽविद्याया न क्लेशादिमूलत्वेत्यत आह ।
तस्याश्च इति । वस्तुनो भावो वस्तुसतत्त्वं वस्तुत्वमित्यर्थः, तदनेन न प्रसज्य-
प्रतिषेधो नाऽपि विद्यैवाऽविद्या नाऽपि तदभावाविष्टा बुद्धिरपि तु विद्याविरुद्धः

रम्, एकमविद्या न प्रमाद्यं न प्रमादप्रमादः किन्तु विद्या-
विपरीतं प्रामादप्रमादविरोधि ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवाऽस्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोः एकस्वरूपापत्ति-
रिवाऽस्मितात्वेऽप्युच्यते । भोक्तृभोग्यशक्तयोः अत्यन्तविभक्तयो-
रत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते,
स्वरूपप्रतिलम्बे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति ।
तथाचोक्तं “बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्त-
मपश्यन् कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोह्येन” इति ॥ ६ ॥

विषय्यज्ञानमविद्येत्युक्तं, लोकाधीनाऽवधारणी हि शब्दाद्येसम्बन्धः, लोके
चोत्तरपदार्थप्रधानस्याऽपि नञः उत्तरपदाऽभिधेयोपमर्दकस्य तद्वर्णिततद्विरुद्धपर-
तया तत्र तत्रोपलब्धे रिहाऽपि तद्विरुद्धे उत्तिरिति भावः । दृष्टान्तं विभजते
यथा नाऽस्मिन् इति । न निष्ठाऽभावः नाऽपि भिन्नमात्रमित्यस्यानन्तरं वक्ष्यमाणं
किन्तु तद्विरुद्धः सपक्ष इति वक्तव्यम् । तथाऽगोचदमिति न गोचदभावः न
गोचदभावं किन्तु दीप्त एव विपुली गोचदविरुद्धः ताभ्याम् अभावगोचदाभ्या-
मन्य इति, अर्थादस्त्वन्तरम् । दार्ष्टान्तिके योजयति एवम् इति ॥ ५ ॥

अविद्यामुक्ता तस्याः कार्यमस्मितां रागादिविष्टाभाह । दृग्दर्शनशक्ती-
रेकात्मतेवाऽस्मिता इति ॥ ६ ॥ दृक् च दर्शनं च ते एव शक्ती तयोरात्मा-
नात्मनोः, अनात्मनि आत्मज्ञानकचथाऽविद्यापादिता या एकात्मतेव एकार्यतेव
न तु परमाद्येत एकात्मता साऽस्मिता । दृग्दर्शनयोरिति वक्तव्ये तयोर्भोक्तृभोग्य-
योग्यतालक्षणं सत्यत्वं दर्शयितुं शक्तिरुच्यते । सर्वं विवर्णीति पुरुष इति ।
ननु अनयोरेभेदप्रतीतिरेभेद एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं किन्नाति पुरुषमित्यत
आह भोक्तृभोग्यशक्तयोः इति । भोक्तृशक्तिः पुरुषः, भोग्यशक्तिः बुद्धिः, तयो-
रत्यन्तविभक्तयोः, कुतोऽत्यन्तविभक्तत्वमित्यत आह अत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोः इति ।
अपरिणामित्वाद्विषयः पुरुषः, परिणामित्वाद्विषयिका बुद्धिरित्यसङ्कीर्णता,
तदनेन प्रतीयमानोऽप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तम्, अविभागेति कैवल्य-
शुक्तम् । अन्यथं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह स्वरूप इति प्रतिपत्त्यः विवेकस्यातिः,

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिन्नस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो
गर्हस्तृष्णा लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिन्नस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः
प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनि-
वेशः ॥ ९ ॥ *Fear of death.*
unknown when clinging to life

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्निध्या भवति मा न भूवं

परस्थायितत्त्वमयतमित्याह तथाचोक्तं पञ्चमिखेन बुद्धित इति, आकारः स्वरूपं,
सदा विशुद्धिः, शीलम् औदासीन्यं, विद्या चेतन्यं, बुद्धिरविशुद्धा अनुदासीना
जडा चेति, तत्रात्मबुद्धिरविद्या, मोहः पूर्वाविद्याजनितः संस्कारः, ततो वा,
अविद्यायास्तामसत्वादिति ॥ ६ ॥

विवेकदर्शने रागादीनां विनिवृत्तेरविद्यापादिताश्रिता रागादीनां निदा-
नमित्यश्रिताऽनन्तरं रागादीन् लक्षयति सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥ सुखाऽभि-
न्नस्य स्मृतेरभावात्सुखाभिन्नस्येति क्तम् । अर्थमात्रे सुखे रागः सुखानुस्मृतिपूर्वकः,
अनुभूयमाने तु सुखे नानुस्मृतिमपेक्षते, तत्साधने तु अर्थमात्रे दृश्यमाने वा
सुखानुस्मृतिपूर्व एव रागः, दृश्यमानमपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुख-
हेतुतां कृत्वा तज्जातीयतया चास्य सुखहेतुमनुमायेच्छति । अनुशयीतिपदार्थ-
माह य इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ दुःखाभिन्नस्येति पूर्ववद् व्याख्येयम् । अनुशयि-
पदार्थमाह यः प्रतिघ इति । प्रति हन्तीति प्रतिघः, एतदेव पर्यायेर्विदुषीति
मन्युः इति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥ अभिनिवेश पदार्थं
व्याचष्टे सर्वस्य प्राणिन इति । इयमात्माऽऽशीः आत्मनि प्रायेणा । मा न

is de un autre le-
in un premier livre?

भूयासमिति, नचाऽननुभूतमरणधर्मकस्यैवा भवति आत्माशौः,

एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते, स चाऽयमभि-
निवेशः क्लेशः स्वरसवाहौ क्रमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षाऽनु-
मानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्व-
जन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । यथा चायमत्यन्त-
मूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य
कूटः, कस्मात्, समाना हि तयोः कुशलाऽकुशलयोः मरण-
दुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ८ ॥

भवं ना अभवौ भवं, भूयासं जीव्यासमिति, नचाननुभूतमरणधर्मकस्य अननु-
भूतो मरणधर्मो येन जन्तुना तस्यैवं भवत्यात्माशौः अभिनिवेशो मरणभयं, प्रस-
ङ्गतो जन्मान्तरं प्रत्यावृत्त्यां नास्तिकं निराकरोति एतया इति । प्रत्युदितस्य
शरीरस्य प्रियमाणत्वात् पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभि-
देहेन्द्रियवेदनाभिरभिसम्बन्धो जन्म तस्याऽनुभवः प्राप्तिः सा प्रतीयते, कथमित्यत
आह सचायमभिनिवेश इति । अर्होक्ताविवाह्य क्लेशत्वमाह क्लेश इति । अ-
र्होक्तकर्मादिना जन्तून् क्लेशाति दुःखा करोति इति क्लेशः । बहुमुपायान्
परिसमापयति स्वरसवाहौ इति । स्वभावेन वासनारूपेषु वद्वनशीला, न
पुनरागन्तुकः । क्रमेरपि जातमात्रस्य दुःखबहुलस्य निकृष्टतमचैतन्यस्य, अना-
गन्तुकत्वे हेतुमाह प्रत्यक्ष इति, प्रत्यक्षाऽनुमानागमैः प्रत्युदिते जन्मनि असम्भावितः
असम्पादितः पूर्वजन्माऽनुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । अयमभिसन्धिः । जात-
मात्र एव हि बालको मारकवस्तुदर्शनाद् वेपमानः कम्पविशेषादनुमितमरण-
प्रत्ययासत्तिस्ततो विभ्यदुपलभ्यते, दुःखाद् दुःखहेतोश्च भयं दृष्टं, न चाऽस्मिन्
जन्मनि अनेन मरणमनुभूतमनुमितं युतं वा प्रागेवाह्य दुःखत्वं वाऽवगम्यते, तस्मात्तस्य
तथाभूतस्य स्मृतिः परिशिष्यते, नचैवं संस्कारादृते, न चायं संस्कारोऽनुभवं विना,
न चास्मिन् जन्मव्यनुभवः इति प्राग्भवीषः परिशिष्यत, इत्यासीत् पूर्वजन्मसम्बन्ध
इति, तथा पदं यथा—पदमाकाङ्क्षत इत्यर्थप्राप्तिं यथा—पदे सति यादृशी
वाक्यार्थो भवति तादृशं दर्शयति यथा चायम् इति । अत्यन्तमूढेषु मन्दतम-
चैतन्येषु, विज्ञातां दर्शयति विज्ञातपूर्वापरान्तस्य इति । अन्तः कीटिः, पुच्छस्य
हि पूर्वा कीटिः संसारः, उत्तरा केवलं, खेव विज्ञाता युताऽनुमानाभ्यां येन स

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताऽधिकारे
चेतसि प्रलीने मद् तेनैव भक्तं गच्छन्ति ॥ १० ॥

स्थितानान्तु बीजभावोपगतानां—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगिन तनूकताः
सत्यः प्रसङ्गानेन ध्यानेन हातव्या, यावत्सूक्ष्मीकृता यावद्
दग्धबीजकल्पा इति ।

यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूयते पश्चात्सूक्ष्मो

तथोक्तः, सीऽयं मरणवास आ क्लेशा च विदुषी कटः प्रसिद्ध इति । ननु
अविदुषी भवतु मरणवासो विदुषस्तु न सम्भवति विद्ययाभूषितत्वाद्, अतन्मूलने
वाऽस्य मरणवासस्य स्यादत्यन्तसत्त्वमित्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति, उत्तरं
समानादि इति, न सम्प्रज्ञातवान् विद्वानपि तु मृताऽनुमानविवेकी इति
भावः ॥ ८ ॥

तदेवं क्लेशा लक्षितानेषां च हेयानां प्रसृततनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतस्री-
ऽवस्था दर्शिताः कल्पात्पुनः पञ्चमी क्लेशाऽवस्था दग्धबीजभावतया सूक्ष्मा न
मूलकारणं कथितेत्यत आह ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥ यत्किञ्च पुरुष-
प्रयत्नगोचरस्तदुपदिश्यते, न च सूक्ष्माऽवस्था हानप्रयत्नगोचरा, किन्तु प्रतिप्रसवेन
कार्यस्य चित्तस्याऽक्षितालम्बणकारणभावापत्त्या हातव्येति । व्याचष्टे ते इति ।
सुगमम् ॥ १० ॥

अथ क्रियायोगितनूकतानां क्लेशानां किं विषयात् पुरुषप्रयत्नाद् हानमित्यत
आह स्थितानान्तु बीजभावोपगतानाम् इति, अनेन बन्धेभ्यो व्यवच्छिन्नति ।
मूलं पठति ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः इति ॥ ११ ॥ व्याचष्टे क्लेशानाम् इति । क्रिया-
योगितनूकता अपि हि प्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्वरूपतश्च शक्या लक्ष्येति
स्थूला उक्ताः, पुरुषप्रयत्नस्य प्रसङ्गानगोचरस्यावधिमाह यावद् इति, सूक्ष्मीकृता
इति विवक्षीति दग्ध इति, अत्रैव दृष्टान्तमाह यथा च वस्त्राणाम् इति, यत्रैव

यत्र नोपायेन च चपनीयते, तथा स्वल्पप्रतिपत्ताः सूत्रा
वृत्तयः क्रियाणां, पुण्यास्तु महाप्रतिपत्तेः ॥ ११ ॥

**क्रियामूलः कर्माश्रयो दृष्टाऽदृष्टजम्भवेद-
नीयः ॥ १२ ॥** *having (अस्मत्) as its root-*

तत्र पुण्यापुण्यकर्माश्रयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः । स
दृष्टजम्भवेदनीयश्चादृष्टजम्भवेदनीयश्च, तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्र-
तपः समाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावाना-
माराधनाहा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपश्यते पुण्यकर्मा-
श्रय इति । तथा तीव्रकृशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वा-
सोपमतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्त्रिषु कृतः पुनः पुनरप-
कारः स चाऽपि पापकर्माश्रयः सद्य एव परिपश्यते । यथा
नन्दोश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः,

तत्कालनादिना, उपायेन चारसंयोगादिना, स्खलक्षतानाजतया दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोः साध्यं न पुनः प्रयत्नापनेयतया, प्रतिप्रसवद्वयेषु तदसंभवात् ।
स्वल्पः प्रतिपन्नः लक्ष्मिदेवतुर्थांसां तास्योक्ताः, महान् प्रतिपन्नः लक्ष्मिदेवतुर्थांसां
तास्योक्ता, प्रतिप्रसवस्तु चाऽथस्तु कृत्रिमोक्तसाधकं स्थात् प्रसङ्गानमित्यवर-
तया स्वल्पत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

आदेतद्, जात्यायुर्भोगैतवः किन्नरः क्रियाः, कर्माश्रयश्च तथा, नतु चविद्या-
दयः, तत्कालविद्यादयः क्रिया इत्यत आह कृत्रिमसूत्रः कर्माश्रयो दृष्टाऽदृष्टजम्भ-
वेदनीयः ॥ १२ ॥ क्रिया मूलं यस्मिन्नादि च कार्यकारणे च स तथोक्तः । एत-
दुक्तं भवति, चविद्यादिसूत्रः कर्माश्रयो जात्यायुर्भोगैतुरित्यविद्यादयोऽपि तद्वे-
तथोक्तः क्रिया इति । व्याप्यते तत्र इति । आधेरते सांसारिकाः पुत्रया
अजिज्ञित्वाभवः, कर्माश्रयानाश्रयो चर्माश्रयो, आमात्मान्यकर्मप्रवृत्तौ कर्मादि-
हेतुर्धर्मो भवति, एवं श्रीभाष्यरद्रव्यापहारादावधर्मः, एवं मोहादधर्मे हिंसादी
धर्मवृत्तेः प्रवर्तमानत्वाधर्म एव, न तु अस्ति मोहजी धर्मः, अस्ति मोहजी धर्मः,
अद्वयय प्रवृत्त्य जनकाऽवमानजननः क्रियात् तात्त्विकीयया चाहितेन कर्माश्रयेन

तथा ननुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वर्गं परिणामं हित्वा तिर्यक्-
स्त्रेण परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेद-
नीयः कर्माश्रयः, क्षीणकृशानामपि नास्ति दृष्टजन्मवेद-
नीयः कर्माश्रय इति ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सक्तु क्लेशेषु कर्माश्रयो विपाकारभौ भवति, नोच्छिन्न-
क्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला च दग्धवीज-
भावा प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनौततुषा दग्धवीजभावा
वा, तथा क्लेशावनद्धः कर्माश्रयो विपाकप्ररोहौ भवति
नापनौतक्लेशो न प्रसङ्गान्दग्धक्लेशवीजभावो वेति । स

पृथगेनास्त्रिष्वकीकवासिनामुपरि स्थानं, अधमंस्तु क्लोषजी ब्रह्मवधादिजन्मा
प्रसिद्ध एव भूतानाम् । तस्य वैविध्यमाह स दृष्टजन्मवेदनीयश्च इति । दृष्ट-
जन्मवेदनीयमाह तीव्रसंवेगेन इति । यथासङ्गान् दृष्टान्तावाह यथा नन्दी-
श्चर इति । तत्र नारकाणामिति येन कर्माश्रयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः
प्राप्यन्ते तत्कारिणी नारकाः, तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माश्रयः, न हि
मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी नत्सरसङ्ख्यादिनिरक्तोपभोग्या
वेदना सम्भवति, इति, श्रेष्ठं सुगमम् ॥ १२ ॥

आदेतद । अविद्यामूलत्वे कर्माश्रयस्य विद्योत्पादे कत्वविद्याविनाशान्ना
नाम कर्माश्रयान्तरं वैधीत, प्राक्तनकर्माश्रयानामनादिभ्रवपरम्परासञ्चितानाम-
सङ्ख्यातानामनियतविपाककाळानां भोगेन अपयितुमशक्यत्वादसंख्योच्छेदः संसारः
स्यादित्यत आह सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः इति ॥ १३ ॥

एतदुक्तं भवति । सुखदुःखफलो हि कर्माश्रयसादर्थ्येन तन्नामरीयकतया
जन्माऽप्युपैष्ये अपि प्रसूते, सुखदुःखे च रासहवाऽनुपक्ते तदविनिर्माणवर्तिनी तद-
भावे न भवतः, न चास्ति सम्भवी न च तत्र यस्तुष्यति वा उद्विजते वा तत्र तस्य
सुखं वा दुःखं वेति, यदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिता कर्मफलप्रसवसि-
मिवस्ति क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माश्रयसङ्ख्यारितेति, क्लेशसमुच्छेदे सङ्-
ख्यारिवैक्यत्वात् सप्रपञ्चतोऽप्यनियतविपाककाळोऽपि प्रसङ्गान्दग्धवीजभावी न

च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति । तत्रेदं विचार्यते, किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्, अथैकं कर्म अनेकं जन्म आक्षिपतीति, द्वितीया विचारणा किमेकं कर्म अनेकं जन्म निर्वर्त्तयति, अथ अनेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्तयतीति । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणं, कस्माद्, अनादिकालप्रचितस्य असङ्ख्यस्याऽवशिष्टकर्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमाऽनियमादनाश्रयो लोकस्य प्रसक्तः स चाऽनिष्ट इति । न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणं, कस्माद्, अनेकेषु कर्मसु एकेकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति । न चानेकं कर्माऽनेकस्य जन्मनः कारणं, कस्मात्, तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं, तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः, तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्याऽपुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेना-

फलान्न कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्यु इति । अत्रेदं उदाहरणमाह यथातुष इति । स तुषा अपि दग्धवीजभावाः स्नेहादिभिः । शार्ङ्गान्तिके योजयति तथा इति, ननु न केशाः शक्या अपनेतुं न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसङ्गानदग्धवीजभावो वा इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह स च इति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्माऽनेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वाऽनेकत्वगोचरा, तदेवं चत्वारो विकल्पाः, तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् इति । पृच्छति कस्माद् इति । उत्तरमाह अनादि इति । अनादिकाख्ये एकैकजन्मप्रचितस्य, अत एवासङ्ख्यस्य, एकैकजन्मप्रचितादेकस्यात्कर्मैकोऽवशिष्टस्य कर्मणः, साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्रयो लोकस्य प्रसक्तः स चाऽनिष्ट इति । एतदुक्तं भवति, कर्मचयस्य विरक्तत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याद्याऽन्योन्यसंपीडिताश्च कर्माशया निरन्तरीयतथो विकल्पासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतीत्यनाश्रयः पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पमपाकरोति । न

स्थितः प्रायणाऽभिव्यक्त एकप्रघटकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य
संमूर्च्छितं एकमेव जन्म करोति, तच्च जन्म तेनैव कर्मणा
लब्धायुष्कं भवति, तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सम्पद्यत
इति, असौ कर्माश्रयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाको-
ऽभिधीयत इति, अत एकभविकः कर्माश्रय उक्त इति ।

दृष्टजन्मवेदनौयस्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वाद्, द्विवि-
पाकारम्भी वाऽऽयुर्भोगहेतुत्वाद्, नन्दौश्वरवन्नहुषवहा इति ।
कूशकर्मविपाकानुभवनिमित्ताभिस्तु वासनाभिरनादिकाल-
संमूर्च्छितमिदं चित्तं चित्तीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थि-

चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् इति । पृच्छति कस्मात् इति । उत्तरमाह
अनेकेषु इति । अनेकस्मिन् जन्मनि चाहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य
विपाकस्य निमित्तमित्यविशिष्टस्य विपाककाशाऽभावः प्रसक्तः, स चाऽप्यनिष्ट
इति कर्मवेकत्वेन तदननुष्ठानप्रसङ्गाद्, यदेकजन्मसमुच्छेद्ये कर्मणि एकस्मिन् फल-
क्रमानियमादनाशानसदा केव कथा बहुजन्मसमुच्छेद्ये कर्मणि एकस्मिन्, तत्र
ज्ञवमराऽभावाद् विपाककालाभावात् एव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्प-
मपाकरोति न चाऽनेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् इति । तत्र हेतुमाह
तच्च इति तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवति अयोगिन इति क्रमेण बाध्यं, यदि हि
कर्मसङ्घर्षं युगपज्जन्मसङ्घर्षं प्रमुचीत तत एव कर्मसङ्घसप्रचयादवशिष्टस्य विपाक-
काशः फलक्रमनियमश्च स्यातां, न तु अस्ति जन्मनां योगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्ष
एवीकं दृष्टव्यमित्यर्थः । तदेवं पक्षद्वये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मेकस्य जन्मनः
कारणमिति पक्षो न्यवतिष्ठत इत्याह तस्माज्जन्म इति । जन्म च प्रायणं च
जन्मप्रायणं, तथोरत्नारं मध्यं, तस्मिन्, विचित्रसुखदुःखफलौपहारिण विचित्रः,
यदव्यक्तमुदभूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत्प्रधानं, यत्तु विलम्बेन तदुपसर्जनम् ।
प्रायणं मरणं, तेनाऽभिव्यक्तः स्वकार्यारम्भणाऽभिसुख्यमुपगतीतः, एकप्रघटकेन
युगपत्, संमूर्च्छितः जन्मादिलक्षणे कार्ये कर्तव्ये एकलोलीभावाभावात्, एकमेव
जन्म करोति नाऽनेकं, तच्च जन्म अनुष्यादिभावः, तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं
कालभेदान्नियतलोचनं च भवतीति, तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःख-
साक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पद्यत इति, तस्मादसौ कर्माश्रयो जन्मायुर्भोग-

निरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः । यस्त्वयं
कर्माशय एष एवैकभविक् उक्त इति । ये संस्काराः स्मृति-
हेतवस्ता वासनास्ताद्याऽनादिकालीना इति । यस्त्वसावैक-
भविक् कर्माशयः स नियतविपाकस्यानियतविपाकश्च । तत्र
x दृष्टजन्मवेदनौयस्य नियतविपाकस्यैवाऽयं नियमो नत्वदृष्ट-
जन्मवेदनौयस्यानियतविपाकस्य, कस्माद्, यो ह्यदृष्टजन्म-
वेदनौयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतौ, कृतस्याऽविपाकस्य
नाशः, प्रधानकर्मणि आवापगमनं वा, नियतविपाकप्रधान-
कर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् इति । तत्र कृतस्या-

हेतुत्वात् त्रिविपाकीऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसंहरति अत एकभविक् कर्मा-
शय उक्त इति । एको भव एकभवः । पूर्वकालैक इत्यादिना समासः । एक-
भवोऽस्यासीति मत्वर्थोपपन्नम् । क्वचित्पाठ एैकभविक् इति तत्रैकभवशब्दाद्
भवाऽऽठकप्रत्ययः, एकजन्माऽवच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः । तदेवमौत्सर्गिकैक-
भविक्स्य त्रिविपाकत्वमुक्ता दृष्टजन्मवेदनौयस्यैवैकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यव-
च्छिन्नमिति । दृष्ट इति । नन्दोत्तरस्य खल्वदवर्षाऽवच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्म-
स्त्रीत्रसंवेगाभिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वाद् त्रिविपाकी मनुष्यस्य
तु पार्थिवप्रहारविरोधिनाऽगस्त्यस्येन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो विहितत्वाद-
पुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः । ननु यदेकभविक् कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना,
भोगानुकूलाश्च कर्मविपाकाऽनुभववासनाः, तथा च मनुष्यसिद्ध्यर्थयोगिनापन्नो न
नव्यातोयोचितं भुञ्जीतेत्यत्र आह क्लेशकर्म इति । संसृष्टं तम् एकलोखीभाव-
मापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति ।
औत्सर्गिकमैकभविक्कस्य क्वचिदपवादितुं भूमिकामारचयति यस्त्वसौ इति । तु
जन्मेन वासनातो व्यवच्छिन्नमिति । दृष्टजन्मवेदनौयस्य नियतविपाकस्यैवायम् एक-
भविक्कत्वनिश्चयः, ननु अदृष्टजन्मवेदनौयस्य, किञ्चूतस्य अनियतविपाकस्येति, हेतुं
पृच्छति । कस्माद् इति । हेतुमाह यो हि इति । एकां तावद् गतिमाह
कृतस्य इति । द्वितीयामाह प्रधान इति । तृतीयामाह नियत इति । तत्र
त्रयमां विभजते तत्र कृतस्य इति संन्यासिकर्मणोऽयुक्ताऽक्लेशोऽन्यानि वीक्ष्यैव
कर्माणि क्लेशयुक्तायुक्तानि, तदिह तपःसाध्यावादिसाध्यः युक्तकर्माभवः

ऽविपक्षस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य,
यत्रेदमुक्तम् । “हे हे ह वै कर्मणो वेदितव्ये पापकस्यैको
राशिः पुण्यकतोऽपहन्ति । तदिच्छस्य कर्मणि सुकृतानि
कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ति” । प्रधानकर्मणावाप-
गमनम् यत्रेदमुक्तं “स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यव-
मर्षः, कुशलस्य नाऽपकर्षायाऽलं, कस्मात्, कुशलं हि मे
बह्वन्यदस्ति यत्राऽयमावापं गतः स्वर्गेऽपि अपकर्षमल्पं करि-
ष्यति” इति ।

नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्था-
नम्, कथमिति, अदृष्टजन्मवेदनोपस्यैव नियतविपाकस्य

उदित एव च दत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च श्रवणस्याऽपि कृष्णभानयोगा-
दिति मन्यन्म् । तत्रैव भववानाद्यायमुदाहरति यत्रेदम् इति, हे हे ह वै
कर्मणो कृष्णकृष्णशक्ते अपहन्तीति सन्त्यः, बीजया भूयिष्ठता सूचिता, कस्ये-
त्यत आह पापकस्य इति, पापकस्य पुंस इत्यर्थः । कोऽनावपहन्तीत्यत आह
एको राशिः पुण्यकतः इति, समूहस्य समूहिसाध्यत्वात्, तदनेन शुक्लः कर्मा-
श्रयस्तृतीय उक्तः, एतदुक्तं भवति, द्रष्टव्यो नामाऽयं परपीडादिरहितसाधन-
साध्यः शुक्लः कर्माश्रयः यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लात्मनविरोधिनः कर्मा-
श्रयान् भूयसोऽपि हन्ति । तत् तस्माद्, इच्छतेति हान्दसत्तादात्म्यनेपदम् ।
शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभाषो,
न तु स्वाध्यायादिजन्यो दुःखात्, न हि दुःखमात्रविरोध्यधर्मोऽपि तु स्वकार्य-
दुःखविरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्यं दुःखं तत्कार्यं, तत्कार्यत्वे स्वाध्यायादि-
विधानानर्थक्यात्, तद्वत्त्वादेव तदुत्पत्तेः, अनुत्पत्तौ वा कुभीषाकाद्यापि विधीयेत,
अविधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरक्षम् । द्वितीयां गतिं विभजते । प्रधान
इति । प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य षड्विंसादिरावापगमनम्,
हे खलु हिंसादेः कार्यं, प्रधानाङ्गत्वेन विधानात् तदुपकारः, न हिंसात्कर्वा
भूतानि इति हिंसायाः निषिद्धत्वादनर्थः, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनाऽनुष्ठानादप्रधान-
तैवेत्यतो न द्रामित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती लक्षणमनर्थं प्रसीतुमर्हति, किन्तु
आरब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यतिष्ठते, प्रधानसाहायकमाचरन्त्याच

कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं, नत्वदृष्टजन्मवेद-
नीयस्य अनियतविपाकस्य, यत्तु दृष्टजन्मवेदनीयं कर्माऽनि-
यतविपाकं तद्वच्छेद, आवापं वा गच्छेद, अभिभूतं वा चिर-
मम्युपासीत यावत्समानं कर्माऽभिव्यक्त्यकं निमित्तस्य न विपा-
काऽभिमुखं करोति इति, तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्ता-
ऽनवधारणादियं कर्मगतिर्विचित्रा दुर्विज्ञाना चेति, नचो-
त्तर्गस्याऽपवादाद्विद्वत्तिरिति एकभक्तिः कर्माश्रयोऽनुज्ञायत
इति ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः (पुण्यः) पुण्याऽपुण्य-

हेतुत्वाद् ॥ १४ ॥

स्वकार्ये बीजमात्रतया अवस्थानं प्रधाने कर्मणि आवापगमनम् । यत्वेदमुक्तं पञ्च-
शित्रेण, स्वल्पः सङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानाऽपूर्वस्य पशुभिर्मादिजन्मना-
ऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्यो हि कियता प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम्, अप-
प्रसादतः प्रायश्चित्तमपि नाऽचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये विपश्यते; तथाऽपि
यायन्ममसावनर्थं प्रसूते तावान् सप्रत्यवमर्षः, कृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपणं सुख-
शुभामङ्गाऽऽवगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं दुःखवृत्तिकारिणः, अतः
कुशलस्य मङ्गतः पुण्यस्य, नाऽपकर्षाय प्रचयाय, अलं पथ्यातः, पुष्कति कक्षाद
इति, उत्तरं कुशलम् इति, कुशलं हि मे पुण्यवती बह्व्यदस्ति प्रधानकर्म-
विपाकतया व्यवस्थितं दीर्घधीयादि दक्षिणानां, यथाऽयं भृङ्गः स्वल्पः, स्वर्गे
ऽपि अस्य फले, सङ्कीर्णपुण्यस्यजन्मनः स्वर्गात् सर्वथा दुःखिनापरामृष्टाद अप-
कर्षम् अल्पं अल्पदुःखमन्मदं करिष्यतीति । तृतीयां गतिं विमज्जते । नियत
इति । वक्षीयस्तेनैव प्राधान्यमभिमतं न तु अत्यङ्गितया, वक्षीयस्त्वं च नियतविपा-
कत्वेनान्यदा अनवकाशत्वाद्, अनियतविपाकस्य तु दीर्घव्यमन्यदा सावकाशत्वात्,
चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्मृतत्वाद् ।
ननु प्रायश्चनेकदैव कर्माश्रयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीं च चिराऽवस्थानमुच्यते
तत्कथं परं पूर्वेण न विरुध्यत इत्याश्रयान् पुष्कति कथम् इति । उत्तरम्
अदृष्ट इति, जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य गतिसुक्तानवधारयति यत्न
दृष्ट इति । शेषं सुगतम् ॥ १५ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः, पुण्यहेतुकाः सुखफला, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषय-
सुखकालेऽपि दुःखमस्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः ॥ १४ ॥

कथं तदुपपद्यते ।

^{११} ~~परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च~~
दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्याऽयं रागानुविद्धचेतनाऽचेतनसाधनाऽधीनः सुखा-
ऽनुभव, इति तत्राऽस्ति रागजः कर्माशयः, तथा च हेटि
दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्मा-
शयः । तथा चोक्तम् । नाऽनुपहृत्य भूतान्युपभोगः सम्भव-

उक्तं कौश्लम्बकं कर्मणः, कर्ममूलत्वं विपाकानाम्, अथ विपाकाः कस्य
मूलं येनास्मीत्युक्त्या इत्यत आह ते ह्यादपरितापफलाः पुण्याऽपुण्यहेतुत्वाद्
इति ॥ १४ ॥ सूत्रं व्याचष्टे ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि जन्माऽयुर्धारेव ह्याद-
परितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं, न तु भोगस्य ह्यादपरितापोदयाऽनन्तरभावि-
नस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाष्यतया भोगतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्व-
मिति मन्यन्म् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः
प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात्पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफला अनुकूलवेदनीय-
त्वात्, नचैषां प्रति आत्मवेदनीयाऽनुकूलता शक्या सद्विषयाप्यनुमानागमैः अपाकर्तुं,
न च ह्यादपरितापो परस्परराऽविनाभूतौ यतो ह्याद उपादोयमानेऽवर्जनीयतया
परितापोऽप्यापतेत्, तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद्, भिन्नरूपत्वाच्चैत्यत आह यथा चेदम्
इति । यद्यपि न प्रत्यक्षगमैः प्रतिकूलात्मतया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं
तथाऽपि योगिभिरुक्तंवेद्यत इति ॥ १४ ॥

अत्रपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति कथं तदुपपद्यत इति परिणामे-
त्यादि विवेकिन इत्यन्तं सूत्रम् ॥ १५ ॥ परिणामस्य तापसंस्कारस्य एतामेव
दुःखानि तैरिति । परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह । सर्वस्वा-
ऽयम् इति । न खलु सुखं रागाऽनुषेधमन्तरेण सम्भवति, नञ्चासि सम्भवो न
नञ् नृण्यति तत्र तस्य सुखमिति, रागस्य च प्रवर्तिहेतुत्वात् प्रवर्तये पुण्याऽपुण्यो-

तीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शरीरः कर्माशय इति, विषयसुखं चाऽविद्येत्युक्तम् । या भोगेष्विन्द्रियाणां तप्तेरुपशान्तिस्तत्सुखं, या लौत्वादनुपशान्तिस्तद् दुःखम् । नचेन्द्रियाणां भोगाऽभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं, कस्माद्, यतो भोगाऽभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः, कौशलानि चेन्द्रियाणामिति, तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाऽभ्यास इति, स खल्वयं हृदिकविष-
 भीत इवाऽऽशीविषेण दृष्टो यः सुखार्थो विषयानुवासितो महति दुःखपक्षे निमग्न इति । एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखाऽवस्थायामपि योगिनमेव क्लियति । अथ

पृथकारित्वात् तत्रास्ति रागजः कर्माशयः, असतोऽनुपजननात्, तदा च सुख-
 भुञ्जानस्तत्र सक्तो विच्छिन्नावस्थेन हंसेन वृष्टि दुःखमाधनानि, तानि परिहर्तु-
 मशक्नोति मुञ्चति च, इति हंसेमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः, हंसेवन्माहस्याऽपि
 विषय्यायाऽपरनाशः कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम् । ननु कथं रक्तो वृष्टि मुञ्चति वा
 रागकाले हंसेमोहयोरदर्शनादित्यत आह तथा शोक्तम् इति । विच्छिन्नावस्थान्
 क्लेशान् उपपादयद्भिरव्याभिः, तदनेन वाक्यनसः प्रवृत्तिजन्मनी पुण्याऽपुण्ये दर्शिते
 इति, रागादिजन्मनः कर्तव्यमिदमिति मानसस्य सङ्कल्पस्य साऽभिलाषत्वेन रा-
 गिनकत्वस्याऽप्यविशेषाद् । यथाहुः साऽभिलाषश्च सङ्कल्पो वाच्यार्थातिरिच्यत
 इति । शरीरमपि कर्माशयं दर्शयति नाऽनुपपद्यते इति । अत एव धर्मशास्त्र-
 काराः यच्च सूना वृद्धस्यस्य इत्याहुः । स्यादेतत् । न प्रत्यात्मवेदनीयस्य विषय-
 सुखस्य प्रत्याख्यानमुचितं योगिना, अनुभवविरोधादित्यत आह । विषयसुखं
 चाऽविद्येत्युक्तम् इति । अतुर्विधविषय्यासलक्षणमविद्यां दर्शयद्भिः इति । नाऽऽपात-
 मावसादियन्ते हृदा, अस्ति खलु चापाततो मधुविषसम्पृक्ताऽन्नोपभोगोऽपि सुखा-
 नुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः, किन्वाद्यत्वात् असुखम् । इत्थं च दर्शितं भगवतैव विषये-
 न्द्रियसंयोगाद् यत्तदर्थोऽन्तर्तोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं ज्ञातम्
 इति । चोदयति या भोगेषु इति । न वयं विषयाह्लादं सुखमातिष्ठामहे,
 किन्तु अहम्यतां पुंसां तत्तद्विषयप्रार्थनया परिकल्पितैसां तृणैव महद् दुःखं,
 नक्षेयसुपभोगमन्तरेण ब्रूयति, न चाऽस्माः प्रथमो रागाद्यनुविद्ध, इति नाऽस्य
 परिणामदुःखतेति भावः । तप्तेः तृष्णाचयाद् हेतोः, इन्द्रियाणामुपशान्तिः अप-

का तापदुःखता । सर्वस्य द्वेषानुविहस्येतनाचेतनसाधनाधीन-
स्तापाऽनुभव, इति तत्राऽस्ति द्वेषजः कर्माशयः, सुखसाध-
नानि च प्रार्थयमानः कायेन वा वा मनसा च परिस्पन्दते ततः
परमनुगृह्णात्युपहन्ति च, इति पराऽनुग्रहपौडाभ्यां धर्माधर्मौ
उपचिनोति, स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवति, इत्येषा
तापदुःखतोच्यते । का पुनः संस्कारदुःखता । सुखाऽनुभवात्
सुखसंस्काराऽऽशयो, दुःखाऽनुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति,
एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्मा-
शयप्रचय इति । एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं
योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्धेजयति, कस्माद्, अक्षिपात्र-
कल्पो हि विद्वानिति, यथोर्णातन्तु रक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन

वर्जनं विषयेषु इत्यर्थः, एतदेव व्यातिरेकमुखेन स्पष्टयति या लौक्याद् इति ।
परिहरति न चेन्द्रियाणाम् इति । हेतावनाः प्रयोगः, सत्यं दृष्ट्वाश्रयः सुखमन-
वद्यं, तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु दृष्ट्वाया एव तद्विरोधिन्याः, यथाहुः न
जातु कामः कामानामुपभोगेन श्राम्यति । हविषा कण्वर्त्तेन भूय एवाऽभि-
वर्द्धत इति । शेषमतिरोहितम् । तापदुःखतां पृच्छति अथ का इति । उत्तर-
माह—सर्वस्य इति । सर्वजनप्रसिद्धत्वेन तत् स्वरूपप्रपञ्चमकृत्वा तापदुःखता-
ऽपि परिणामदुःखतासमतया प्रपञ्चतेति । संस्कारदुःखतां पृच्छति का इति,
उत्तरं सुखाऽनुभव इति, सुखाऽनुभवो हि संस्कारमाधत्ते, स च सुखस्वरूपं, तच्च
रागं, स च मनः कायवचनचेष्टां, सा च पुण्याऽपुण्यां, ततो विपाकाऽनुभवः ततो
वासनेत्येवमनादिता इति । अथ च सुखदुःखसंस्काराऽशयात्तत् स्वरूपं, तस्माच्च
रागवैषी, ताभ्यां कर्माणि, कर्मभ्यो विपाक, इति योजना । तदेवं दुःखस्रोतः
प्रसृतं योगिनमेव क्षिप्नाति नेतरं पृथग्जनमित्याह एवमिदमनादि इति । इतरं
तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुस्रवण इति सम्बन्धः । आधिदैविकाऽधिभौतिकयोस्ता-
पयोर्वास्तत्वेनैकत्वं विवक्षितं, चित्ते हतितरस्या इत्यविद्या चित्तवृत्तिः, तथा ह्यतश्च
एव बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दाराऽपत्यादौ चाऽहङ्कारममकाराऽनुपातिनमिति ।
तदेवं न सम्यग्दर्शनादन्वयविराजमक्षीत्याह तदेवम् इति । तदेवमौपाधिकं
विषयसुखस्य परिणामतः संस्कारतत्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय स्वाभाविक-

दुःखयति नाऽन्येषु गात्राऽवयवेषु, एवमेतानि दुःखानि अक्षि-
पात्रकल्पं योगिनमेव क्लिञ्चन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् । इतरं तु
स्वकर्मोपहतं दुःखमुपात्तं उपात्तम् त्यज्यन्तम् त्यक्तं त्यक्तमु-
पाददानमनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्ध-
मिवाऽविद्यया हातव्य एवाऽहङ्कारममकाराऽनुपातिनं जातं
जातं बाह्याऽध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनु-
भवन्ते । तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्यूह्यमानमात्मानं भूतधामं
च दृष्ट्वा योगौ सर्वदुःखक्षयकारिणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत
इति । “गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” प्रख्या-
प्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परराऽनुग्रहतन्वौ भूत्वा शान्तं
घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवाऽऽरभन्ते, चलच्च गुणवृत्तमिति
क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् । रूपाऽतिशया वृत्त्यतिशयाश्च

मादर्शयति गुणवृत्तिविरोधाच्च इति । व्यापटे प्रख्या इति, प्रख्याप्रवृत्तिस्थिति-
रूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परराऽनुग्रहतन्वाः । तानं
सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं । त्रि-
पर्वाणरूपमपि त्रिगुणमारभन्ते, न च सोऽपि तादृशप्रत्ययरूपोऽस्य । तन्मात्र-
स्थिर इत्याह चलच्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् इति । नान्येकः
प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत्र आह । रूपा-
ऽतिशया वृत्त्यातिशयाश्च परस्परेण विरुद्धान्त इति । रूपाणि अटौ भावा धर्मा-
दयः, वृत्तयः सुखाद्याः, तदिह धर्मेण विपक्षमानेनाऽधर्मस्तादृशो विरुद्धगते, एवं
ज्ञानवेराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुद्धगते, सामान्यानि
तु असमुदाचरदरूपाणि अतिशयैः समुदाचरद्भिः सङ्घाविरोधान् प्रवर्तन्ते इति ।
ननु गृह्णीम एतम्, तथाऽपि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविको दुःखतेत्याह एवमेत
इति । उपादानाऽभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्कि-
मिदानीमात्मिककर्मैव तादात्म्यं, तथा च बुद्धिपददेशभेदौ न कल्प्येते इत्यत्र आह
गुणप्रधान इति । सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं, तस्या-
दुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति दुःखं द्वयं प्रज्ञावती, न च
अभिदानज्ञानमन्तरेण तद्वैयं भवितुमर्हति, नचाऽपरिणतं निदानं शब्दं ज्ञान-

परस्परैण विरुद्धान्ते, सामान्यानि त्वतिशयेः सह प्रवर्तन्ते,
एवमेते गुणा इतरैतराश्रयेणोपाजितसुखदुःखमोहप्रत्यया
इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति, गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष
इति, तस्माद् दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति । तदस्य महतो
दुःखसमुदायस्य प्रभववैजमविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभाव-
हेतुः, यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं, रोगः, रोगहेतुः,
आरोग्यम्, भेषज्यम्, इति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव,
तद्यथा, संसारः, संसारहेतुः, मोक्षः, मोक्षोपायः, इति ।
तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेय-
हेतुः, संयोगस्य आत्यन्तिको निवृत्तिर्हानिः, हानोपायः सम्यग्द-
र्शनं, तत्र हानुः स्वरूपमुपादेय हेयं वा न भवितुमर्हति इति,

मिति मूलनिदानमस्य दर्शयति तदस्य इति । दुःखसमुदायस्य प्रभवः उत्पत्ति-
र्यतस्तद्वैजमित्यर्थः । तदुक्तेदहेतुं दर्शयति, तस्याश्च इति । इदानीमस्य
शास्त्रस्य सर्वाऽनुग्रहाय प्रवृत्तस्य तद्विधेनेव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति यथा इति ।
अतारो व्यूहाः संज्ञिता अवयवरचना यस्य तत्तथोक्तम् । ननु दुःखं हेयमुक्त्वा
संसारं हेयमभेदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह तत्र दुःखबहुल इति । यत्-
कृत्वाऽविद्या संसारं करोति तदस्या अत्रान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह प्रधान-
पुरुषयोः इति । मोक्षस्वरूपमाह संयोगस्य इति, मोक्षोपायमाह हानोपाय
इति । कैचित्पश्यन्ति हानुः स्वरूपोक्तेद एव मोक्षः, तथाऽहः प्रदीपस्यैव निर्वाणं
विमोक्षस्य चेतसः इति । अन्ये तु सवासनक्रीडसमुक्तेर्दादृशद्विविक्तानीत्याद
एव मोक्ष इत्याचक्षते, तान् प्रत्याह तत्र इति । तत्र हानं तावद् दृश्यति हाने
तस्य इति । न हि कश्चित्प्रेषावानामोक्तेदाय यतते । ननु दृश्यन्ते तौव-
गदीभूतितसकलसुखा दुःखमयीमिव मूर्तिमुद्वहन्तः स्लोक्तेदाय यतमानाः, सत्यं,
किंचिदेव ते, नत्वं संसारिणो विविधविचित्रदेवाद्यानन्दभोगभाजिनः, तेषां च
मोक्षमाणा दृश्यन्ते, तस्मादपुरुषार्थप्रसक्तैर्न हानुः स्वरूपोक्तेदो मोक्षोऽभ्युपेयः ।
अस्तु तर्हि हानुः स्वरूपमुपादेयमित्यत आह,—उपादाने च हेतुवाद इति ।
उपादाने हि कार्येवेनाऽनित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव अवेत, अयतत्वं हि मोक्षः,
नाऽपि विषयो विज्ञानसत्त्वानो भवति अयतः, सत्त्वानित्यो व्यतिरिक्तस्य सत्त्वानस्य

ज्ञाने तस्मिन्नेवाप्रसङ्गः उपादाने च हेतुवादः, उभयप्रत्या-
स्थाने च शाश्वतवाद इत्येतत् सम्यग्दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्थ्यूर्ध्वमित्यभिधीयते ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपसन्योगिनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्तते, वर्त्त-
मानं च स्वक्षणे भोगाऽऽरूढमिति न तत् क्षणान्तरे हेयता-
मापद्यते, तस्माद् यदेवाऽनागतं दुःखं तदेवाऽक्षिपात्रकल्पं
योगिने क्लिप्नाति नेतरं प्रतिपत्तारं, तदेव हेयतामापद्यते ॥ १६ ॥

तस्माद् यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा बुद्धेः प्रतिबेदी पुरुषः, दृश्याः बुद्धिसत्त्वोपाकृताः
सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमयस्कात्ममणिकल्पं सन्निधिमात्रोप-
कारि दृश्यत्वेन भवति पुरुषस्य स्वं दृशिरूपस्य स्वामिनः अनु-

वस्तुमतीऽभावात्, सत्त्वानिनां चाऽनित्यत्वात्, तस्मात् तत्रा यतितव्यं यथा
ज्ञातव्यः भवति, तथाच पुरुषात्तत्त्वमप्यवगच्छेत्वा उभयप्रत्यास्थाने इति ।
तस्मात् स्वरूपाऽवस्थानमेवाऽत्मनो मोक्ष इत्येतदेव सम्यग् दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्थ्यूर्ध्वमित्यभिधीते हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥ अनगत-
मिति अतीतवर्त्तमाने व्यवच्छिन्ने, तत्रोपपत्तिमाह दुःखमतीतम् इति । ननु
वर्त्तमानमुपमुच्यमानं न भोगेनाऽतिवाहितमिति तस्मात् हेयमित्यत्र चाह वर्त्त-
मानं च इति । सुगमम् ॥ १६ ॥

हेयमुक्तं तस्य निदानमुच्यते द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥ द्रष्टृस्वरूप-
माह द्रष्टा बुद्धेः प्रतिबेदी इति । अतिच्छायाऽपत्तिरेव बुद्धेः बुद्धिप्रतिबेदिन-
मुदासीनस्याऽपि पुंशः । ननु एतावताऽपि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न ह्यस्मिन् शब्दा-
दयोऽन्वयव्यवहित्वा इत्यत्र चाह दृश्या बुद्धिरस्य इति । इन्द्रियमन्त्राधिक्यत्वा
बुद्धौ शब्दाद्याकारिण परिचयत्वाद् दृश्यायां भवन्ति शब्दादयोऽपि चर्मा दृश्या-

भक्त्यर्थविषयतामापन्नमन्त्रस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्तुतन्त्रमपि
 परार्थत्वात्परतन्त्रम्, तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिर्युक्ततः संयोगो
 हेतुहेतुः दुःखस्य कारणमित्यर्थः । तथाचोक्तं तत् संयोग-
 हेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः कस्माद्,
 दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात्, तद्यथा, पाद-
 तलस्य भेद्यता, कण्टकस्य भेत्तृत्वम्, परिहारः कण्टकस्य
 पादानधिष्ठानम्, पादवाणव्यवहितेन वाऽधिष्ठानम्, एतत्
 इत्यर्थः । ननु तदाकाराऽपत्या बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवन्तु, पुंसस्तु बुद्धिसम्ब-
 न्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामितम्, असम्बन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपाकृद्धानामपि
 शब्दादीनां दृश्यत्वं, न हि दृष्टिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह । तदेतद्
 दृश्यम् इति । प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्वाऽसम्पृक्तमपि
 बुद्धिसत्त्वमन्यत्वात्कृतया चित्तिविम्बोदयादितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनु-
 भवतीति, अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीतान् सुखादीन् सुष्ठानः
 स्नामी भवति द्रष्टा, तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति, तदेतद् बुद्धिसत्त्वं शब्दा-
 द्याकारवद् दृश्यमयस्त्वनामणिकत्वं पुरुषस्य स्वं भवति दृष्टिरुपस्य स्नामिनः,
 कस्माद् अनुभव इति । अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः, अनुभवी भोगः
 पुरुषस्य, कर्म क्रिया, तद्विषयताम् भुज्यमानताम्, आपन्नं यस्मादतः स्वं भवति
 इत्यर्थः, ननु स्वयंप्रकाशं बुद्धिसत्त्वं कथमनुभवविषय इत्यत आह अन्यस्वरूपेण
 यदि हि चैतन्यरूपं वस्तुतो बुद्धिसत्त्वं स्याद् भवेत् स्वयंप्रकाशं, किन्तु स्वं चैतन्या-
 दन्यव्यवृद्धपं तेन प्रतिलब्धात्मकं, तस्मात्तदनुभवविषयः । ननु यस्य हि यच्च
 किञ्चिदायतते तत् तदधीनं, न च बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषसुदासीनं प्रति किञ्चिदाय-
 तत इति कथं च तत्तन्त्रं, तथा च न तस्य कर्मेत्यत आह । स्तुतन्त्रमपि इति ।
 परार्थत्वात् पुरुषार्थत्वात्, परतन्त्रं पुरुषतन्त्रम् । नन्वयं दृग्दर्शनशक्त्योः सम्बन्धः
 स्नामाविकी वा स्नात्रैमित्तिकी वा, स्नामाविकले सम्बन्धोर्निर्वादादशक्नोच्छेदः
 सम्बन्धः, तथा च संसारनित्यत्वं, नैमित्तिकत्वे तु कौशिककर्मतडासनागामनःकरण-
 ण्तित्तया सत्यतःकरणे भावादन्तःकरणस्य च तन्निमित्तत्वे परस्परान्ययप्रसङ्गादना-
 दित्यस्य च सर्गादावसम्भवादनुत्पाद् एव संसारस्य स्याद्, यद्योक्तं पुमानकृतां
 वेदान्तु तेषामपि गुणैः क्रिया कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते मिथ्याज्ञानं
 न तस्मात्किं चानर्थादादयोऽपि वा । जगोदितिर्हि सर्वेषां जगोत्पन्नं जनसदा ।
 इति ब्रह्मपनयति । तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिर्युक्ततः संयोगो हेतुहेतुः इति ।

अयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं
नाप्नोति, कस्मात्, त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति, अथाऽपि
तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं, कस्मात्, तपिक्रियायाः कर्म-
स्थत्वात्, सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नाऽपरिणामिनि निष्क्रिये
क्षेत्रज्ञे, दर्शितविषयत्वात् सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकाराऽनु-
रोधौ पुरुषोऽनुतप्यत इति दृश्यते ॥ १७ ॥

दृश्यस्वरूपमुच्यते ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

सत्त्वं न स्वाभाविकः सत्त्वः, नैमित्तिकस्तु, न चैवमादिमान्, अनादिनिमित्त-
प्रभवतया तस्याऽप्यनादित्वात्, कृत्रिमकर्मतद्भासनासन्तानाद्याऽयमनादिः, प्रतिसर्गा-
वस्थायां च सङ्कान्तःकरणेन प्रधानसाध्यमुपगतीऽपि सर्गादौ पुनस्तद्भासेव भवति,
वर्षापाय इवोद्भिज्जमेदो मृदावमुपगतीऽपि पुनर्वर्षासु पूर्वकूप इत्यसङ्कदावेदितं
प्राग् । भाविततया संयोगस्याऽविद्या कारणं, स्थितिहेतुतया पुरुषार्थः कारणं,
तदर्थेन तस्य स्थितेः, तदिदमुक्तम् अयं कृत इति । तथा चोक्तम् इति पक्ष-
श्चिह्नं तत्संयोगः बुद्धिसंयोगः, स एव हेतुर्दुःखस्य तस्य विवर्जनात् आदयमात्य-
न्तिकी दुःखप्रतीकारः, अथात् तदवर्जने दुःखमित्युक्तं भवति । तत्रैवाऽत्यन्त-
प्रसिद्धं निदर्शनमाह तदयथा इति । पादत्राणम् उपानत् । स्यादेतद्, गुण-
संयोगस्यापहेतुरित्युच्यमाने गुणानां तापकत्वमभ्युपेयं, न च तपिक्रियाया अस्यादि-
रिव कर्तृस्थो भावी, येन तप्यमन्यन्नाऽपेक्षित, न चास्यास्तप्यतया पुरुषः कर्म,
तस्याऽपरिणामितया क्रियाजनितफलप्राप्तित्वाऽयोगात्, तस्यात् तपेक्षाप्यभासस्य
तद्विज्ञप्ती निष्ठतिमवगच्छामः ज्वलनविरहेष्वेव धूमाभावमित्यत आह । अत्रापि
तापकस्य इति । गुणानामेव तप्यतापकभावः, तत्र मृदुत्वात्पादतलवत्सत्त्वं तप्यं,
रजस्तु तीव्रतया तापकमिति भावः । पृच्छति कथाह इति । कथास्तप्यमेव
तप्यं न तु पुरुष इत्यर्थः । उत्तरं तपिक्रियाया इति । तत्किमिदानीं पुरुषो
न तप्यते, तथा चाचेतनस्यास्तु सत्त्वस्य तापः किमिच्छतिमित्यत आह—दर्शित-
विषयत्वात्तत्वे तु तप्यमाने तदाकाराऽनुरोधौ पुरुषोऽप्यनुतप्यत इति । दर्शित-
विषयत्वमनुतापहेतुः, तत्र प्राग् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, स्थितिशीलं तम इति,
एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभाग-
धर्माण इतरैतरोपाश्रयेण उपार्जितमूर्तयः परस्परान्नाङ्गित्वेऽप्य-
संभिन्नशक्तिप्रविभागाः तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयशक्तिभेदा-
ऽनुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च
व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीताऽनुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्तव्य-
तया प्रयुक्तसामर्थ्याः सन्निधिसाक्षोपकारिणः अयस्कान्तमणि-
कल्पाः प्रत्ययमन्तरैकेकतमस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्द-
वाच्या भवन्ति, एतद् दृश्यमित्युच्यते । तदेतद् दृश्यं भूतेन्द्रिया-

दृश्यं व्याचष्टे प्रकाशेत्यादि दृश्यमित्यनेन सूत्रेण ॥ १८ ॥ सतस्य हि भागः
प्रकाशसामसेन भागेन दैन्येन वा राजसेन वा दुःखेनाऽनुरज्यते, एवं राजसदि-
व्यपि दृष्टव्यं, तदिदमुक्तं परस्परोपरक्तप्रविभागा इति । पुरुषेण सङ्ग संयोग-
विभागधर्माणः यथाऽन्यायते “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बन्तीः प्रजाः सृजमानां
सरूपाः । अतीन्द्रियो जुषमाणोऽनुग्रहे जहत्यानां भुक्तभोगासजोऽन्य” इति ।
इतरैतरोपाश्रयेणोपार्जिता मूर्तयः पृथिव्यादिरूपा येन तथोक्ताः, स्यादेतत्,
रज्ज्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति
सामर्थ्यमिति यदाऽपि च रजस्तमसोरङ्गत्वं तदाऽपि शान्त एव प्रत्यय उदीयेत
न घोरौ नाऽपि मूढौ वा सत्त्वप्राधान्य इवेत्यत आह, परस्परान्नाङ्गित्वेऽप्यसंभिन्न-
शक्तिप्रविभागा इति । भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभावस्तथाऽपि
नैषां शक्तयः सङ्कीर्त्यन्ते, कार्यासङ्गोन्नयो हि शक्तौ नामसङ्करः, असङ्कीर्णेन च
समुदाचरता रूपेण शान्तघोरमूढरूपाणि कार्याणि दृश्यन्त इति सिद्धं शक्तौ नाम-
संभेद इति । स्यादेतद्, असंभेदयेत् शक्तौनां न संभूयकारित्वं गुणानां, न जातु
भिन्नशक्तौनां सम्भूय कार्याकारित्वं दृष्टं, न हि तन्मुसृत्पिच्छधीरणादीनि घटादीन्
सम्भूय कुर्वन् इत्यत आह तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयशक्तिभेदाऽनुपातिन इति ।
यद्यपि तुल्यजातीय उपादानशक्तिर्नान्यत्र, सङ्कारि शक्तिस्तुल्यजातीये, घटे तु
जनयितव्ये न वीरषानामस्ति सङ्कारिशक्तिरपीति न तैस्तन्मूनां सम्भूयकारितेति
भावः । तुल्यजातीयाऽतुल्यजातीयेषु शक्तेषु ये शक्तिभेदास्ताननुपतितुं शीलं
येषां ते तथोक्ताः प्रधानवेलायाम् इति दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्त्वं गुणः प्रधा-

त्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते, तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति । तत्तु नाऽप्रयोजनम् अपि तु प्रयोजनसुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति भोगाऽपवर्गार्थं हि तद् दृश्यं पुरुषस्येति । तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपाऽवधारणम् अविभागाऽऽपन्नं भोगः, भोक्तुः स्वरूपाऽवधारणमपवर्ग इति, हयोरतिरिक्तमन्यद् दर्शनं नास्ति, तथाचोक्तं—
 “अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्त्तृषु अकर्त्तरि च पुरुषे तुल्याऽतुल्यजातीये चतुर्थे तत् क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कत इति । तावेतौ भोगाऽपवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते ”

नम्, अङ्गे रजस्तमसौ, एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानम्, अङ्गे सत्त्वतमसौ, एवमित्येकशरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानम्, अङ्गे सत्त्वरजसौ, तेनेते गुणाः प्रधानत्ववैलायासुपदर्शितसाम्रधानाः कार्योपजननं प्रत्युद्भूतवृत्तय इत्यर्थः । प्रधानशब्दस्य भावप्रधानः, यथा हेतुकर्मादिवचनेकवचन इत्यत्र हित्वैकत्वयोरिति । अन्यथा हेतुकेष्विति स्यात् । ननु तदा प्रधानमुद्भूततया अकर्मस्वीति शक्तुम्, अनुद्भूतानां तु तदङ्गानां सङ्गावे किम्प्रमाणमित्यत आह गुणत्वेऽपि च इति । यद्यपि नोद्भूतास्तथाऽपि गुणानामविवेकित्वात्संभूयकारित्वाच्च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेऽन्तर्णीतं सद अनुमितमस्तित्वं येषां ते तथोक्ताः । ननु सन्तु गुणाः सम्भूयकारिणः समर्थाः, कस्यात्तत्पुनः कुर्वन्ति, न हि समर्थमित्येव कार्ये जनयति, सा भूदस्य कार्योपजननं प्रति विराम इत्यत आह पुरुषार्थकर्त्तव्यतया इति । ततो निर्वर्त्तितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमः कार्यानारम्भमित्युक्तं भवति । ननु पुरुषस्यानुपकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यत इत्यत आह सन्निधिसाचीपकारेण इति । ननु धर्माऽधर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानां किमुच्यते पुरुषार्थप्रयुक्ता इत्यत आह प्रत्ययमन्तरेण इति । एकतमस्य सत्त्वस्य रजस्तमसौ वा प्रधानस्य स्वरूपायै प्रवृत्तस्य, इतिम् इतरे प्रत्ययं निमित्तं धर्मादिकं विनैवाऽनुवर्त्तमानाः, यथा च वक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतानां वरण भेदस्तु ततः चेन्निकवद् इति । एते गुणाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति सूत्रस्य प्रतीयते विधीयते विश्वं कार्यमिति निमित्तं व्युत्पत्त्या, एतद् दृश्यमुच्यते । तदे

इति, यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि
व्यपदिश्येते, स हि तस्य फलस्य भोक्तेति, एवं बन्धमोक्षौ बुद्धा-
वेव वर्त्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्यते स हि तत्फलस्य भोक्तेति,
बुद्धेरेव पुरुषार्थाऽपरिसमाप्तिर्वन्धः, तदर्थोऽवसायो मोक्ष
इति । एतेन ग्रहणधारणोद्घापोहतत्वज्ञानाऽभिमिवेशा बुद्धौ
वर्त्तमानाः पुरुषेऽध्वारोपितसङ्गावाः स हि तत्फलस्य भोक्तेति
॥ १८ ॥

दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदाऽवधारणार्थमिदमार-
भ्यते—

विशेषाऽविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गानि गुण-
पर्वाणि ॥ १९ ॥

गुणानां शीलमभिधाय तस्य कार्यमाह तदेतद् इति । सत्कार्यवादांसिद्धौ यद्
यद्रात्मकं तत् तेन रूपेण परिणमत इति । भूतेन्द्रियात्मकत्वं दीपयति, भूत-
भावेन इत्यादिना, भोगापवर्गायम् इति सूत्राऽवयवमवतारयति तत्तु नाप्रयोजनम्
इति । भोगं विवक्षोति तत्र इति । सुखदुःखे हि त्रिगुणाया बुद्धेः स्वरूपे
तस्यास्तथात्वेन परिणामात् तथाऽपि गुणमततयाऽवधारणेन भोग इत्यत आह
अविभागाऽपन्नम् इति । एतच्चाऽसक्तदावेदितम् । अपवर्गे विवक्षोति भोक्तुः
इति । अपवर्त्यतेऽनेनेत्यपवर्गः, प्रयोजनान्तरस्याऽभावमाह इत्योः इति । तथा
चोक्तं प्रसङ्गिस्तेन अयन्तु खलु इति, ननु वन्तुतो भोगाऽपवर्गौ बुद्धिभूतौ बुद्धि-
वर्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यपदिश्येते इत्यत आह
सावेतौ इति । भोक्तृत्वं च पुरुषव्योपपादितम् अथे च वक्ष्यते । परमार्थतस्तु
बुद्धेरेव पुरुषार्थाऽपरिसमाप्तिर्वन्ध इति । एतेन भोगापवर्गयोः पुरुषसम्बन्धित्व-
कथनमार्गेण, यद्व्यादयोऽपि पुरुषसम्बन्धिनी वेदितव्याः । तत्र स्वरूपमात्रेणार्थ-
ज्ञानं यद्वयं, तत्र व्युत्तिः आरब्धं, तद्वृत्तानां विशेषाणामुद्भवनसूत्रः, समारोपितानां
च युक्त्याऽपवर्गोऽपीहः, साध्यामेवोद्घापोद्घावां तदवधारणं तत्त्वज्ञानं, तज्ज्ञा-
नवधारणपूर्व ज्ञानीपादानम् अभिमिवेशः ॥ १९ ॥

तत्राऽऽकाशवायुमनुदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः । तथा श्रोत्रत्वक्चक्षु-
जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि
कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः सर्वार्थम्, इत्येतान्यस्मितालक्ष-
णस्याऽविशेषस्य विशेषाः । गुणानामेष षोडशको विशेष-
परिणामः षड् अविशेषाः, तदयथा शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं,
रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रञ्च, इत्येकद्वित्रिचतुष्पञ्च-
लक्षणाः शब्दादयः पञ्चाऽविशेषाः, षष्ठ्याऽविशेषोऽस्मितामात्र
इति, एते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः षड्विशेषपरिणामाः,
यत् तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते सत्ता-
मात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति, प्रतिसमृज्य-
मानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महति आत्मनि अवस्थाय यत्त-

दृष्टानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषेयादि पर्वाणीत्यन्तं ॥ १६ ॥ सूत्रम् । येषाम् अविशेषाणां आत्मबो-
रसूक्ष्मव्यवहारवितानां ये विशेषा विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयस्तेषां ताना-
ऽह—तत्राऽकाश इति । उत्पादकमाऽनुरूप एवोपन्यासक्रमः, अस्मितालक्षण-
स्याऽविशेषस्य सूत्रप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाः रजःप्रधानस्य तु कर्मेन्द्रियाणि,
मनस्य आत्मकसुखप्रधानस्येति मन्यन्म् । अत्र च पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिकारण-
कान्यविशेषत्वाद् अस्मितावद् इति, विकारहेतुत्वं चाऽतिशेषत्वं तन्मात्रेषु चास्मि-
तायां चाविशिष्टम् । सूक्ष्मस्य विशेषान् परिगणयति—गुणानामेष इति
अविशेषानपि गणयति षड् इति । सूक्ष्मस्योदाहरति तदयथा इति । विशिष्टं
स्वप्नं परेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणः, रस आत्मना चतुर्लक्षणः, रूपमात्मना
त्रिलक्षणः, स्पर्श आत्मना द्विलक्षणः, शब्दः शब्दलक्षण एवेति । अस्मिन् पुनरन्यो
षड्विशेषाः कार्यमित्यत्र आह एते सत्तामात्रस्यात्मन इति । पुरुषार्थक्रियात्मनं
सत्, तस्य भावः सत्ता, तन्मात्रं महत्तत्त्वं, यावती काचित्पुरुषार्थक्रिया शब्दादि-
भोगलक्षणा सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिलक्षणा वाऽस्ति सा सर्वा महति बुद्धौ समा-
प्यत इत्यर्थः, आत्मन इति स्वरूपोपदर्शनेन तुच्छत्वं निवेदयति, प्रकृतेरसमाशः

त्रिःसत्ताऽमत्तं निःसदसद् निरसद् अव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं
तत्प्रतियन्तीति, एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामः, निःसत्ता-
सत्तश्चाऽलिङ्गपरिणाम इति, अलिङ्गाऽवस्थायां न पुरुषार्थी ॥
हेतुः, नाऽलिङ्गावस्थायामादौ पुरुषार्थता कारणं भवतीति न
तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति, नाऽसौ पुरुषार्थकतेति
नित्याऽऽख्यायते, त्रयाणान्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता
कारणं भवति स चाऽर्थी हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्यनित्या-
ऽऽख्यायते, गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयन्ते नोप-
जायन्ते व्यक्तिभिरेवातीताऽनागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयि-
नीभिरुपजनाऽपापधर्मका इव प्रत्यवभासन्ते, यथा देवदत्तो

परिणामः वास्तवी न तु तद्विवर्त्त इति यावत् । यत्तत्परं विप्रकृतकालम् अवि-
शेषेभ्यस्तदपेक्षया सन्निकृष्टकालेभ्यः लिङ्गमात्रं सङ्गतत्वं, तस्मिन् एते षड्विशेषाः
सत्तामात्रे सङ्ख्यात्म्यवस्थाय सत्कार्यसिद्धेर्विद्वत्किंकाष्टाम् अनुभवन्ति प्राप्नुवन्ति
ये पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामालेषां च धर्मलक्षणऽवस्थाः परिणामा इति
संयमेषां विद्वत्किंकाष्टा परिणामकाष्ठेति । तदेवमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रत्ययक्रम-
माह प्रतिसंस्तव्यमाना इति । प्रतिसंस्तव्यमानाः प्रलीयमानाः, स्वात्मनि लीन-
विशेषा अविशेषास्तस्मिन्नेव सत्तामात्रे सङ्ख्यात्म्यवस्थाय निक्षीय सदैव सङ्गता
तेऽविशेषा अव्यक्तम् अन्यत्र लयं न गच्छतीत्यलिङ्गं प्रतियन्ति, तस्यैव विशेषणं निःस-
सत्ताऽसत्तम् इति सत्त्वं पुरुषार्थक्रिया समत्वं, असत्ता तुच्छता, निष्क्रान्तं सत्ताया
असत्तायाश्च यमधीकम् । एतदुक्तं भवति, सत्त्वरजस्तमसां साम्याऽवस्था न
कश्चित् पुरुषार्थं उपयुज्यत इति न सती, नाऽपि गगनकमलिनीवत् तुच्छसंभावा
तेन नासत्यपीति । स्यादेतद्, अव्यक्ताऽवस्थाधामयस्ति सङ्गदादि तदाऽत्मना,
न हि सती विनाशी, विनाशे वा न पुनरुत्पादः, नष्टसत्त उत्पाद, इति सङ्-
गदादिसंज्ञावात्पुरुषार्थक्रिया प्रवर्त्तते, तत्कथं निःसत्त्वमव्यक्तमित्यत आह निःसद-
सद् इति । निष्क्रान्तं कारणं सतः कार्य्यात्, यद्यपि कारणाऽवस्थायां सदैव
अव्यक्तात्मना काष्ठे तथापि स्वीचितामर्थक्रियामकुर्वदसदित्युक्तम् । नचैतत्कारणं
अविशेषाणामनकार्यमित्याह निरसद् इति । निष्क्रान्तम् असत्तमुच्छ्रयात्
कार्य्यात्, तथा हि सति व्योमारविन्दनिवाणाम् कार्य्यमुत्पद्यतेति भावः । प्रति-

दरिद्राति, कस्माद्, यतोऽस्य म्रियन्ते गाव इति, गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति समः समाधिः । लिङ्गमात्रम् अलिङ्गस्य प्रत्यासन्नं तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमाऽनतिवृत्तेः, तथा षड्विधेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते, परिणामक्रमनियमात् तथा तेष्वविशेषेषु भूतन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते, तथा चोक्तं पुरस्तात्, न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्ति इति विशेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः, तेषान्तु धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामा व्याख्यायिष्यन्ते ॥ १८ ॥

सर्गमुक्तमुपसंहरति एष तेषाम् इति । एष इत्यनन्तरीकात् पूर्वस्य परामर्शः । लिङ्गमात्राद्यवस्था पुरुषार्थकृतत्वादित्या, अलिङ्गावस्था तु पुरुषार्थेनाऽकृतत्वा-
न्नित्येत्यत्र हेतुमाह अलिङ्गावस्थायाम् इति । कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो हेतुरित्यत आह नाऽलिङ्गावस्थायाम् इति । भवतिना विषयेषु विषयि ज्ञानमुपलब्धयति । एतदुक्तं भवति । एवं हि पुरुषार्थताकारणमलिङ्गावस्थायां ज्ञायते यदालिङ्गावस्था शब्दाद्युपभोगं वा रुत्तपुरुषऽन्वयताम्यार्तं वा पुरुषार्थं विवर्तयेत्, तन्निर्वर्तने हि न सास्याऽवस्था स्यात्, तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्या न ज्ञायते इति नास्याः पुरुषार्थता हेतुः । उपसंहरति नासौ इति । इति कस्मादर्थे । अनित्यावस्थामाह त्रयाणाम् इति । त्रयाणो लिङ्गमात्राऽविशेषविशेषाणामित्यर्थः । पूर्वस्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह गुणास्तु इति । निदर्शनमाह यथा देवदत्त इति । यत्राऽन्यन्तभिन्नानां गवामुपपन्नयाऽपचयौ देवदत्तोपचयाऽपचय-
हेतुस्तत्र कैव कथा गुणेभ्यो भिन्नाऽभिन्नानां व्यक्तीनामुपपन्नाऽपाचयोरित्यर्थः । ननु सर्गक्रमः किमनियतो, नेत्याह लिङ्गमात्रम् इति । न कस्य न्ययोपधाना अक्रात्रैव न्ययोपधाखिलं सान्द्रं शब्दलक्षणजटिलं शास्त्राकाङ्क्षनिषीतमार्तच्छ-
ब्दलक्षणतममच्छलमारभन्ते, किन्तु चित्तसलिलतेजः सम्यक्तात् परस्परौपजायमाना-
ङ्गुरपवकाष्ठतालादिक्रमेण, एयमिहापि युक्त्यागमसिद्धः क्रमथाऽस्थेय इति । कथं भूतन्द्रियाण्यविशेषसंसृष्टानीत्यत आह तथा चोक्तं पुरस्ताद् इति । इद-
मेव मूलं प्रथमं व्याचष्टावैः । अथ विशेषाणां कस्यान्न तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त इत्यत आह न विशेषेभ्य इति । तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषास्तथा च नित्याः प्रसज्येरन्नित्यत आह तेषान्तु इति ॥ १८ ॥

व्याख्यातं दृश्यम्, अथ द्रष्टुः स्वरूपाऽवधारणार्थमिद-
मारभ्यते—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययाऽनुपश्यः

॥ २० ॥

दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणाऽपरासृष्टेत्यर्थः, स
पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदो, स बुद्धेर्न मरूपो नाऽत्यन्तं विरूप
इति, न तावत्स्वरूपः, कस्माद्, ज्ञाताऽज्ञातविषयत्वात्परिणा-
मिनो हि बुद्धिः, तस्याश्च विषयो गवादिघटादिर्वा ज्ञातश्चा-
ऽज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति, सदा ज्ञातविषयत्वन्तु
पुरुषस्याऽपरिणामित्वं परिदोषयति, कस्माद्, न हि बुद्धिश्च
नाम पुरुषविषयश्च स्याद्यद्गहीताऽग्रहीता च, इति सिद्धं

व्याख्यातं दृश्यं द्रष्टुः स्वरूपाऽवधारणार्थमिदमारभ्यते द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धो-
ऽपि प्रत्याऽनुपश्यः इति ॥ २० ॥ व्यासष्टे दृशिमात्र इति । विशेषणानि धर्मा-
न्तरपरासृष्टा, तदनेन मात्रगृहणस्य तात्पर्यं दर्शितम् । स्यादेतत्, यदि सर्व-
विशेषणरहिता दृक्शक्तिर्न तर्हि शब्दादयो दृश्येन, न हि दृशिनाऽसंसृष्टं दृश्यं
भवतीत्यत आह स पुरुष इति । बुद्धिदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्बसंक्रान्तिरेव बुद्धि-
प्रतिसंवेदित्वं पुंसः, तथा च दृष्टिच्छायाऽपन्नया बुद्ध्या संसृष्टाः शब्दादयो भवन्ति
दृश्या इत्यर्थः । स्यादेतत्, पारमार्थिकमेव बुद्धिचैतन्ययोरैक्यं कस्मान्नोपेयते
किमनया तच्छायाऽपत्यत्यत आह स बुद्धेर्न मरूप इति । तथाऽसंरूपस्य तच्छा-
याऽपिरेपि दुर्घटेत्यत आह नाऽत्यन्तं विरूप इति । तत्र साकष्यं निधेयति न
तावद् इति । हेतुं प्रकृति कस्माद् इति । सहेतुकं वैरूप्यं हेतुसाह ज्ञाता-
ऽज्ञात इति । परिणामिनी बुद्धिर्यज्ञातस्याद् विरूपा, यदा खल्वियं शब्दाद्या-
कारा भवति तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणो भवति विषयः, तदनाकारत्वे
तु अज्ञातः, तथा च कदाचिदेव तदाकारतां दधती परिणामिनीति । प्रयोगश्च
भवति बुद्धिः परिणामिनी ज्ञाताऽज्ञातविषयत्वाच्छोदादिवदिति । तदेष्वर्थे
पुरुषस्य तद्विपरीतत्वाद् हेतोः सिध्यतीत्याह सदाज्ञात इति । स्यादेतत्, सदा

पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चाऽपरिणामित्वमिति, किञ्च, परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात्, स्वार्थः पुरुष इति, तथा सर्वार्थाऽध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा बुद्धिः, त्रिगुणत्वाद् अचेत-
नेति, गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति, अतो न सरूपः । अस्तु
तर्हि विरूप इति । नात्यन्तं विरूपः, कस्मात्, शब्दोऽप्यसौ
प्रत्ययाऽनुपश्यो यतः, प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्-
तदात्माऽपि तदात्मक इव प्रत्यवभासते । तथाचोक्तम् अपरि-
णामिनो हि भोक्तृशक्तिरप्रतिमङ्गमा च परिणामिन्यर्थे प्रति-
सङ्क्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया

ज्ञातविषयशेषपुरुषो न तर्हि केवलौ स्यादित्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति ।
उत्तरं न हि बुद्धिश्च नाम इति । बुद्ध्यायङ्गयोरस्ति सह सम्भवा निरोधाऽव-
स्थायास्त उक्तं विरोध सूचनाय पुरुषविषयश्च इति । तेनाद्यक्षकारो बुद्धिं
विषयत्वेन समुच्चिनोति परिशिष्टौ तु विरोधयोतकौ चकाराविति । प्रयोगस्तु,
पुरुषोऽपरिणामी सदा सम्प्रज्ञातव्युत्थानाऽवस्थयोर्ज्ञातविषयत्वाद् यः परिणामी
नाऽसौ सदा ज्ञातविषयो भवति यथा श्रोत्रादिरिति व्यतिरेकी हेतुः ।
अपि वैधर्म्यमाह किञ्च परार्था इति । बुद्धिः खलु क्षेत्रकर्मवासनादिभिर्विषये-
न्द्रियादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्त्यन्ती परार्था । प्रयोगश्च परार्था बुद्धिः
संहत्य कारित्वात् शयनाऽसनाऽभ्यङ्गवदिति । पुरुषस्तु न तथेत्याह स्वार्थः पुरुष
इति, सर्वे पुरुषाय कथ्यते पुरुषस्तु न कथ्येतिदित्यर्थः । वैधर्म्यान्तरमाह तथा
सर्वार्थ इति । सर्वान् अर्थान् ज्ञानधीरमूढांस्तदाकारपरिणता बुद्धिरध्यवस्यति,
सत्त्वरजस्तमसां चैते परिणामा, इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति । न चेवं पुरुष
इत्याह गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति । तत्प्रतिबिम्बितः पश्यति न तु तदाकार-
परिणत इत्यर्थः । उपसंहरति अत इति । अस्तु तर्हि विरूप इति, नात्यन्तं
विरूपः, कस्माद्, यतः शब्दोऽपि प्रत्ययानुपश्यः यथा चैतन्योक्तं इति साकष्य-
मितरत्र इत्यत्र । तथाचोक्तं पञ्चशब्देन अपरिणामिनो हि भोक्तृशक्तिः आत्मा,
अत एव बुद्धावप्रतिस्क्रमा च, परिणामिनि बुद्धिरप्येते संक्रान्तेव तद्वृत्तिं बुद्धि-
इति न् अनुपतति । जन्मसंक्रान्ता कथं संक्रान्तेव कथं वा इति विनाऽनुपत-
नोक्तत्वाद् तस्याश्च इति । प्राप्तचैतन्योपग्रह उपरागी येन रूपेण तत्तथा,

बुद्धिहृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिबुद्ध्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्ति-
रित्याख्यायते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ
एव दृश्यस्यात्मा स्वरूपं भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपं तु पररूपेण
प्रतिलब्धात्मकं भोगाऽपवर्गाश्रयायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत
इति, स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तो, न तु विनश्यति ॥ २१ ॥

प्राप्तचेतस्योपगच्छं रूपं यस्याः सा तथोक्ता । एतदुक्तं भवति, यथा निर्मले जले-
ऽसंक्रान्तीऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव एवमत्राऽप्यसंक्रान्ताऽपि
संक्रान्तप्रतिबिम्बा इति शक्तिः संक्रान्तेव, तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्तिसमुप-
तीति, तदनेनाऽनुपपद्यते इति व्याख्यातं, तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपपद्यते इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपं क्व स्वरूपमिलनमस्यत्वाच्च दृश्यस्य द्रष्टृशैत्वमात्रं तदर्थ
एव दृश्यस्यात्मा इति ॥ २१ ॥ व्याचष्टे दृशिरूपस्य इति । दृशिरूपस्य पुरुषस्य
भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्यताम् आपन्नं दृश्यम् इति तस्मात् तदर्थ एव द्रष्टृ एव
दृश्यस्यात्मा भवति न तु दृश्यायः । ननु नाऽस्याऽत्मायै इत्यत्र आह स्वरूपं भवति
इति । एतदुक्तं भवति । सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं, सुखदुःखे आऽनुकूल
अप्रतिकूलयितृणौ तस्मिन् तदर्थे एव व्यवतिष्ठते, विषया अपि हि शब्दादयस्ता-
दात्मादेव आऽनुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च, ननुषामात्मैवानुकूलनीयः प्रति-
कूलनीयश्च, स्वात्मनि वृत्तिविरोधाद् अतः पारिशेष्याद्वृत्तिशक्तिरेवाऽनुकूलनीया
अप्रतिकूलनीया च, तस्मान्न तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यायम् । अतश्च तदर्थ एव
दृश्यस्यात्मा न दृश्यायं यत् स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते निर्वाचिते च पुरु-
षः च निवर्तते इत्याह । तत् स्वरूपं तु इति । स्वरूपं तु दृश्यस्य कश्च पररूपेण
आत्मरूपेण चैतस्येन प्रतिलब्धात्मकम् अनुभूतस्वरूपं भोगाऽपवर्गाश्रयायां कृतायां
पुरुषेण न दृश्यते भोगः सुखाद्याकारशब्दाद्यनुभवः, अपवर्गः सत्त्वगुणवायताऽनु-
भवः, तच्चैतदुभयमप्यज्ञानतो जडाया बुद्धेः पुरुषस्यायाऽपश्यति पुरुषस्यैव, तथा
च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोः दृश्यस्य भोगापवर्गाश्रया समाप्यत इति भोगाप-
वर्गाश्रयायां कृतायामित्युक्तम् । अत्रान्तरे चोदयति स्वरूपहानाद् इति । परि-
हरति न तु विनश्यति इति ॥ २१ ॥

कस्माद्,

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-
त्वाद् ॥ २२ ॥

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमपि
अनष्टं तद्, अन्यपुरुषसाधारणत्वात् । कुशलं पुरुषं प्रति नाशं
A प्राप्तमप्यकुशलान् पुरुषान् प्रत्यकृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्म-
विषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणाऽऽत्मरूपमिति, अतश्च
दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति, तथा-

नन्वन्तःपुनस्तथं कथं न विनश्यतीत्याशयवान् पृच्छति कस्माद् इति ।
मूत्रेषोत्तरमाह कृतार्थमित्यादिना तदन्यसाधारणत्वादित्यन्तेन ॥ २२ ॥ कृतोऽर्थो
यस्य पुरुषस्य स तथा, तं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद् दृश्यं, कृतः, सर्वान्
पुरुषान् कुशलान् अकुशलान् प्रति साधारणत्वाद् । व्याचष्टे कृतार्थमेकम् इति ।
नाशः अदर्शनं, अनष्टं तु दृश्यमन्यपुरुषसाधारणत्वात्, तस्माद् दृश्यापरस्या
त्यनः सैतन्यं रूपं तेन, तदिह श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणप्रसिद्धमन्यक्तमन्यव-
मेकमनाशयं व्यापि नित्यं विश्वकार्यशक्तिमद् यद्यपि कुशलेन तं प्रति
कृतकार्यं न दृश्यते तथाप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति, न हि रूपमन्धेन
न दृश्यत इति अक्षुष्यताऽपि दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति, न च प्रधानवदेव
एव पुरुषः, तन्नानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखीपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः,
एकत्वश्रुतीनां च प्रमाचान्तरविरोधात्कथञ्चिद् दैवकाखविभागाऽभावेन भक्त्या-
ऽप्युपपत्तेः, प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यैव साक्षात् प्रतिपादनाद् अजानेनां
लोहितधत्तकृष्णां भक्तीः प्रजाः सृजमानां मरुपाः । अजीर्णो लोभमाषीऽनु-
जिते जहत्वेनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति श्रुतिः । अस्या एव श्रुतेशानेन सूत्रेणा-
र्थोऽनूदित इति । यतो दृश्यं नष्टमप्यनष्टं पुरुषान्तरं प्रत्यक्षि अतो हृग्दर्शन-
शक्त्यार्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यातः । अत्रैवाऽजनिनामनुमतिमाह—तथा
चोक्तम् इति । अस्मिन्नां शुचानाम् आत्मभिरनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणां मङ्ग-
दादीनामप्यनादिः संयोग इति । एकेकस्य मङ्गदादेः संयोगोऽनादिरप्यनित्य
एव यद्यपि तथाऽपि सर्वेषां मङ्गदादीनां नित्यः, पुरुषान्तराणां साधारणत्वात्

चोक्तं धर्मिणामनादिसंयोगाद् धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग
इति ॥ २२ ॥

संयोगस्वरूपाऽभिधिक्षयेदं सूत्रं प्रवृत्ते ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुसंयोगः

॥ २३ ॥

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः, तस्मात्
संयोगाद् दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः, यातु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः
सोऽपवर्गः । दर्शनकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं वियोगस्य
कारणमुक्तं, दर्शनमदर्शनस्य प्रतिवन्हीति अदर्शनं संयोग-
निमित्तमुक्तं, नाऽत्र दर्शनं मोक्षकारणम्, अदर्शनाऽभावादेव
बन्धाभावः स मोक्ष इति, दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्याऽदर्श-

उक्तं धर्ममात्राणाम्, इति मात्रयद्वयेन व्याप्तिं गमयति, अत एतद् भवति,
यद्यप्येकस्य नष्टतः संयोगोऽतीततामापन्नस्तथाऽपि नष्टदन्तरस्य पुरुषाणां संयोगो
नातीत इति नित्य उक्तः ॥ २२ ॥

तदेवं तादर्थ्यं संयोगकारणे उक्ते, प्रासङ्गिके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्य-
नित्यत्वे द्विती चोक्ते, संयोगस्य यत् स्वरूपम् असाधारणो विशेष इति यावत् तदभि-
धिक्षयेदं सूत्रं प्रवृत्ते स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥ इति ।
यतो दृश्यं तदर्थमनस्तत्त्वनिर्तोपकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति, भवति
च दृश्यमस्य स्वः, स चाऽनयोः संयोगः शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धि-
हेतुः । तदेतद्वाच्यमवधीतयति । पुरुष इति । पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण
दृश्येन स्वेन योग्यतयैव दर्शनार्थं संयुक्तः । शेषं सुगमम् । स्यादेतद् । द्रष्टुः
स्वरूपोपलब्धिपञ्चन्यतेऽनेनेत्यपवर्ग उक्तः, न च मोक्षः साधनवान्, तथा सत्यं
मोक्षत्वादेव अवेतेत्यत आह दर्शनकार्यावसान इति । दर्शनकार्यावसानो
वृद्धिविशेषश्च स च पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम् । क्व
पुनर्दर्शनकार्यावसानत्वं संयोगस्येत्यत आह दर्शनम् इति । ततः किमित्यत
आह अदर्शनम् इति, अदर्शनम् अविद्या, संयोगनिमित्तमुक्तम् । उक्तमर्थं

नस्य नाश इत्यतो दर्शनज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तं, किञ्चेदमदर्शनं
नाम, किं गुणानामधिकारः आहोस्विद् दृष्टिरूपस्य
स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधानचित्तस्याऽनुत्पत्त्या, स्वस्मिन्
दृश्ये विद्यमाने दर्शनाऽभावः । किमर्थवत्ता गुणानाम् । अथा-
ऽविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् । किं
स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराऽभिव्यक्तिः, यत्वेदमुक्तं प्रधानं
स्थित्यैव वर्तमानं विकाराऽकरणादप्रधानं स्यात्, तथा

स्यत्यति नात्र इति । ननु दर्शनमदर्शनं विरोधिनं विनिवर्तयतु बन्धस्य कुतो
निवृत्तिरित्यत आह दर्शनस्य इति । बुद्ध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्रक्पाऽवस्थानं
मोक्ष सती, न तस्य साधनं दर्शनमपित्वदर्शननिवृत्तिरित्यर्थः । असाधारणं संयोगे
इतुमदर्शनविशेषं गच्छीतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति किञ्चेदम् इति । पर्युदासं
गृहीत्वाऽहं किं गुणानामधिकार इति । अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यं,
ततो हि संयोगः संसारहेतुरुपजायते । प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्प-
माह आहोस्विद् इति । दर्शितो विषयः शब्दादिः सत्त्वपुरुषाऽन्वता च येन
चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुपादः । एतदेव स्मोरयति । स्वस्मिन् इति । दृश्ये
शब्दादौ सत्त्वपुरुषाऽन्वतायां चेति, तावदेव प्रधानं विचिन्तते न यावद् द्विविध-
दर्शनमभिवर्तयति, निष्पादितोभयदर्शने तु विनिवर्तते इति । पर्युदास
एव द्वितीयं विकल्पमाह किमर्थवत्ता गुणानाम् इति, सत्कार्यवादसिद्धौ हि
भाविनावपि भोगाऽपवर्गावप्यपदेक्ष्यतयास्त इत्यर्थः । पर्युदास एव अतुर्थं
विकल्पमाह अथाऽविद्या इति । प्रतिसर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धा प्रधान-
साध्यमागता वासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिबीजं, तेन दर्शनादन्याऽविद्यावासनैवा-
दर्शनमुक्ता । पर्युदास एव प्रथमं विकल्पमाह किं स्थिति इति । स्थिति-
संस्कारस्य प्रधानवर्तिनः साध्यपरिणामपरम्परावाहिनः, अथे गतिः मङ्गलादि
विकारारम्भः, तथेतुः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्कारस्योत्पत्तिः काव्यी-
न्युत्पत्तिम् । तदुभयसंस्कारसङ्गावे मतानाराऽनुमतिमाह यत्वेदमुक्तम् इति ।
एकान्तिकत्वं व्यासिधत्तिः । प्रधीयते जन्यते विकारजातमनेनेति प्रधानं,
तथेच्छित्यैव वर्तते न कदाचिद् गत्या ततो विकाराऽकरणात् प्रधीयते तेन
क्रिष्टिदित्यप्रधानं स्याद्, अथ गत्यैव वर्तते न कदाचिदपि स्थित्या तत्राऽहं

गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात्, उभयथा चाऽस्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नाऽन्यथा, कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेव समानवर्त्तः । दर्शनशक्तिरेवाऽदर्शनमित्येके प्रधानस्यात्मस्थापनार्था प्रवृत्तिः इति श्रुतेः, सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति, सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति । उभयस्याऽप्यदर्शनं धर्म इत्येके, तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययाऽपेक्षं दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति, तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं

तथा गत्यैव इति । क्वचित्पाठः स्थित्यै गत्यै इति, तादर्थ्ये चतुर्थी एवकारश्च द्रष्टव्यः, स्थित्यै चेतनं वर्त्तते न क्वचिद्विकारी विनश्यति, तथा च भावस्य सतीऽविनाशिनो नीत्यतिरपीति विकारत्वादेव च्यवेत, एवञ्च न प्रधीयते च दृक्किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात्, तदुभयथा स्थित्या गत्या चाऽस्य प्रवृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते, नान्यथा एकान्ताऽभ्युपगमे । न केवलं प्रधाने, कारणान्तरेषु अपि परब्रह्म-तन्माधापरमाणादिषु कल्पितेषु समानः चर्चो विचारः, तान्यपि हि स्थित्यैव वर्त्तमानानि विकाराकरणादकारणानि स्युः, गत्यैव वर्त्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च । पर्यादास एव च षष्ठं कल्पमाह दर्शनशक्तिरेव इति । यथा प्रजापतिव्रते नेत्वेतीदमनादित्यम् इति अनौत्तमप्रत्यासन्नः सङ्कल्पो गृह्यत एव मिहापि दर्शननिषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते, सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसीतुं द्रष्टारं दृश्येन धीजयतीति । अत्रैव श्रुतिमाह प्रधानस्य इति । स्यादेतत् प्रधानमात्मस्थापनार्थं प्रवर्त्तते इति श्रुतिराह, न त्वात्मदर्शनशक्तिः प्रवर्त्तते इत्यत आह सर्वबोध्यबोधसमर्थ इति । प्राक् प्रवृत्तेः प्रधानस्य नाऽत्मस्थापनमात्रं प्रवृत्तौ प्रयोजकसामर्थ्ये तदयोगात्, तस्मात्सामर्थ्यं प्रवृत्तेः प्रयोजकमिति श्रुत्याऽर्थादुक्तमित्यर्थः । दर्शनशक्तिः प्रधानाशयेत्यङ्गीकृत्य षष्ठः कल्पः, इमामेवोभयान्यथासाक्षाद्य सप्तमं कल्पमाह उभयस्याप्यदर्शनम् इति । उभयस्य पुरुषस्य च दृश्यस्य चादर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके । स्यादेतद्, श्रुत्यामहे दृश्यस्येति, तस्य सर्वशक्त्याऽप्ययत्नात्, न द्रष्टुरिति पुनश्चात्मः, न हि तदाधारा ज्ञानशक्तिः, तत्र ज्ञानस्याऽसमवायाद्, अन्यथा परिणामापत्तिरित्यत आह तत्रेदम् इति, भवतु दृश्यात्मकं, तथाऽपि तस्य जडत्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति न ब्रह्मं तद्वर्त्मत्वेन विज्ञातुं, जडस्य स्वयमप्रकाशत्वाद्, अतो दृशेरात्मनः

पुरुषधर्मत्वेनेव दर्शनमवभासते । दर्शनज्ञानमेवाऽदर्शनमिति
केचिदभिदधति, इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः, तच्च विकल्प-
बहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधारणविषयम् ॥ २३ ॥

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः । विपर्ययज्ञानवासनावासिता
न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साऽधिकारा पुन-
रावर्तते, सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसाना कार्यनिष्ठां प्राप्नोति
चरिताऽधिकारा निवृत्ताऽदर्शना बन्धकारणाऽभावाच्च पुन-

प्रत्ययं चैतन्यकायापत्तिकमपेक्ष्य दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति विज्ञायते, विषयेषु विष-
यिणः उपलब्धत्वात्, नन्वेतावताऽपि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति न तु पुरुष-
धर्मोऽप्यपीत्यत आह तथा पुरुषस्य इति । सत्यं पुरुषस्यानात्मभूतमेव, तथाऽपि
दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्ययः चैतन्यकायापत्तिकमपेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेव न तु पुरुष-
धर्मत्वेन । एतदुक्तं भवति चैतन्यविभवाद्याह तथा बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद् बुद्धिर्मात्र-
तन्यधर्मा इव अकाशतोति इति । अष्टमं कल्पमाह दर्शनज्ञानम् इति ज्ञानमेव
शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्त्वपुरुषाऽन्यथाया इति केचिद्, यथा अष्टमः प्रमाणमपि
रसादिवप्रमाणमुच्यते । एतदतो भवति सुखाद्याकारशब्दादिज्ञानानि स्ववि-
ज्ञानगुणतया द्रष्टृदृश्यसंयोगमात्रमस्तीति । तदेवं विकल्पा अतुल्यविकल्पं स्वीकर्तु-
मितरेषां विकल्पानां साङ्गशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्यं न भोगवैचित्र्याऽभाव-
प्रसङ्गेन दूषयति इत्येते शास्त्रगता इति ॥ २३ ॥

अतुल्यं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धि-
संयोग इति । प्रति प्रतीपम्, असति प्राप्नोति इति प्रत्यक्, असाधारणस्तु
संयोग एकोकस्य पुरुषस्वीकृत्यया बुद्ध्या वैचित्र्यं हेतुः, एवं पठति तस्य हेतुर-
विद्या इति ॥ २४ ॥ नन्वविद्या विपर्ययज्ञानम् । तस्य भोगाऽपवर्गशीरिव
स्वबुद्धिसंयोगी हेतुः, असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः, तत्कथमविद्या संयोगभेदस्य
हेतुरित्यत आह विपर्ययज्ञानवासना इति । सर्वात्मनीयाया अविद्यायाः
स्वचित्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रचानेऽस्ति वासना, तदासनावासितं च प्रचानं
तत्तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं स्रजति, एवं पूर्वपुरुषसंयोगिनादित्वाद्-

रावर्त्तते । अत्र कश्चित् षण्णकोपाख्यानेनोद्घाटयति सुग्धया
भार्ययाऽभिधीयते षण्णक भार्यपुत्र अपत्यवती मे भगिनी
किमर्थं नाहमिति, स तामाह मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्या-
मीति, तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं
करिष्यतीति का प्रत्याशा, तत्राऽऽचार्य्यदेशीयो वक्ति ननु
बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, अदर्शनकारणाऽभावाद बुद्धिनिवृत्तिः,
तच्चाऽदर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते । तत्र चित्तनिवृत्ति-
रेव मोक्षः, किमर्थमस्थान एवाऽस्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

टीका । अत एव प्रतिमर्गावस्थायां न पुरुषो मुच्यत इत्याह विपर्ययज्ञान इति ।
यदा पुरुषख्यातिं कार्यनिष्ठां प्राप्ता तदा विपर्ययज्ञानवासनायाः बन्धकारणस्या-
भावात् पुनरावर्त्तत इत्याह सा तु इति । अत्र कश्चित् नास्तिकः कैवल्यं षण्ण-
कोपाख्यानेनोपहसति । षण्णकोपाख्यानमाह सुग्धया इति । किमर्थमित्यर्थे
शब्दो निमित्तं लक्षयति, प्रयोजनस्याऽपि निमित्तत्वात् । षण्णकोपाख्यानसाध्य-
मापादयति तथेदम् इति । इदं विद्यमानं गुणपुरुषान्यताख्यातिज्ञानं चित्त-
निवृत्तिं न करोति परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण समंस्कारं निरुद्धं विनष्टं
करिष्यतीति का प्रत्याशा, यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत्तस्य कार्यं न तु यस्मिन्-
सतीति भावः । अत्र एकदेशिमतेन परिहारमाह तत्राचार्य्यदेशीय इति । इषद-
परिसमाप्त आचार्य्य आचार्य्यदेशीयः । आचार्य्यस्तु वायुप्रीति कृतलक्षणः आचि-
नोति च आस्त्रायमाचारे स्थापयत्यपि । स्तयमाचरते यस्मादाचार्य्येन चोच्यते
इति । भोमविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः, न च बुद्धिस्वरूप-
निवृत्तिः, सा च धर्ममेवान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति सत्यपि
बुद्धिस्वरूपमात्राऽवस्थान इत्यर्थः । एतदेव स्वीरयति अदर्शन इति, अदर्शनस्य
बन्धकारणत्वाऽभावाद बुद्धिनिवृत्तिः, तच्चाऽदर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते,
दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या, सत्यपि बुद्धिस्वरूपाऽवस्थानि मोक्ष इति भावः ।
एकदेशिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्ष इति । ननु दर्शने
निवृत्तेऽपि चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्य्येत्यत आह कथमस्थान
एवाऽस्य मतिविभ्रम इति, अयमभिप्रायः यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्ती
कारणभावमज्ञौ कुर्महि तत एवम् उपाख्येमहि किन्तु विवेकदर्शनं प्रकर्मकाङ्क्षां

द्वयं दुःखं द्वयकारणं च संयोगाख्यं स निमित्तमुक्तमतः परं
ज्ञानं वक्तव्यम् ।

तदभावात् संयोगाऽभावो हानं तद् दृशेः
कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्याऽदर्शनस्याऽभावाद् बुद्धिपुरुषसंयोगाऽभावः आत्य-
न्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः, एतद् हानं, तद् दृशेः कैवल्यं
पुरुषस्याऽमिश्रीभावः, पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः । दुःख-
कारणनिवृत्तौ दुःखो परमो हानं, तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः,
इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति ।

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

सत्त्वपुरुषाऽन्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः, सा तु ह्यत-
न्मिथ्याज्ञाना भ्रवते, यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं बन्ध-
प्रसवं सम्पद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्त्वस्य परे वैशारद्ये

ग्रामं निरीक्ष्यमात्रमात्राप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमप्युपलक्ष्यरूपाऽवस्थानोपवी-
गीत्यातिष्ठामहे तत्कथमुपास्यमहौति ॥ २४ ॥

तदेवं व्यूहयमुक्ता तृतीयव्यूहाऽभिधानाय सूत्रमवतारयति, द्वयं दुःखम्
इति । सू० तदभावात्संयोगाऽभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥ इति ।
सूत्रं व्याचष्टे तस्य इति । अस्ति हि नष्टाप्रकथेऽपि संयोगाऽभावाऽत उक्तमात्य-
न्तिक इति । दुःखोपरमो हानमिति पुरुषार्थता दर्शिता । शेषमतिरिचि-
तम् ॥ २५ ॥

हानोपायवचनं चतुर्थं व्यूहमाख्यातुं सूत्रमवतारयति अथ इति । सू०
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति ॥ २६ ॥ आगमाऽनुमानाभ्यामपि विवेक-
ख्यातिरस्ति न चासौ व्युत्थानं तत्संस्कारं वा निवर्तयति, तद्वतीऽपि तदनुवर्ति,

परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो भवति, सा विवेकख्यातिरविभवा हानस्योपायः, ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धवौजभावोपगमः पुनश्चाऽप्रसव, इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्योपाय इति ॥ २६ ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्यान्नायः, सप्तधेति अशुद्धा-
वरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तराऽनुत्पादे सति सप्तप्रकारैव
प्रज्ञा विवेकिनो भवति, तद्यथा परज्ञातं हेयं नाऽस्य पुनः
परिज्ञेयमस्ति । क्षीणा हेयहेतवो न पुनरतेषां क्षेतव्यमस्ति ।
साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् । भावितो विवेक-
ख्यातिरूपो हानोपायः । इत्येषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः
प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी, चरिताऽधिकारा बुद्धिः ।

इति तन्निवृत्त्यर्थम् अविभवा इति, विभवी मिथ्याज्ञानं तद्रहिता । एतदुक्तं
भवति, युतमयेन ज्ञानेन विवेकं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्य दीर्घकाल-
नेरन्तर्धसत्कारासेवितायाः भावनायाः प्रकर्षपथ्यन्तं समाधिगता साक्षात्कारवती
विवेकख्यातिर्निर्वर्णितसवासनमिथ्याज्ञाना निर्मिता हानोपाय इति । शेषं भाष्यं
सुगमम् ॥ २६ ॥

विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा
इत्यनेन ॥ २७ ॥ व्याचष्टे तस्य इति । प्रत्युदितख्यातेः वर्त्तमानख्यातेर्योगिनः,
प्रत्यान्नायः परामर्शः, अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्याऽपगमात्,
चित्तस्य प्रत्ययान्तराऽनुत्पादे तामसराजसव्युत्थान प्रत्ययानुत्पादे, निर्विभवाविवेक-
ख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः,
प्रकटीऽन्ती यासां भूमीनाम् अवस्थानां तात्त्विकता, यतः परं नास्ति सम्प्रकर्षः,
प्रान्ता भूमन्थी यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथीक्ता । ता एव सप्तप्रकाराः
प्रज्ञाभूमीरुदाहरति तद्यथा इति । तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्ठायास्तु चतसृषु भूमिषु
प्रज्ञाभूमीरुदाहरति परिज्ञातं हेयम् इति । यावत्किञ्च माधानिक्तां तत्सर्वं परि-

गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव यावाणो निरवस्थानाः
स्वकारणे प्रलयाऽभिसुखाः सह तेनाऽस्तं गच्छन्ति, न चैषां
विप्रलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाऽभावादिति । एत-
स्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः
केवली पुरुषः । इति । एतां सर्वाविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञा-
मनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते, प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य
मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः, न च सिद्धिरन्त-
रेण साधनमित्येतदारभ्यते ।

योगाङ्गाऽनुष्ठानादशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिरा-
विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

आमतापसंस्कारैः गुणवृत्तिविरोधाद् दुःखमिवेति हेयं, तत्परिज्ञातम् । प्रान्ततां
दर्शयति नास्ति पुनः किञ्चिदपरिज्ञेयमस्ति इति । द्वितीयमाह चोष्णा इति ।
प्रान्ततामाह न पुनः इति । तृतीयमाह साक्षात् कृतम् इति । प्रत्यक्षेण
निश्चितं मया संप्रज्ञाताऽवस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं ज्ञानं, न पुनरस्यात्परं
निश्चितम्यमस्तीति शेषः । चतुर्थीमाह भावित इति । भावितो निष्पादितो
विवेकख्यातिरूपो हानोपायो, नास्याः परं भावनोयमस्तीति शेषः । एषा चतु-
र्थी कार्यविमुक्तिः समाप्तिः, कार्यतया प्रयत्नव्याप्यता दर्शिता, कश्चिन्पाठः
कार्यविमुक्तिरिति, कार्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्याऽनु-
निष्पादनोयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी इति ।
प्रथमा माह चरिताऽधिकारा बुद्धिः इति । कृतभोगाऽपवर्गकार्येत्यर्थः । द्वितीया-
माह गुण्या इति । प्रान्ततामाह न चैषाम् इति । तृतीया माह एतस्यामव-
स्थायाम् इति । एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्तः इत्युच्यते
अरमदेष्ट्वादित्याह एताम् इति, अमीपचारिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे इति ।
प्रधानवयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणाऽतीतत्वादिति ॥ २७ ॥

तदेवं चतुरो व्यूहानुक्ता तत्तद्व्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादि-
नत् प्रागुच्यतेः अविहस्य जीपावत्वाऽभावात् सिद्धोपायान् वस्तुमारभत इत्याह

योगाङ्गानि अष्टावभिधायिष्यमाणानि, तेषामनुष्ठानात् पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याऽऽशुद्धिरूपस्य क्षयः नाशः, तत् क्षये सम्यग्ज्ञानस्याऽभिव्यक्तिः, यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते, यथा यथा च क्षीयते तथा तथा क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्याऽपि दीप्तिर्विवर्द्धते, सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेः आ गुण-पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गाऽनुष्ठानमशुद्धेर्वियोग-कारणं यथा परशुक्लेद्यस्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा,

सिद्धा इति । तत्राऽभिधास्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकख्यात्युपा-यत्वं तद् दर्शयति मूत्रेण योगेत्यादिना ख्यातेरित्यन्तेन ॥ २८ ॥ योगाङ्गानि हि यथा योगं दृष्टाऽदृष्टद्वारेणाऽऽशुद्धिं क्षिप्नुन्ति, पञ्चपर्वणो विपर्ययस्येत्युपलक्षणं पुण्याऽपुण्ययोरपि जात्यायुर्भोगहेतुनाऽऽशुद्धिरूपत्वादिति शेषं सुगमम् । नाना-विधस्य कारणभावस्य दर्शनाद् योगाङ्गानुष्ठानस्य कौटुभं कारणत्वमित्यत आह, योगाङ्गाऽनुष्ठानम् इति । अष्टाङ्गा विधीयति बुद्धिसत्त्वमिति अष्टाङ्ग-विधीगकारणम् । दृष्टान्तमाह यथा परशु इति । परशुः क्षेद्यं वृक्षं मूलेन विधीयति, अष्टाङ्गा विधीयते बुद्धिसत्त्व विवेकख्यातिं प्रापयति । यथा धर्मः सुखस्य तथा योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणं नान्यत्र प्रकारे-णेत्याह विवेकख्यातेस्तु इति । नाऽन्यथेति प्रतिषेधश्चत्वात् वृक्षति कति श्वेतानि इति । उत्तरं न वैव इति, तानि दर्शयति कारिकाया तद्यथोत्पत्ति इति । अत्रोदाहरणान्याह तत्रोत्पत्तिकारणम् इति । मनी विज्ञानमव्यप-देश्यावस्थातोऽपनीय वर्तमानावस्थामापादयदुत्पत्तिकारणं विज्ञानस्य । स्थिति-कारणं मनसः पुरुषार्थता अजिताया उत्पन्नं मनस्त्वादवतिष्ठते न यावद् द्विविधं पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयति, अथ निर्वर्तितपुरुषार्थस्य स्थितेरपैति, तस्यात् स्वकारणादुत्पन्नस्य मनसोऽनागतपुरुषार्थता स्थितिकारणम् । दृष्टान्तमाह शरीरस्थेवाहार इति । प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तम् इन्द्रियद्वारा स्मृतौ वा विषयस्य संस्क्रिया अभिव्यक्तिः, तस्याः कारणं यथा रूपस्याऽऽसीकः । विकारकारणं मनसो विषयान्तरं, यथा हि लकण्योः समाहितमनसो वल्लकीविपद्यमान-पद्ममस्तरश्चपसमननरमुन्मीलितान्नस्य स्वरूपत्वावस्थायौवनसम्पन्नमस्तरसमुन्मी-लानीक्षमाणस्य समाधिपदपाय तस्यां लक्ष्मीं मनीं नभूवन्ति । अत्रैव निदर्शय-

धर्मः सुखस्य, नान्यथा कारणम् ।) कति चैतानि कारणानि
शास्त्रे भवन्ति । नवैवेत्याह, तद्यथा उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्ति-
विकारप्रत्ययाऽऽप्तयः वियोगाऽन्यत्वधृतयः कारणं नवधा
स्मृतम् इति । तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य,
स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाऽऽहार इति ।
अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्याऽऽलोकस्तथा रूपज्ञानम् ।
विकारकारणं मनसो विषयान्तरं, यथाऽग्निः पाक्वस्य ।
प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य । प्राप्तिकारणं योगाङ्गा-
ऽनुष्ठानं विवेकख्यातः । वियोगकारणं तदेवाऽऽशुभेः ।
अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः । एवमेकस्य स्त्री-
प्रत्ययस्य अविद्या मूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्व-

माह यथाऽग्निः इति यथाऽग्निः पाक्वस्य तच्छुभादेः कठिनाऽवयवसन्निवेशस्य
प्रक्षिपिलावयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य कारणम् । सत एव विषयस्य
प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य इति । ज्ञायत इति ज्ञानम् अग्निश्च न
ज्ञानं चेति आप्नज्ञानं तस्येति, एतदुक्तं भवति वर्तमानस्यैवाग्नेः ज्ञेयस्य
कारणतया कारणमिति । प्राप्तिकारणम् औत्सर्गिकी निरपेक्षायां कारणानां
कार्यक्रिया प्राप्तिः, तस्याः कुतश्चिदपवादोऽप्राप्तिः यथा निक्षीपसर्पणस्वभावा-
नामपां प्रतिबन्धः सेतुना, तथेहाऽपि बुद्धिसत्त्वस्य सुखप्रकाशशौचस्य स्वाभा-
विकी सुखविवेकख्यातिजनकता प्राप्तिः, सा कुतश्चिदधर्मात्मसो वा प्रति-
बन्धान्न भवति, धर्माद् योगाङ्गाऽनुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबन्धहृत्तिस्रभावत
एव तज्जनकतया तदाऽप्रीति, यथा वक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः चेन्निकवद इति । तदेवं विवेकख्यातिलक्षणकार्याऽपेक्षया
प्राप्तिकारणमुक्तम्, अवान्तरकार्यापेक्षया तदेव वियोगकारणमित्याह वियोग-
कारणम् इति । अन्यत्वकारणमाह यथा सुवर्णस्य सुवर्णकार इति कटक-
कुण्डलकीयूरादिभ्यो भिन्नाऽभिन्नस्य भेदविषयया कटकादिभिन्नस्याऽभेदविषयया
कटकादिभिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वं, तथा च कटककारी सुवर्णकारः
कुण्डलादिभिन्नात् सुवर्णादन्यत् कुर्वन्नन्यत्वकारणम् । अप्रिप्रि पाक्वस्याऽन्यत्व-
कारणं यद्यपि, तथाऽपि धर्मिणी धर्मयोः पुलाकत्वतश्चुल्लयोरभेदादिविषयया

ज्ञानं माध्यस्थ्ये । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां तानि च तस्य, महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषां तैथ्यग्यौनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वाद्, इत्येवं नव कारणानि । तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि, योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति ॥ २८ ॥

तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते—

धर्मयोरुपजनाऽपार्थेऽपि धर्म्यनुवर्तत इति न तस्याऽन्यत्वं शक्यं वक्तुम्, इति विचारकारणत्वमुक्तम्, इति न सङ्करः, न च संस्थानभेदो धर्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयम् । सुवर्णकार इत्यस्याऽसङ्कतेः । वाङ्मन्यत्वकारणमुपन्यस्याऽध्यात्मिकमुदाहरति एवमेकस्य इति । अविद्या कर्मनौयिषं कर्मन्यादिज्ञानं, सम्बोद्धयोगात् स एव स्त्रीप्रत्ययां सूदो विषयो भवति चैत्रस्य, मेदस्य पुण्यवती वत कलत्ररजसेतत् न तु मम भाग्यहीनस्य इति । एवं सपत्नीजनस्य तस्यां वैषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वे, एवं मेदस्य तस्या भर्तुः रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं त्वष्टासमेदोऽस्थिमज्जासमूहः स्त्रीकायः स्थानवीजादिभिरशुचिरिति विवेकिना माध्यस्थ्ये वैराग्ये कारणमिति । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां विधारकम् इन्द्रियाणि च शरीरस्य, सामान्यकरणवृत्तिर्हि प्राणाद्या बाधवः पक्षः, तदभावे शरीरपाताद् । एवं मांसादिकायाङ्गानामपि परस्परविधाय्यविधारकत्वम् । एवं महाभूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्यवरुणसूर्येगन्धर्वश्चाश्लोकनिवासिनां शरीराणां, तानि च परस्परं पृथिव्यां हि गन्धर्वसकपस्यशब्दगुणायां पक्षः महाभूतानि परस्परं विधाय्यविधारकभावेनाऽस्त्वितानि, अप्सु जलारि, तेजसि चोष्ण, हि च मातरिश्वनोति । तैथ्यग्यौनमानुषदैवादीनि च विधाय्यविधारकभावेनाऽवस्थितानि । नन्वाचाराद्वेद्यभावरहितानां कुतस्तत्त्वमिच्छत आह परस्परार्थत्वाद् इति । मनुष्यशरीरं हि पशुपक्षिहृगसरीसृपस्थावरोपयोगेन प्रियते, एवं व्याघ्रादिशरीरमपि मनुष्यपशुहृगादिशरीरोपयोगेन, एवं पशुपक्षिहृगादिशरीरमपि स्थावराद्युपयोगेन, एवं दैवशरीरमपि मनुष्योपहृतज्ञानहृगकपिप्लवमांसान्यपुरोडाशसङ्घकारशस्त्राप्रसरादिभिरिष्यमानं तदुपयोगेन, एवं देवताऽपि वरदानवृत्त्यादिभिर्मनुष्यादीनि चारयतीत्यसि परस्परान्वृत्तिमत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ २८ ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २६ ॥

यथाक्रममेतेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

तत्र—

अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्य्याऽपरिग्रहा यमाः

॥ ३० ॥

तत्राऽहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, उत्तरे
च यमनियमास्तन्मूलस्तस्मिन्निष्ठपरतया तत्प्रतिपादनाय प्रति-
पाद्यन्ते, तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते । तथा चोक्तं
स एतत्सर्वं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बह्विनि समादिक्षते

सम्प्रति न्यूनाऽधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्यवधारयति तत्र योगाङ्गा-
न्यवधारयन्त इति । यमेत्यादि अङ्गानीत्यन्तं सूत्रम् ॥ २६ ॥ अङ्गानामेव
अष्टावैर्यादयोऽपि यथायोगमेतेष्वेव स्वरूपतो नान्तरीयकतया आनयि-
तव्याः ॥ २६ ॥

यमनियमाद्यङ्गान्युद्दिश्य यमनिर्द्देशकं सूत्रमवतारयति तत्र इति । अहिंसे-
त्यादि यमा इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ३० ॥ योगाङ्गमाहिंसाभाह । सर्वथा इति ।
द्रुष्टशीमहिंसां सौति उत्तरे च इति, तन्मूला इति अहिंसामपरिपाष्य कृता
अयकृतकत्वाः निष्कलत्वादित्यर्थः, तस्मिन्निष्ठपरतयैवाऽनुष्ठानम्, अहिंसा चेन्मूल-
मुत्तरेषां कर्तृतेऽहिंसासिद्धिपरा इत्यत आह तत्प्रतिपादनाय इति, सिद्धिः
ज्ञानीत्यतिरिक्त्यर्थः । स्यादेतद्, अहिंसाज्ञानार्था यद्युत्तरे कृतं तैरन्यत एव
तदवगमादित्यत आह तदवदात इति । यद्युत्तरेषाऽनुष्ठेयैरेव अहिंसा नखिना
स्यादेसत्वादिभिरित्यर्थः । अत्रैवाऽमनिकानां सम्प्रतिमाह तथा चीकम् इति,
मुगमम् । सत्यवचनमाह यथार्थं वाचनसे इति । यथा शब्दं साक्षात्
पूरयति यथावृष्टम् इति । प्रतिसम्बन्धिनं तथा शब्दं प्रति विपति तथा
वाचनम् इति, विवचायां कर्तव्यायाम् इति । अन्यथा तु न सत्यम् । एतन्
वीपपत्तिकमाह परत्र इति । परत्र पुरुषे स्त्रीपुंसकान्तये स्त्रीपुंसद्वयोप-

तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्ता-
मेवावदातरूपामहिंसां करोति सत्यं यथार्थं वाक्प्रमनसे, यथा
दृष्टं यथाऽनुमितं यथा श्रुतं तथा वाक्प्रमनसेति, परतस्त्वबोध-
संक्रान्तये बाधुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्ति-
बन्ध्या वा भवेदिति, एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोप-
घाताय, यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न
सत्यं भवेत्, पापमेव भवेत्, तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण
कष्टतमं प्राप्नुयात्, तस्मात् परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् ।
स्तेयम् अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं, तत्प्रतिषेधः
पुनरसृष्टारूपमस्तेयमिति । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य

जननाय वाग उक्ता उच्चारिता, अतः सा यदि न वञ्चिता वञ्चिता, यथा
द्रोणाचार्येण स्वतनयाऽश्वत्थाममरणम् आशुषन् सत्यधनाऽश्वत्थामा इत इति
पृष्टस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचनं इति नमभिसन्धाय सत्यं इतोऽश्वत्थामिति, तदिद-
मुक्तस्योक्तं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधं संक्रामयति, स्वबोधोक्तस्य इति नमभिसन्धाय इन्द्र-
जम्बा, न चासौ संक्रान्तः, किन्त्वय एव तस्य तनयवधबोधो जात इति । भ्रान्ता
वा भ्रान्तिजा, भ्रान्तिय विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थावधारणसमये वा, प्रतिपत्त्या
बन्ध्या प्रतिपत्तिबन्ध्या, यथाऽप्यौ प्रति स्वेच्छभाषा प्रतिपत्तिबन्ध्या, निष्प्रयोजना
वा स्यादिति यथाऽनपेक्षिताऽभिधाना वाक्, तन्न हि परतः स्वबोधस्य संक्रान्ति-
रप्यसंक्रान्तिरेव निष्प्रयोजनत्वादिति । एवं स्वपथमपि सत्यं पराऽपकारफलं
सत्याऽभासं न तु सत्यमित्याह एषा इति । तदयथा सत्यतत्त्वसत्कारैः सार्थगमनं
पृष्टस्य सार्थगमनाऽभिधानमिति, अभिधीयमाना उच्चार्यमाणा, श्रेवं सुगमम् ।
अमावस्य मावाऽधीननिरूपणतया स्तेयस्यैवमाह स्तेयमशास्त्रपूर्वकम् इति,
विशेषेण सामान्यं सत्यत इत्यर्थः । मानसव्यापारपूर्वकत्वादात्मिकायाश्च-
व्यापारयोः प्राधान्यान्मनोव्यापार उक्तः अस्तृष्टारूपम् इति । ब्रह्मचर्यस्वरूपमाह
गुप्त इति संयतोपस्थोऽपि हि स्त्रीप्रेक्ष्यतदावापकन्दर्पायतनतदङ्गस्यर्जनसक्ती न
ब्रह्मचर्यवानिति तन्निरासाद्योक्तं गुप्तेन्द्रियस्य इति । इन्द्रियान्तरास्यपि तन्न
धीशुपानि रक्षणोपानीति । अपरियङ्गस्वरूपमाह विवक्षायाम् इति, तन्न
सङ्गदीप्त उक्तः भोगाऽभ्यासमनुविबर्त्तने रागाः कौशल्यानि चेन्द्रियाचान्, इति,

संयमः । विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्कल्हिसादोषदर्शनादस्त्री-
करणमपरिग्रह, इत्येते यमाः ॥ ३० ॥

ते तु—

जातिदेशकालसमयाऽनवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राऽहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यवन्धकस्य मत्स्येष्वेव
नाऽन्यत्र हिंसा, सैव देशाऽवच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति,
सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुष्येऽहनि हनिष्यामीति,
सैव त्रिभिरुपतरस्य समयाऽवच्छिन्ना देवव्राह्मणार्थं नाऽन्यथा
हनिष्यामीति, यथा च क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नाऽन्य-
त्रेति । एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः
सर्वथैव परिपालनीया, सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु, सर्वथैवा-
ऽविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते ॥ ३१ ॥

शौचमन्तोषतपःस्वाध्यायेष्वग्रप्रणिधानेन
नियमाः ॥ ३२ ॥

तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याऽभ्यवहरणादि च

हिंसालक्षणश्च दोषः नाऽनुपहत्य भूतान्नुपभोगः सम्भवति इति । अस्त्रीया-
णामयमोपनतानामपि विषयाणां निन्दितप्रतिषेधादिरूपार्जनदोषदर्शनात्,
ब्राह्मीयाणामप्युपार्जितानां च रक्षणादिदोषदर्शनादस्त्रीकरणमपरिग्रहः ॥ ३० ॥

सामान्यत उक्ता यादृशाः पुनर्योगिनामुपदेयासादृशान् वक्तुं सूत्रमवतारयति
तेन इति, जातीत्यादिमहाव्रतानां सूत्रम् ॥ ३१ ॥ सर्वासु जात्यादिलक्षणासु
भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः अहिंसादय इति, अन्धव्राऽप्यवच्छेद ऊहनीयः ।
सुगमं साध्यम् ॥ ३१ ॥

श्रीचादिनियमनाचष्टे श्रीषेत्वादिनियमा इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ३२ ॥ व्याचष्टे
श्रीचम् इति । आदिशब्देन मोमसादयो गृह्यन्ते, मोमूत्रयावक्कादि मेधं,

बाह्यम् । आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम् । सन्तोषः
सन्निहितसाधनादधिकस्याऽनुपादिता । तपः इन्द्रसहनं,
इन्द्रश्च जिघत्सापिपासे, शीतोष्णे, स्थानाऽऽसने, काष्ठमौना-
ऽऽकारमौने च, व्रतानि चैव यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्त-
पनादीनि । स्वाध्यायः मोक्षशास्त्राणामध्ययनं, प्रणवजपो
वा । ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मापणं, “श्रद्धा-
सनस्योऽथ पथिव्रजन् वा स्वस्थः परिचीणवितर्कजालः । संसार-
वोज्ज्वल्यमौचमाणः स्वास्त्रित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी” । यत्नेद-
मुक्तं “ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाऽभावश्च” इति
॥ ३२ ॥

एतेषां यमनियमानां

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदाऽस्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनि-
ध्याम्यहमपकारिणम्, अनृतमपि वक्ष्यामि, द्रव्यमप्यस्य स्त्री-

तस्याऽभ्यवहरणादि, आदिशब्दाद् वासपरिमावसंस्थानिधमादयो याक्षाः,
मेध्याऽभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याऽभ्यवहरणादि चेतुर्लोकं कार्यं
कारणीयपकारात् । चित्तमलानां मदमानाऽसूयादयः, तदपनयो मनः शीघ्रम् ।
प्राचयात्रामात्रहेतीरभ्यधिकस्याऽनुपादिता सन्तोषः प्रागेव स्त्रीकरणपरित्यागा-
दिति विशेषः । काष्ठमौनम् इति तेनाऽपि स्वाऽभिप्रायाऽपकाशनम्, अवचनमात्रम्
आकारमौनम्, परिचीणवितर्कजाल इति । वितर्कः बल्यमाणः, संशयविपर्ययो
चेति, एतावता शुद्धोऽभिसन्धिकृतः । एते च यमनियमा विष्णुपुराणे उक्ता
ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्याऽस्तेयाऽपरिग्रहान् सेवेत योगी निष्कामी योग्यतां मनसो
नयन् । स्वाध्यायशीघ्रसन्तोषतपांसि नियताऽत्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा
परस्मिन् प्रवर्णं मनः । एते यमाः सनियमाः पक्ष पक्ष प्रकीर्तिताः । विविष्ट-
कक्षदाः कात्या निष्कामानां विसृक्तिदा इति ॥ ३२ ॥

श्रेयांसि बहुविधानि इत्येषामपवादसम्भवे तत्प्रतीकारोपदैक्षपरं सूत्रमवतार-

करिष्यामि, दारेषु चाऽस्य व्यवायी भविष्यामि, परिग्रहेषु चाऽस्य स्वामी भविष्यामीति । एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदौर्मेने बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान् भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताऽभयप्रदानेन योगधर्मः, स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान् पुनस्तानाऽऽददानस्तुल्यः श्ववृत्तेन इति भावयेत्, यथा श्वा वान्ताऽवलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इति । एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारिताऽनुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याऽधिमात्रा दुःखाऽज्ञानाऽनन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

तत्र हिंसा तावत् कृता कारिताऽनुमोदितेति त्रिधा, एकेका पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थिनः, क्रोधेन अपकृतजनैनेति, मोहेन धर्मो मे भविष्यतीति, लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधाः मृदुमध्याधिमात्रा इति, एवं सप्तविंशति भेदा भवन्ति हिंसायाः, मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रेधा, मृदुमदुः, मध्यमृदुः, तीव्रमृदुरिति, तथा मृदुमध्यः मध्यमध्यः, तीव्रमध्य इति, तथा मृदुतीव्रः, मध्यतीव्रः, अधिमात्रतीव्रः, इति,

इति एतेषां समनियमानास् इति । सर्वं वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥
वितर्काणां भाव्ये नास्ति तिरोहितमिव किञ्चन ॥ ३४ ॥

तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रसारकारणधर्मफलभेदान् प्रतिपक्षभावनाविषयान् प्रतिपक्षभावनास्वरूपाऽभिधित्तया सूत्रेणाह वितर्का इत्यादिना प्रतिपक्षभावनम् इत्यन्तेन ॥ ३४ ॥ व्याचष्टे तत्र हिंसा इति । प्राचमृदुभेदस्याऽपरिसङ्गित्यत्वाप्रियमविकल्पसमुच्चयाः सप्तविनः हिंसादिषु । तत्राऽधर्मतः तसः समुद्रेक्ष्य सवि

।वमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति, सा पुनर्नियमविकल्पसमु-
 दयभेदादसंख्येया, प्राणभृद्भेदस्याऽपरिसंख्येयत्वादिति । एव-
 ममृतादिष्वपि योज्यम् । ते खल्वमौ वितर्का दुःखाऽज्ञाना-
 ऽनन्तफला इति प्रतिपन्नभावनं, दुःखमज्ञानस्याऽनन्तफलं
 येषामिति प्रतिपन्नभावनं, तथा च हिंसकः प्रथमं तावद्
 मध्यस्य वीर्यमाक्षिपति, ततः शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति,
 ततो जीवितादपि मोचयति, ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतना-
 ऽचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति, दुःखोत्पादाक्षरकतिर्यक्-
 प्रेतादिषु दुःखमनुभवति, जीवितव्यपरोपणात् प्रतिक्षणं च
 जीविताऽत्यये वर्त्तमानो मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य
 नियतविपाकवेदनौघत्वात्कथञ्चिदेवोच्छसिति, यदि च कथ-
 ञ्चित् पुण्यादपगता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति,
 एवममृतादिष्वपि योज्यं यथा सम्भवम् । एवं वितर्काणां
 चामुमेवाऽनुगतं विपाकमनिष्टं भावयन्न वितर्केषु मनः प्रणि-
 दधौत । प्रतिपन्नभावेनाद् हेतोर्हेया वितर्काः ॥ ३४ ॥

यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः
 सिद्धिसूचकं भवति, तद्यथा,—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥३५॥

अतुर्विधविपर्ययवक्ष्यस्याऽज्ञानस्याप्युदय इत्यज्ञानफलत्वमर्थेति वासिति, दुःखा-
 ऽज्ञानाऽनन्तफलत्वमेव हि प्रतिपन्नभावनं, तदज्ञादेश्चो निष्ठतिरिति । तदेव
 प्रतिपन्नभावनं स्वीरयति । मध्यस्य इति । मध्यस्य पञ्चादेः वीर्यं प्रथमं काव-
 य्यापारहेतुं प्रथममाक्षिपति यूपनिषोक्तमेव, तेन हि पथोरप्रागल्भ्यं भवति,
 शेषमतिकृष्टम् ॥ ३४ ॥

उक्ता यमनियमादपवादकानां च वितर्काणां प्रतिपन्नभावनाती हानि-
 रक्ता, सम्प्रत्यप्रत्यूहं यमनियमाऽभ्यासात्तत्सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिह्नाऽनुप-
 ष्यति, यपरिज्ञानाद् योगी तत्र तत्र कृतकृत्यः कर्त्तव्येषु प्रवर्त्तते इत्याह यदाऽस्य

सर्वप्राणिनां भवति ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति
स्वर्गं प्राप्नोति, असौघाऽस्य वाग्भवति ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिकस्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति, सिद्धय विनेयेषु
ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासंबोधः ॥ ३९ ॥

अस्य भवति, कोऽहमासं, कथमहमासं, किं खितिदं,

इति । सू० अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥ ज्ञाननिकविरोधा
अपि अश्रमद्विषमूषकमाकर्षादिनकुलादयोऽपि भवन्तः प्रतिष्ठिताऽहिंसस्य सन्नि-
धानासन्निताऽनुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥ ३५ ॥

सू० सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥ क्रियासाध्यौ धर्माऽधर्मौ
क्रिया, तत्फलं च स्वर्गनरकादि, ते एवाऽश्रयत्वौत्याश्रयस्य भावसात्त्वं, तदस्य
भगवतो वाचो भवतीति । क्रियाऽश्रयत्वमाह धार्मिक इति । फलाश्रयत्व-
माह स्वर्गम् इति । असौघा अप्रतिघता ॥ ३६ ॥

सू० अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । सुबोधम् ॥ ३७ ॥

सू० ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः ॥ ३८ ॥ वीर्य्यं सामर्थ्यं, यस्य लाभाद् अप्रति-
घान् अप्रतीचातान् गुणान् अपिमादीन्, उत्कर्षयति सपत्तिनोति, सिद्धय
। तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरुच्चाद्यपरनामभिरुपेती, विनेयेषु त्रिषु, ज्ञानं योग-
तदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासंबोधः ॥ ३९ ॥ निकायविशिष्टेर्देहेन्द्रियादि-
भिरभिस्तन्मयी जन्म, तस्य कथना किम्प्रकारता, तस्याः संबोधः साक्षात्कारः,

कथं खिदिदं के वा भविष्यामः, कथं वा भविष्यामः, इति,
एवमस्य पूर्वान्तरपरान्तमध्येत्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणो-
पावर्तते । एता यमस्यैर्ये सिद्धयः ॥३८॥

नियमेषु वक्ष्यामः—

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायाऽवद्यदर्शी
कायाऽनभिष्वङ्गी यतिर्भवति । किञ्च परैरसंसर्गः काय-
स्वभावाऽवलोकौ स्वमपि कायं जिह्वासुसृज्जलादिभिरात्मा-
लयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः
संसृज्येत ॥ ४० ॥

किञ्च—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । शुचेः सत्त्वशुद्धिः, ततः सौमनस्यं,

सप्रकारातीन्द्रियशान्तीदिताव्यपदेशजन्यपरिज्ञानमिति यावत् । अतीतं जिज्ञा-
सते कोऽङ्गमासम् इति, तस्यैव प्रकारभेदमुत्पत्तौ स्थितौ च जिज्ञासते कथमङ्ग-
मासम् इति, वर्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते किंखिद इति । शरीरं
भौतिकं, किं भूतानां समूहमात्रम्, आहोस्त्रिसेभ्योऽन्यदिति । अत्रापि कथं
खिदित्यनुवृत्तनौयम् । कश्चित् पठ्यत एव । अनागतं जिज्ञासते के वा भवि-
ष्याम इति । अत्रापि कथं खिदित्यनुवृत्तः । एवमस्य इति । पूर्वान्तः अतीतः
कालः, परान्तः भविष्यन्, मध्यः वर्तमानः, तेषाम्भ्यो भावः शरीरादिसम्बन्धः,
तस्मिन् जिज्ञासा ततश्च ज्ञानं, यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति व्यायात् ॥३८॥

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः । अनेन बाह्यशौचसिद्धिमुखकं कथितम् ॥४०॥

आन्तरसिद्धित्वकमाह किञ्च इति । सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्म-

तत ऐकाग्रं, तत इन्द्रियजयः, ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धि-
सत्त्वस्य भवति, इत्येतच्छीचस्थैर्यादधिगम्यत इति ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥

तथाचोक्तं यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
दृष्ट्वाक्षयसुखस्येते नाऽर्हतः षोडशीं कलाम् इति ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिज्ञयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्धावरणमलं, तदावरण-
मलाऽपगमात् कायसिद्धिः अणिमाद्या, तथेन्द्रियसिद्धिः दूरा-
च्छ्रवणदर्शनाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति,
कार्यं चाऽस्य वर्त्तन्त इति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानाद् ॥ ४५ ॥

दर्शनयोग्यत्वानि च । चित्तमलानामालाने चित्तसत्त्वमलं प्रादुर्भवति, वैम-
ल्याच्च तत्सौमनस्यं स्वच्छता, स्वच्छे तटेकाग्रं, ततो मनसन्नाथामिन्द्रियाणां
तज्जयाज्जयः, ततः चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥ न विद्यतेऽस्यादुत्तम इत्यनुत्तमः । यथाचोक्तं
यथातिना पुरी सीवनमपयता या दुःखमा दुर्मतिभिर्वा न जीर्यति जीर्यताम् ।
तां दृष्ट्वा सत्यजन् प्राज्ञः सुखिनेवाऽभिपूर्यते तदेतद् दर्शयति यच्च कामसुखम्
इत्यादिना ॥ ४२ ॥

तपःसिद्धिसूचकमाह कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिज्ञयात्तपसः ॥ ४३ ॥ अशुद्धिज्ञय-
भावरणं तामसमधर्मादि, अणिमाद्या भङ्गिमा, क्षयिमा प्राप्तिश्च, सुगमम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिसूचकमाह स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः सुगमम् ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥ न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव शेष-

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः, यया सर्वमीक्षित-
मवितथं जानाति देशान्तरे कालान्तरे च, ततोऽस्य प्रज्ञा
यथाभूतं प्रजानातीति ॥ ४५ ॥

उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमा, आसनादीनि वक्ष्यामः ।

तत्र—

स्थिरमुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथा—पद्मासनं, वीरासनं, भद्रासनं, स्वस्तिकं, दण्डा-
सनं, सोपाश्रयं, पर्यङ्कं, कौञ्चनिषदनं, हस्तिनिषदनम्, उष्ट्र-
निषदनं, समसंस्थानं, स्थिरमुखं, यथासुखं च, इत्येवमादीनि
॥ ४६ ॥

सम्प्रातस्तस्य समाधिरङ्गिनः सिद्धिः कृतं सप्तभिरङ्गैरिति, ईश्वरप्रणिधानसिद्धौ दृष्टा-
दृष्टाऽवान्तरव्यापारेण तेषामुपयोगात्, सम्प्रातसिद्धौ च, संयोगपृथक्त्वेन दध-
इव कृत्यता पुरुषार्थता च । नचैवमनन्तरङ्गता धारणाध्यानसमाधीनाम् ।
सम्प्रातसिद्धौ सम्प्रातसमानगोचरतयाऽङ्गान्तरेभ्योऽतदगोचरेभ्योऽस्याऽन्तरङ्गत्व-
प्रतीतेः । ईश्वरप्रणिधानमपि ईश्वरगोचरं न सम्प्रवेगगोचरमिति निर्दिष्ट-
मिति सर्वमवदातम् । प्रजानातीति प्रज्ञापदव्युत्पत्तिः दर्शिता ॥ ४५ ॥

उत्तरमूर्ध्वमवतारयति उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमा आसनादीनि वक्ष्याम-
इति । तत्र स्थिरमुखमासनम् ॥ ४६ ॥ स्थिरं निश्चलं, यत् सुखं सुखावहं,
तदासनमिति सूत्रार्थः । आस्यतेऽन, आस्ये वाऽनेनेत्यासनम् । तस्य प्रभेदा-
नाह तद्यथा इति । पद्मासनं प्रसिद्धम् । स्थितस्यैकरतरः पादौ भूयस्त एक-
तरश्चाकुञ्चितजानीरुपरित्यक्त इत्येतत् वीरासनम् । पादतले वृषणसमीपे सम्युटी-
कृत्य तस्थोपरि पाणिकक्षपिकां कुर्यात्तद् भद्रासनम् । सम्यमाकुञ्चितं चरणं
दक्षिणजङ्घीर्वन्तरे दक्षिणं चाऽकुञ्चितं वासजङ्घीर्वन्तरे निक्षिपेदेतत् स्वस्तिकम् ।
उपविश्य शिष्टाङ्गुलिकौ शिष्टगुल्फौ भूमिशिष्टजङ्घीरुपादौ प्रसार्य दण्डासनमभ्य-
सेत् । योगपट्टकं योगास्थोपाश्रयम् । जानुप्रसारितबाह्वोः शयनं पर्यङ्कः ।
कौञ्चनिषदनादीनि कौशादीनां निषङ्गानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि ।
प्राणिपादाबाभ्यां हयोराकुञ्चितयोरन्वोन्वसंपीडनं समसंस्थानं, येन संस्थाने-

प्रयत्नशैथिल्यान्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीति, वाक्यशेषः । प्रयत्नोपरमात् सिद्धत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति, अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वाऽनभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाऽभिभूयते ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः
प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासनजये ब्राह्मस्य वायोराचमनं श्वासः, कोष्ठस्य

नाऽवस्थितस्य स्थैर्यं सुखं सिद्धति तदासनं स्थिरसुखम् । तत् तत्रभगवतः सूत्रकारस्य सम्मतं, तस्य विवरणं यथासुखं च इति ॥ ४६ ॥

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह प्रयत्नशैथिल्याऽनन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥ सांसिद्धिको हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं, तस्य सत्कारणत्वं उपदेशवैयर्थ्यात्, स्वरसत एव तत्सिद्धिः, तस्मादुपदेष्टव्यस्य आसनस्य अयमसाधको विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः, तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयाऽसननिवृत्तीपङ्क्तत्वात्, तस्मादुपदेष्टनियमाऽसनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो, नान्यथोपदेष्टमासनं सिद्धति, इति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः । अनन्ते वा नामनायके स्थिरतरफासङ्कलविधृत-विश्वशरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति ॥ ४७ ॥

आसनविक्रयसूचकमाह ततो द्वन्द्वाऽनभिघातः । निगदव्याख्यातं भाष्यम् । आसनमभ्युक्तं विष्णुपुराणे एवं भद्रासनादीनां समाख्याय गुणैर्युतम् इति ॥ ४८ ॥

आसनाऽनन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तत्तत्तत्तमाह तस्मिन्निष्ठादि प्राणायाम इत्यन्तं सूत्रम् ॥ ४९ ॥ देशकपूरककुम्भकेष्वसि आसप्रश्वासयोर्गति-विच्छेद इति प्राणायामसामान्यसङ्गणनेतदिति । तथा हि यत्र वायो वायु-राचन्याऽनर्थायते पूरके तत्रासि आसप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः, यत्रापि कीदृशी

वायोर्निसारणं प्रश्नासः, तयोर्गतिविच्छेदः उभयाऽभावः,
प्राणायामः ॥ ४९ ॥

वाङ्माऽभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्नासपूर्वको गत्यभावः स वाङ्माः, यत्र श्वासपूर्वको
गत्यभावः स आभ्यन्तरः, तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाऽभावः
सकृत् प्रयत्नाद् भवति, यथा तस्मै न्यस्तमुपले जलं सर्वतः
सङ्कोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद् भवत्यभाव इति । त्रयो-
ऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति, कालेन
परिदृष्टाः क्षणानामियत्ताऽवधारणेनाऽवच्छिन्ना इत्यर्थः ।
संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उच्चातः,

वायुर्विरिच्य बहिर्भाष्यते रेषके तथाऽस्ति श्वासप्रश्वासयोरगतिविच्छेदः, एवं कुम्भ-
केऽपि इति, तदेतद् भाष्ये शोध्यते सत्यासनजय इति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणसूत्रमवतारयति स तु इति । वाङ्माद्यादि सूत्र-
इत्यन्तं सूत्रं ॥ ५० ॥ इति शब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रेषकमाह यत्र प्रश्नास इति,
पूरकमाह यत्र श्वास इति । कुम्भकमाह तृतीय इति, तदेव स्फुटयति यत्रो-
भयोः इति । यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावी
भवति, न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नाऽपि रेषकप्रयत्नौघविधा-
रणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते, किन्तु यथा तस्मै उपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः सङ्कोचमा-
पद्यते एवमयमपि साकृती वङ्गनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिवृत्तक्रियः शरीर-
एव सञ्जीवनीऽवतिष्ठते, न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेषयति येन रेषक
इति । इयानस्य देशो विषयः प्रादेशवितस्तिष्ठसादिपरिमितो, निवाते प्रदेशे
इषीकातुलादिक्रियाऽनुमिति वाङ्माः, एवमात्मनोऽप्यापादतलमानसकं विषी-
लिकास्पृशंसहशीनाऽनुमितः स्पर्शन । निमेषक्रियाऽवच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो
भागः, तेषामियत्ताऽवधारणेनावच्छिन्नः स्वजानुमण्डलं पाणिना द्विः परा-
सम्प्ल खीटिकाऽवच्छिन्नः कालो मात्रा, ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम

तद्वन्निरुद्धीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्घातः, एवं तृतीयः, एवं चतुर्थः,
एवं मध्यः, एवं तीव्रः, इति संख्यापरिदृष्टः, स खल्वयमेव-
मभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

वाङ्माभ्यन्तरविषयाऽऽक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसंख्याभिर्वाङ्माविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथा-
ऽभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्-
पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोरगत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः ।
तृतीयस्तु विषयाऽनालोचितो गत्यभावः सक्तदारब्ध एव देश-
कालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः, चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयाऽवधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्य-
भावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं विशेषः ॥ ५१ ॥

उद्घातो मन्दः, स एव द्विगुणीकृतो मध्यः, स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयः तीव्रः,
तमिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायामनाह सङ्ख्याभिः इति । खल्वस्य हि पुंसः वाङ्मा-
प्रश्वासक्रियाऽवच्छिन्नेन कालेन यथोक्तकोटिकाकालः समानः प्रथमोद्घातकर्मता
नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निरुद्धीतः, अक्षानामियत्ताकाक्षो विवक्षितः
श्वासप्रश्वासेयत्तासङ्गतिः, कथञ्चिद् भेदः, स खल्वयं प्रत्यङ्मभ्यस्तो दिवसपञ्च-
मासादिक्रमेण देशकालप्रत्ययव्यापितया दीर्घः, परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया
च सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

एवं वयो विशेषा लक्षिताश्चतुर्थं लक्षयति वाङ्माऽभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः
॥ ५१ ॥ व्याचष्टे देशकालसङ्ख्याभिः इति । आक्षिप्तः अभ्यासवशीकृताद् उपा-
दधरोपितः, सीऽपि दीर्घसूक्ष्म एवं तत्पूर्वको वाङ्माऽभ्यन्तरविषयप्राणायामो देश-
कालसङ्ख्यादर्शनपूर्वकः । न चाऽसौ चतुर्थस्तृतीय इव सक्तप्रत्ययनादन्दाय जायते
किन्त्वभ्यस्तमानसां तामवस्थां समापन्नः तत्तदवस्थाविजयाऽनुक्रमेण जयतीत्याह
भूमिजयाद् इति । नभूमयोर्गत्यभावः सक्तप्रत्ययव्याप्ति इति कोऽप्याह विशेष
इत्यत आह तृतीय इति । अनालोचनपूर्वः सक्तत्वं प्रथमनिर्वर्तितस्तृतीयः,
चतुर्थस्यालोचनपूर्वो बहुप्रथमनिर्वर्तनीय इति विशेषः, तयोः पूरकरीचकयोर्विषयो
नालोचितोऽयमु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशाऽऽवरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामानभ्यस्ततोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञाना-
वरणीयं कर्म, यत्तदाचक्षते—महामोहमयेन इन्द्रजालेन
प्रकाशशैलं सत्त्वमावृत्य तदेवाऽकार्यं नियुङ्क्ते इति । तदस्य
प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाऽभ्यासाद् दुर्बलं
भवति, प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तं तपो न परं प्राणा-
यामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्य इति ॥ ५२ ॥

किञ्च,

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव । प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य
इति वचनात् ॥ ५३ ॥

प्राणायामस्यायान्तरप्रयोजनमाह ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥ चात्रि-
यतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः, पाप्मा च । व्याप्यते प्राणायामान्
इति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः, विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानम् ।
स हि विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानाऽवरणीयं, भव्यज्ञप्रवचनोपादीनां
कर्त्तरि निपातस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरक्षनीयवद्वाऽपि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः ।
कर्म शब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं कर्म च लक्षयति । अत्रेवाऽगमिनामनु-
मतिमाह यत्तदाचक्षते इति । महामोहः रागः, तदविनिर्भागवर्तिन्यविद्याऽपि
तद्वद्दृष्टेन गृह्यते । अकार्यम् अधर्मः । न तु प्राणायाम एव चेत् पाप्मानं
क्षिणीति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्बलं भवति इति । न तु सर्वदा क्षीयते-
ऽतस्तत्प्रवचयति तपोऽपेक्ष्यत इति । अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह—तथा चोक्तम्
इति । नतुरप्याह प्राणायामैर्दंष्ट्रं दीप्तम् इति । प्राणायामस्य योगाङ्गता
विशुद्धिराद्ये सक्ता प्राणायामनिष्ठं वक्ष्यमभ्यासात्कुरुते तु यः । प्राणायामः स
विशेषः सर्वोक्तोऽवोक्त एव च । परस्परैवाऽभिभवं प्राणाऽपानौ यदाऽग्नौ ।
कुशतसद्विधानेन तृतीयं संयमासयोः इति ॥ ५२ ॥

किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥ प्राणायामो हि मनः स्थिरी-
कृतम् धारणासु योग्यं करोति ॥ ५३ ॥

अथ कः प्रत्याहारः,

स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपाऽनुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

स्वविषयसम्प्रयोगाऽभावे चित्तस्वरूपाऽनुकार इवेति चित्त-
निरोधे चित्तवन्निरुद्धानोनिन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपाया-
न्तरमपेक्षन्ते, यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति,
निविशमानमनु निविशन्ते, तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरु-
द्धानि, इत्येष प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित्, सक्तिर्व्यसनं
व्यस्यत्येनं त्रयेयस इति । अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्याव्या ।

तदेवं यमादिभिः संस्कृतः संबन्धाय प्रत्याहारमारभते, तस्य लक्षणसूत्रमक-
तारयितुं प्रवृत्तिर्यथा इति, स्वेत्यादि प्रत्याहार इत्यनेन सूत्रम् ॥ ५४ ॥ चित्तमपि
मोहनीयरक्षणीयकोपनीयैः शब्दादिभिर्विषयेर्न संप्रयुज्यते तदसंयोगाच्चसुरा-
दीन्यपि न संप्रयुज्यन्त इति सोऽयमिन्द्रियाणां चित्तस्वरूपाऽनुकारः । यत् कुल-
सत्त्वं चित्तमभिनिविशते न तदिन्द्रियाणां बाह्यविषयविषयाणामनुकारोऽपि
अत उक्तमनुकार इवेति । स्वविषयाऽसम्प्रयोगस्य साधारणस्य धर्मस्य चित्तानु-
कारनिमित्तत्वं सप्रत्या दर्शयति स्व इति । अनुकारं विवक्षोति चित्तनिरोधे
इति । इथोनिरोधहेतुश्च प्रयत्नशून्य इति सादृश्यम् । अत्रैव दृष्टान्तमाह यथा
मधुकरराजम् इति । दाष्टान्तिके योजयति तथा इति, अत्राऽपि विष्णुपुराण-
वाक्यं शब्दादिष्वनुष्णानि निस्पृहाऽन्वाणि योजयित् । कुर्याच्चित्तानुकारोचि
प्रत्याहारपरमार्थः । तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितं वश्यता परमा तेन जायते निश्चि-
त्त्वनाम् । इन्द्रियाणामवश्यैर्न योगी योगसाधकः इति ॥ ५४ ॥

अस्माऽनुवादकं सूत्रम्, ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥ ननु सति
क्षिप्तया अपरमा इन्द्रियाणां वश्यता या अपेक्ष्य परमेषुमुच्यते, अत्रा, ता दर्श-
यति शब्दादिषु इति । एतदेव विवक्षोति, सक्तिः इति, सक्तिः रागः, व्यसनं

शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये । रागद्वेषाऽभावे सुखदुःख-
शून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् । चित्तैकाग्र्याद-
प्रतिपत्तिरेवेति जैगौषव्यः, ततश्च परमा त्वयं वक्ष्यता यच्चित्त-
निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपा-
यान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जले साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥

कथा व्युत्पत्त्या व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येवं शेषस्य इति, तदभावीऽव्यसर्गं वक्ष्यता ।
अपरामपि वक्ष्यतामाह अविरुद्धा इति । श्रुत्याद्यविरुद्धशब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेषु
अप्रवृत्तिः, सेव न्याय्या न्यायादनपेता यतः । अपरामपि वक्ष्यतामाह शब्दादि-
सम्प्रयोग इति । शब्दादिषु इन्द्रियाणां सम्प्रयोगः स्वेच्छया, भोग्येषु स खलु अर्थ-
स्वतन्त्रो न भोग्यतन्त्र इत्यर्थः । अपरामपि वक्ष्यतामाह रागद्वेषाभाव इति ।
सुखदुःखशून्यं माध्यस्थेन शब्दादिज्ञानमित्येके । सूत्रकाराभिमतं वक्ष्यतां पर-
मविस्मयतामाह चित्तैकाग्र्यात् इति । चित्तस्यैकाग्र्यात्तद्विषयैरप्रवृत्तिरेव
शब्दादिवृत्तिरिति जैगौषव्यः । अस्याः परमतामाह परमा तु इति । तु शब्दो
वक्ष्यताऽन्तरेभ्यो विश्रान्तिः, वक्ष्यतान्तराणि हि विषयाऽभ्यविषयसंययोगशक्तितया
केशविषयसम्पर्कशब्दां नाऽपक्रामन्ति, न हि विषयविधायित् प्रकटोऽपि वशीकृत-
भुजङ्गमो भुजङ्गममर्कं निधाय स्वपिति विस्मयः, इत्यन्तु वक्ष्यता विदूरीकृत-
निखिलविषयव्यतिषक्त्या निराशङ्कतया परमेत्युच्यते । नेतरेन्द्रियजयवदिति यथा
यतमानसंज्ञायामेकेन्द्रियजयेऽपि इन्द्रियान्तरजयाय प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते नैवैवं चित्त-
निरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय प्रयत्नान्तराऽपेक्षेत्यर्थः ।

क्रियायोगं जगौ कृत्वा विपाकान् कर्मचानिह ।

तददुःखत्वं तथा व्युद्धान् पादौ योगस्य पञ्चकम् इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जलिनिरुद्धिचिन्तायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववैशारद्या

साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥

उक्तानि पञ्च वहिरङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या,

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके, मूर्ध्नि ज्योतिषि, नासिकाऽग्रे,
जिह्वाग्र, इत्येवमादिषु देशेषु, बाह्ये वा विषये, चित्तस्य
वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिसाधनं चोक्तं, तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः
शरीर्यादहेतवी विभूतवी वक्तव्याः, ताश्च संयमसाध्याः, संयमश्च धारणाध्यान-
समाधिसमुदाय, इति विभूतिसाधनतया, पञ्चमश्च योगाङ्गभ्यो वहिरङ्गभ्योऽस्या-
ङ्गव्रतस्याऽन्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्त्रोपन्यासः । तत्रापि च धार-
णाध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपूर्वाऽप्येवमात् तदनुरोधेन उपन्यास-
क्रम, इति प्रथमं धारणा लक्षणीयत्वाच्च, उक्तानि इति । देशबन्धश्चित्तस्य
धारणा ॥ १ ॥ आध्यात्मिकदेशमाह नाभिचक्रे इति, आदिशब्देन तात्त्वा-
दयो बाह्याः, बन्धः सम्बन्धः । बाह्यदेशमाह बाह्ये वा इति, बाह्ये
च न स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः ।
अत्रापि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् । वञ्चकं ततः
कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये” शुभाश्रयाः बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रवृत्तयः,
इदं च तत्रोक्तम् मूर्ते भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिस्तम्भम् । एषा वै धारणा ज्ञेया
यश्चिन्ततत्र धार्यते । तच्च “मूर्ते हरे रूपं यद्विचिन्त्यं नराऽपि । तत् श्रूयता-
मनाधारा धारणा लोपपद्यते । प्रसन्नवदनं चाह पद्मपत्रनिभेषणम् । सुक-
पोलं सुविस्तीर्णं ललाटफलकोज्ज्वलम् । समकण्ठांतविन्यस्यारकुण्डलभूषणम् ।
कुण्डलोर्वं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साऽद्वितवन्धसम् । वज्रोविभक्तिना मग्ननाभिना चोदरेण
च । प्रसन्न्याऽऽभुजं विष्णुमयवाऽपि चतुर्भुजम् । समस्थितोदरहं च स्मृति-
काङ्क्षिकरान्भुजम् । चिन्तयेद् ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससं । क्षीरोत्थाद्-
क्षीरकण्ठकादिबिभूषितम् । शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खाऽक्षवल्गवाऽन्वितम् । चिन्तये-
त्तन्मयो योगी समाधायोऽत्मनानवम् । तावत् यावद् दृढीभूता तत्रैव रूप
धारणा । एतदातिष्ठतोऽन्यथा स्तेय्या कर्म कुर्वतो । नाऽपयाति यदा चित्तं
विचिन्तं मन्येत तां तदा” इति ॥ १ ॥

तस्मिन् देशे ध्येयाऽलम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानतासदृशः
प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणाऽपरासृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवाऽर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः
॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाऽकारनिर्भासं प्रत्ययाऽत्मकेन स्वरूपेण
शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावाऽवेशात्तदा समाधिरित्यु-
च्यते ॥ ३ ॥

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः ।

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते, तदस्य
त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

धारणासाध्यं ध्यानं कथयति तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥ एकतानता
एकाग्रता, सुमनः भाव्यम्, अत्राऽपि पुराणम् । “तद्वरूपप्रत्ययैकाग्रसन्ततिशान्-
निसृष्टा । तद् ध्यानं षड्भिरङ्गैः प्रथमेर्निष्पाद्यते नृप” इति ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं कथयति तदेव इत्यादि समाधिः ॥ ३ ॥ व्याचष्टे ध्यानमेव
इति । ध्येयाकारनिर्भासम् इति । ध्येयाऽकारस्य निर्भासो न ध्यानाऽकारस्य इति ।
अत एवाऽहं शून्यम् इति । ननु शून्यं चेत्कथं ध्येयं प्रकाशितेत्यत आह इवेति, अत्रैव
हेतुमाह ध्येयस्वभावावेवाह इति । अत्राऽपि पुराणं, “तस्यैव कल्पनादीनां स्वरूप-
यस्यं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते” इति । ध्येयाद्
ध्यानस्य भेदः कल्पना, तद्दीनमित्यर्थः । अष्टाङ्गयोगसुक्ता व्याख्येयाय केन्द्र-
ध्यान उपसङ्गहार । “चेन्नशः करणौ ज्ञानं करणं तदचेतनम् । निष्पाद्य मुक्ति-
कार्यं वै कृतकस्य निवर्तते” इति ॥ ३ ॥

धारणाध्यानसमाधिरित्येतत्त्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्निह-
संज्ञीधारणे गौरवं स्यादिति आद्यवार्धं परिभाषासूत्रमवतारयति तदेतद् इति ।
त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥ व्याचष्टे एकविषयाधि इति । बाधकलङ्कानपनयति

तत्त्वयात्मज्ञाऽऽलोकाः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्ममाधिप्रज्ञाया भवत्यालोकः, यथा
यथा संयमः स्तिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विद्याः
रदौ भवति ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमेर्याऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः,
न ह्यजिताऽधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं
लभते, तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः, ईश्वरप्रसादाज्जि-
तोत्तरभूमिकस्य च नाऽधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो
युक्तः, कस्मात्, तदर्थस्याऽन्यत एवाऽवगतत्वाद्, भूमेरस्या इय-
मनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपाध्यायः कथम्, एवमुक्तं

तस्य इति । तन्नाते व्युत्पाद्यते योगी येन ज्ञास्तेषु तत् तत्र, तत्र भवा
तानिक्की, संयमप्रदेशाः परिकामचयसंयमाद् इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

संयमविजयस्याऽध्याससाधनस्य फलसाङ्गं तत्त्वयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥ प्रत्य-
यान्तराऽनभिभूतस्य निर्मली प्रवाहेऽवस्थानमासीकः प्रज्ञायाः, सुननं ॥ ५ ॥

न पुनर्बिनियुक्तस्य संयमस्य फलमेतदित्यत आह । तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥
भूमिं विशेषयति भाष्यकारः तस्य इति, जिताया भूमेर्याऽनन्तरा भूमिः अवस्था
जिता तत्र विनियोगः, स्थूलविषये सवितर्के समाधौ वशीकृते संयमेन संयम-
स्याऽविजिते निर्बितर्के विनियोगः, तस्मिन्नपि वशीकृते सवितर्के विनियोग
इत्यर्थः, एवं निर्बितर्के विनियोग इत्यर्थः । अत एव स्थूलविषयसमापत्तिरिहो
सत्यां पुराणे तत्तदाद्युपभूयसाऽपनयेन सूक्ष्मविषयः समाधिरवतारितः ततः अङ्ग-
मदाचक्राङ्गादिरहितं बुधः । चिन्तयेद् भगवत्स्वरूपं प्रधानं साधनमननम् ॥
यदा च चारणा तस्मिन्नवस्थानवती ततः । किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै ररहितं
करेत् । तदेकाऽनयवं देवं सोऽहं चेति पुनर्बुधः । कुर्व्यात् ततोऽङ्गाङ्गमिति
प्रविधानपरी शब्दे इति । कस्मात्पुनरधरा भूमिं विजित्योत्तरा विजयते विष-
यैवः कस्माच्च भवतीत्यत आह । न ह्यजिताऽधरभूमिः इति । न हि विज्ञातृदाद्
जज्ञां प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य शीघ्रवर्गं गच्छां प्राप्नोति । ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमि-

“योगेन योगी ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्त्तते । योऽप्रमत्तस्तु
योगेन स योगी रमते चिरम्” इति ॥ ६ ॥

तयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयम् अन्तरङ्गं सम्यग्ज्ञातव्यं
समाधिः पूर्वैर्भ्यो यमादिसाधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

तदपि वह्निरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

तदपि अन्तरङ्गं साधनत्रयं, निर्वीजस्य योगस्य वह्निरङ्गं,
कस्मात्, तदभावेऽभावादिति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा
चित्तपरिणामः ।

कस्य च इति, कस्मात्, तदर्थस्य उत्तरभूमिविजयप्रत्यासन्नस्य, अन्यत एव ईश्वर-
प्रशिक्षणादेवाऽवमतत्वाद् । निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषाऽनाधायिनः साध-
नस्य साधनन्यायाऽतिपाताद् इति । स्यादेतद्, ज्ञानमतः सामान्यतोऽवगता-
नामप्यवान्तरभूमिभेदानां कुतः पौर्वापर्याऽवगतिरित्यत आह भूमेरस्या इति,
जितः पूर्वो योग उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतुः, अवस्थैवाऽवस्थावानित्य-
भिप्रेत्येतद् द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मात् पूर्वयोगाऽङ्गत्वाऽविशेषेऽपि संयमस्य तत्र तत्र विनियोगी नेतरैषां पञ्चा-
नामित्यत आह, तयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥ तदिदं साधनत्रयं साध्यसमान-
विषयत्वेनाऽन्तरङ्गं, न त्वेवं यमादयः, तस्मात्ते वह्निरङ्गा इत्यर्थः । साधनत्रयस्य
सम्यग्ज्ञात एवाऽन्तरङ्गत्वं न त्वसम्यग्ज्ञाते, तस्य निर्वीजतया तैः सङ्गं समानविषय-
त्वाभावात्, तेषु चिरनिरुद्धेषु सम्यग्ज्ञातपरमकाष्ठाऽपरनामज्ञानप्रसादरूपपरवैरा-
ग्याऽन्तरभूतत्वादाश्लेषाद् तदेतद् इति ॥ ७ ॥

तदपि तस्य समानविषयत्वमन्तरङ्गत्वप्रयोजकमिह, न तु तदनन्तरभावस्तस्य
वह्निरङ्गेश्वरप्रशिक्षणवर्तितया स्वयमभिचारत्वादिति स्थिते स्वयमभिचारमप्यन्त-
रङ्गत्वमप्यं तदनन्तरभावित्वमस्य नास्ति तस्माद् दूरापेताऽन्तरङ्गता संयमस्याऽसम्य-
ग्ज्ञाते इति दर्शयितुं तदभावेऽभावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ८ ॥

व्युत्थानसंस्काराच्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययाऽत्मका इति प्रत्ययनिरोधे न निरुद्धा, निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्माः, तयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा ह्येव्यन्ते, निरोधसंस्कारा आधीयन्ते, निरोधक्षणं चित्तमन्वेति, तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्काराऽन्यथात्वं निरोधपरिणामः । तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्काराद् ॥ १० ॥

परिणामत्रयमयमादित्यत्रोपशेय्यमाणपरिणामत्रयं प्रतिपिपादयितुर्निर्वाहः प्रसङ्गेन पृच्छति अथ इति । व्युत्थानसम्प्रज्ञातयोश्चित्तस्य क्लृप्तपरिणामभेदः प्रत्ययाऽनुभवाच्च प्रत्याऽवतारो, निरोधे तु नाऽनुभूयते परिणामो, न चाऽननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चक्षुत्वेन गुणानां क्षणमपि अपरिणामस्याऽसम्भवादित्यर्थः । प्रशोत्तरं सूत्रं व्युत्थान निरोधपरिणामः ॥ ८ ॥ असम्प्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातो व्युत्थानं, निरुध्यतेऽनेनेति निरोधः ज्ञानप्रसादः सर्वे वेराग्यं, तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्काराऽभिभवौ, निरोधसंस्कारस्याऽविभावः, चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधाऽवसरस्य हयोदवस्थयोरन्वयः, न हि चित्तं धर्मं सम्प्रज्ञाताऽवस्थावाससम्प्रज्ञाताऽवस्थायां च संस्काराऽभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यत इति । ननु यद्येते क्लृप्ता अविद्यामूला अविद्यानिवृत्तौ निवर्तन्त इति तन्निवृत्तौ न वृथक् प्रयत्नान्तरमाख्ययते एवं व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थाननिवृत्तावेव निवर्तन्त इति तन्निवृत्तौ न निरोधसंस्काराऽपेक्षितस्य इत्यत आह व्युत्थानसंस्कारा इति । न कारणाभासनिवृत्तिकार्यनिवृत्तिहेतुः, साभूत्कुविन्दनिवृत्तावापि पटस्य निवृत्तिः, अपि तु यत्कारणात्मकं यत्कार्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तिः, अतएव क्लृप्ता अविद्यामान इत्युक्तम् अतस्तन्निवृत्तौ तेषां निवृत्तिरूपपक्षा, न क्लृप्तं प्रत्ययाऽत्मानः संस्काराः, चिरनिवृत्ते प्रत्यये सम्प्रतिष्ठाप्यदर्शनान्, तस्मात् प्रत्ययनिवृत्तावपि तन्निवृत्तौ निरोधसंस्कारप्रत्यय एवोपासनीय इत्यर्थः । सुममनन्द ॥ ८ ॥

सर्वथा व्युत्थानसंस्काराऽभिभवे तु वक्ष्यता निरोधसंस्कारेण कौटिल्यः परि-

निरोधसंस्कारात् निरोधसंस्काराऽभ्यासपाटवाऽपेक्षा
प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति, तत्संस्कारमात्रे व्युत्थान-
धर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मसंस्कारोऽभिभूयत इति ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समा-
धिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः, एकाग्रता चित्तधर्मः, सर्वार्थताया
क्षयः तिरोभाव इत्यर्थः, एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः,
तयोर्धर्मित्वेनाऽनुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजननयोः
स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधि-
परिणामः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त, उत्तरस्तत्कदृश उदितः,

याम इत्यत आह, तस्य प्रशान्तवाहिता संस्काराद् ॥ १० ॥ व्युत्थानसंस्कारमल-
रहितनिरोधपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता, कल्पानुनःसंस्कारपाटवम-
पेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह तत्संस्कारमात्रे, इति । तद् इति निरोधं
परावृणोति चेत् । नाऽभिभूयते इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परावृणोति ॥ १० ॥

संप्रज्ञातसमाधिपरिणामाऽवस्थां चित्तस्य दर्शयति सू० सर्वार्थं समाधिपरि-
णामः ॥ ११ ॥ विनिश्चिता सर्वार्थता, सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नाऽस-
दुत्पद्यत इत्युदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रताधर्मयोर्वापयोप-
जनौ सर्वार्थताया अपाय, एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते,
पूर्वाऽपरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति ॥ ११ ॥

ततः परिणामः ॥ १२ ॥ ततः पुनः समवेः पूर्वापरीभूताया अवस्थाया
निष्पत्तौ सत्तां, शान्तोदितौ क्षयोत्पत्तौ, तुल्यौ च यौ प्रत्ययौ चेति तुल्य-

समाधिचित्तसुभयोरनुगतं पुनस्तथैव, चा समाधिभ्रेषादिति,
स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्वीकाराग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणाऽवस्थापरि-
णामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणाऽवस्थारूपेण,
भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणाम-
संज्ञो वेदितव्यः । तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादु-
र्भावी धर्मिणि धर्मपरिणामः, लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रि-
लक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः, स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं
हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नो यत्राऽस्य
स्वरूपेणाऽभिभ्यक्तिः, एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा । न चाऽतीता-
ऽनागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः । तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं

प्रत्ययो, एकाग्रतायानु द्वयोः सादृश्यं, समाहितचित्तस्य इति समाधिनिष्पत्ति-
दर्शिता, तथैव एकाग्रमेव, अवधिमाह चासमाधिर्भ्रेषाद् संज्ञाद् इति ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकं च वक्ष्यमाणौपयिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभज्य १० एतेन
व्याख्याताः ॥ १३ ॥ व्याचष्टे एतेन इति । ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु
तत्प्रकारा धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामाः, तत्कथं तेषामतिदेश इत्यत आह व्युत्था-
ननिरोधयोः इति । धर्मलक्षणाऽवस्थाशब्दाः परं नीहाराता न तु धर्मलक्षणा-
ऽवस्थापरिणामा नीक्ता इति सङ्केतार्थः, तथा हि व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरित्य-
त्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः, इमं च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्मोऽधिकरणो
लक्षणपरिणामोऽपि सूचित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति । खल्यतेऽनेन लक्षणं
काशमेदः, तेन हि लक्षितं वस्तु वस्तुनरेभ्यः काशान्तरयुक्तेभ्यो व्यवच्छिद्यते इति ।
निरोधस्त्रिलक्षणः अस्मैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्व शब्दः काशवचनः,
स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा तत्किमध्ववद् धर्मत्वमप्यतिपतति, नेत्याह
धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानं लक्षणं प्रतिपन्न इति, य एव निरोधोऽनागत
चासीत् स एव संवति वर्तमानो, न तु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः । वर्तमानता-
स्वरूपव्याख्यानं वनाऽस्य स्वरूपेण लोचितायेतिवाकरणस्वरूपेण, अभिभ्यक्तिः

त्रिभिरेवभियुक्तं वर्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिज्ञान-
मतीतलक्षणं प्रतिपन्नम्, एवोऽस्य द्वितीयोऽध्या, न चाऽनागत-
वर्तमानाभ्यां लक्षणभ्यां विमुक्तम् । एवं पुनर्व्युत्थानमुप-
सम्पद्यमानमनागतं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिज्ञानं वर्त-
मानं लक्षणं प्रतिपन्नम्, यत्राऽस्य स्वरूपाऽभिव्यक्तौ सत्त्वा
व्यापार, एवोऽस्य द्वितीयोऽध्या, न चाऽतीताऽनागताभ्यां
विमुक्तमिति । एवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति । तथा-
ऽवस्थापरिणामः तत्र निरोधक्षणेभु निरोधसंस्कारा बलवन्तो
भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति, एव धर्माणामवस्था-
परिणामः । तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामी, धर्माणां लक्षणैः
परिणामः, लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति । एवं
धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामैः शून्यं न लक्षणमपि गुणवृत्तं भव-
तिष्ठते, चलच्च गुणवृत्तं, गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं

समुदाचारः, एवोऽस्य प्रथममनागतमध्यानमपेत्य द्वितीयोऽध्या । आदेतद्,
अनागतमध्यानं हित्वा वेदवर्तमानतामापन्नतां च हित्वाऽतीततामापन्नते इत्त
मीरध्वनामुत्पत्तिविनाशौ स्यातां, न वेद्येते, नक्षयत उत्पादो, नापि सती विनाश
इत्यत आह न च इति, नचाऽतीताऽनागताभ्यां सामान्यात्मनाऽवस्थिताभ्यां
विमुक्त इत्यर्थः । अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्तमान-
व्युत्थानस्याऽतीततां द्वितीयमध्यानमाह तथा व्युत्थानम् इति । तत् किं निरोध
एवाऽनागती न व्युत्थानं, नेत्याह एवं पुनर्व्युत्थानम् इति, व्युत्थानजात्यपेक्षया
पुनर्भावः न व्युत्थानपेक्षया, नक्षयतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपाऽभिव्यक्तिः अर्थ-
क्रियाचमस्याऽविर्भावः । स चैवं लक्षणपरिणामं लक्षणस्यातीयेषु पीनःपुन्येन
वर्तत इत्याह एवं पुनः इति । धर्मपरिणामसूचितमीवाऽवस्थापरिणाममाह
तथाऽवस्था इति । धर्माणां वर्तमानाध्वनां बलवत्ताऽवलवत्तेऽवस्था, तस्याः
प्रतिपक्षं तारतम्यं परिणामः । उपसंहरति एव इति । परिणामभेदानां
सम्बन्धिभेदानिर्धारयति तन्नाऽनुभवाऽनुसाराह तत्र धर्मिण इति । तत्किमीव
परिणामी गुणानां आदाचित्की, नेत्याह एवम् इति, कस्याप्युत्तरयं परिणामः
सदातन इत्यत आह चलच्च इति । चो हेतुर्थे, इतं प्रचारः, एतदेव वृत्त

गुणानामिति । एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः, परमार्थतत्त्वेक एव परिणामः, धर्मिस्वरूपमात्रोहि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्चयते इति । तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाऽध्वस्वतीताऽनागतवर्तमानेषु भावाऽन्यथात्वं भवति न द्रव्याऽन्यथात्वं, यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथा क्रियमाणस्य भावाऽन्यथात्वं भवति न सुवर्णाऽन्यथात्वमिति । अपर आह धर्माऽनभ्यधिको धर्मो पूर्वतत्त्वाऽनतिक्रमात्, पूर्वाऽपरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्त्तत यद्वान्वयी स्याद् इति । अयमदोषः, कस्माद्, एकान्ताऽनभ्युपगमात्, तदेतत् तैलौक्यं व्यक्तेरपैति, कस्माद्, नित्यत्वप्रतिषेधाद् । अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् । संसर्गाच्चाऽस्य सौक्ष्म्यं, सौक्ष्म्याच्चाऽनुपलब्धिरिति । लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतोऽतीत-

इत्यत आह गुणस्वाभाव्यम् इति । उक्तम् अत्रैव पुरस्ताद् । सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेन इति, एष त्रिविधः परिणामो धर्मधर्मिभेदाद् धर्मधर्मिणोभेदमाश्रित्य, तत्र भूतानां पुनश्चादौनां धर्मिणां गवादिघंटादिनां धर्मपरिणामः । धर्माणां चाऽतीताऽनागतावर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः, वर्तमानलक्षणाऽपन्नस्य गवादिर्वाक्कौमारयौवनवाधक्यसवस्थापरिणामः, घटादीनामपि नवपुरातनताऽवस्थापरिणामः, एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तद्गोलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो, धर्मस्य वर्तमानतादिर्लक्षणपरिणामः, लक्षणस्य राजाद्यालोचनस्य स्फुटत्वाऽस्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । सीधमैवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणाऽवस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः । अभेदमाश्रित्याह परमार्थतस्तु इति, तु शब्दोभेदपक्षाद्विशिनष्टि, परमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न तु अन्यस्य परिणामस्य निविध्यते, कस्माद्, धर्मिस्वरूपमात्रोहि इति, ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथं तर्हि असङ्करप्रत्ययो सीधे परिणामिवित्त आह धर्मद्वारा इति, धर्मं ज्ञत्वेन धर्मलक्षणाऽवस्थाः परिगृह्यन्ते, तद्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चाऽसङ्कीर्णा च तद्वाराधामभेदेऽपि धर्मिणः परस्परसङ्करात् । ननु धर्मिणो धर्माधामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वना च

लक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः, तथा-
ऽनागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमानाऽतीताभ्यां लक्षणाभ्या-
मवियुक्तः, तथा वर्त्तमानो वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽतीताऽनाग-
ताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति । यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां
रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति । अत्र लक्षणपरिणामे
सर्वस्य सर्वलक्षणायोगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत-
इति, तस्य परिहारः धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यं, सति च धर्मत्वे
लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसमय एवाऽस्य धर्मत्वम्,
एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात् क्रोधकाले रागस्याऽसमु-
दाचारादिति । किञ्च, द्रव्याणां लक्षणानां युगपदेकस्यां

भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणापीह धर्मिवद् भवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्य
इति, भावः संस्थानभेदः, सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रजकस्त्वस्तिकव्यपदेशभेदो
भवति तन्मात्रमन्यथा भवति न तु द्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति अत्यन्तभेदाऽभावा-
दिति वक्ष्यमाणोऽभिसन्धिः । एकान्तवादिनं बौद्धमुत्थापयति अपर आह
इति । धर्मा एव हि रजकादयस्तथोत्पन्ना परमाद्यसक्तो न पुनः सुवर्णं नाम
क्षिप्रिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति, यदि पुनर्निवर्त्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं
भवेत् ततो न चितिशक्तिवत्परिणमेताऽपि तु कौटस्थ्यं नैव विपरिवर्त्तेत, परि-
णामात्मकरूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्त्तनं परिवर्त्तितः, यथा चिति-
शक्तिरन्यथाऽन्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थमित्येवं सुवर्णा-
द्यपि स्याद्, न चेष्यते तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मस्य इति । परिहरति अयम-
दोष इति । कक्षादेकान्ताऽनभ्युपगमाद् यदि चितिशक्तिरिव द्रव्यस्यैकान्तिकी
नित्यतामभ्युपगच्छेत् तत एवमुपाख्येयमहि, न तैकान्तिकी नित्यतामातिष्ठामहे,
किन्तु तदेतत् त्रैलोक्यं न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तो अर्थक्रियाकारिणो रूपादपैति ।
कक्षाद्, नित्यत्वप्रतिषेधात् प्रमायेन, यदि हि घटी व्यक्तेर्नाऽपेयात् कपाज-
शर्कराचूर्णादिषु अवस्थास्त्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्धार्थक्रिये कृत्यात्, तस्या-
दमित्यं त्रैलोक्यम् । अस्तु तच्च नित्यमेवोपलब्धार्थक्रियारहितत्वेन गगनाऽरविन्द-
वदतिगुच्छादित्यत आह अपेतमप्यसि इति, नाऽत्यन्तगुच्छता त्रैलोक्यान्तो-
ऽमित्यं स्यादित्यर्थः । कक्षाद्, विनाशप्रतिषेधात् प्रमायेन, तच्च हि यत् तुच्छं
न सत्कदापिदुपलब्धार्थक्रिये करोति यथा गगनाऽरविन्दं, करोति धेतम्

व्यक्ती नास्ति सम्भवः क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवे-
दिति । उक्तं च रूपाऽतिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परिण विरु-
ध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्तन्ते तस्मादसङ्गरः ।
यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यथाऽभावः,
किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य
भावः, तथा लक्षणस्येति । न धर्मी त्राध्या धर्मास्तु चाध्वानः
ते लक्षिता अलक्षिताश्च तां तामवस्थाम्प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वे न प्रति
निर्दिश्यन्त अवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः, यथैका रेखा शत-
स्थाने शतं दशस्थाने दशैकं चैकस्थाने, यथा चैकत्वेऽपि स्त्री

ब्रैलीकं कदादिषुपलभ्यार्थक्रिये इति । तद्योत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणोऽवस्थायी-
गित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छगमनमलिनमरविषाणादिव्यावृत्ताः सत्त्वहेतव उदाहर्याः,
तथा च नाऽत्यन्तमित्यो वेन चितिशक्तिवत् कूटस्थमित्यः स्यात्, किन्तु कश्चि-
न्निश्चयो तथा च परिणामीति सिद्धम् । एतेन सत्पिण्डाद्यवस्थासु कार्याणां घटा-
दीनामनागतानां सत्त्वं वेदितव्यम् । स्यादेतद्, अप्येतमप्यस्ति चेत्कार्यं कस्मात्
पूर्ववर्त्तिपलभ्यत इत्यत आह संसर्गाद् इति । संसर्गात् स्वकारणवशात्, सीमां
दर्शनाऽनर्हं, ततश्चाऽनुपलब्धिरिति, तदेवं धर्मपरिणामं समर्थं लक्षणपरिणाम-
मपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते लक्षणपरिणाम इति, एकैकं लक्षणं
लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः । नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नाऽनुभूयते
तत्कथं तद्योग इत्यत आह यथा पुरुष इति, ननुभवाऽभावः प्रमासिद्धमपल-
यति, तदुत्पाद एव तत्र तत्सङ्गात् प्रमाथमसत उत्पादाऽसम्भवाद्भविष्यवदिति ।
परीक्षां दीपमुत्पापयति, अत्र लक्षणपरिणाम इति, यदाधर्मो वर्तमानसदेव-
यद्यतीतोऽनागतश्च तदा त्रयोऽप्यध्वानः सङ्कीर्णैरन्, अनुक्रमेण चाऽध्वनां भावे-
ऽसदुत्पादप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति तस्य परिहार इति, वर्तमानसैव हि
धर्माणामनुभवसिद्धा ततः प्राक्पक्षात्काण्डसम्बन्धमवगमयति, न खल्वसदुत्पद्यते,
न च सद्भिन्नमिति, तदिदमाह एवं हि न चित्तम् इति । मोक्षीतरथात्वं हि
चित्तं रामधर्मकमनुभूयते यदा च रामः क्षीयसमयेऽनागतत्वेन नाक्षीतत्कथनसं-
भूयस्येताऽनुपपन्नं कथमनुभूयतेति । भवत्वेन तथाऽपि कुतोऽध्वनामसङ्गर इति
वृत्त्यति शिष्य इति । किं कारणमसङ्गं, च पुनरर्थं, उत्तरमाह यथाचान्
इति, त्वयर्था लक्षणानां युज्यपञ्चासि सम्भवः, कथिम् एकस्मां चित्तवृत्ती, क्रमेण
तु लक्षणानामेकतमसं लक्षणानामेकतम भावी भवेत् सम्भवेत्, लक्षणादीनमिद-

माता चोच्यते दुहिता च स्वसाचेति । अवस्थापरिणामे
कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः, कथम्, अध्वनो व्यापारेण
अवहितत्वाद् यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतो,
यदा करोति तदा वर्त्तमानो, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत,
इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति
परैर्दोष उच्यते, नासौ दोषः, कस्माद्, गुणिनित्यत्वेऽपि
गुणानां विमर्दवेचित्वाद् । यथा संस्थानमादिमद् धर्ममात्रं
शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनाम्, एवं लिङ्गमादिमद् धर्म-
मात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां, तस्मिन्

पथतया लक्षणानां लक्ष्याऽकारेण तद्वत् । अथैव पञ्चशिखाऽर्थात्सम्प्रतिमाह
उक्तञ्च इति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् । उपसंहरति तस्माद इति । आवि-
र्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसंसर्गादसङ्ख्योऽध्वनामिति । दृष्टान्तमाह यथा रागस्य
इति । पूर्वै क्रोधस्य रागसम्बन्धाऽवगमो दर्शित इति, इदानीन्तु विषयान्तर-
वर्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्तिना रागान्तरेण सम्बन्धावगम इति । दार्ष्टान्तिक-
माह तथा लक्षणस्य इति । ननु सत्यपि अनेकान्ताऽभ्युपगमे भेदोऽस्तीति धर्म-
लक्षणाऽवस्थाऽन्यत्वे तदभिव्यक्त्य धर्मिणोऽन्यत्वेन प्रसङ्गः, स एव च निश्च्यते, तदनु-
गमाऽनुभवविरोधादित्यत आह न धर्माद्वाध्या इति, यतस्तद्विज्ञा धर्मास्त्यध्वानः,
धर्माणां सध्वन्ययोगमेव स्वीरयति ते इति, लक्षिताः अभिव्यक्ता वर्तमाना इति
यावत् । अलक्षिताः अनभिव्यक्ता अनगतता अतीता इति यावत् । तत्र
लक्षिता तां तामवस्थां बलवत्त्वदुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन निर्दिश्यन्ते-
ऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः । अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणाऽवस्था उच्यन्ते,
एतदुक्तं भवति अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदौ व्यवस्थापयति,
नष्टेकान्तिकेभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिकपदं धर्मादित्वं, नाप्येकान्तिके भेदे
गताऽनुपपदं धर्मादित्वं, सचाऽनुभवोऽनेकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजना-
ऽपायधर्मकेष्वपि धर्मिण्येकमनुगमयन् धर्माश्च परस्परतो व्यावर्तयन् प्रत्यात्म-
मनुभूयत इति, तदनुसारिणो वयं न तन्निवर्ण्य स्वेच्छया धर्माऽनुभवान्
व्यवस्थापयितुमीच्छाम इति । अथैव लौकिकं दृष्टान्तमाह यथेका रेखा इति,
यथा तदेव रेखाखरूपं तत्तत् स्थानाऽपेक्षया अतादित्वेन व्यपदिश्यते एवं तदेव
धर्मिखरूपं तत्तद्वर्णलक्षणाऽवस्थाभेदेनाऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यते त्रयर्थः । दार्ष्टान्तिक-

विकारसंज्ञेति । तच्चेदमुदाहरणं नृद् धर्मी पिण्डाऽकाराद्
धर्माद् धर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाऽकार
इति, घटाऽकारोऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानलक्षणं प्रति-
पद्यत इति लक्षणतः परिणमते, घटो नवपुराणतां प्रतिक्षण-
मनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति । धर्मिणोऽपि धर्मा-
न्तरमवस्था धर्मस्याऽपि लक्षणान्तरमवस्थेति एक एव द्रव्यपरि-
णामो भेदेनोपदर्शित इति । एतं पदार्थान्तरेषु अपि योज्य-
मिति । एते धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनति-
क्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून् विशेषानभिप्लवते ।

कार्थे घटान्तरमाह यथा चैकत्वेऽपि इति । अनाऽन्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति
अवस्था इति, अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामे, कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग
उक्तो धर्मधर्मलक्षणाऽवस्थानाम् । पृच्छति कथम् इति, उत्तरमाह अध्वनो-
व्यापारेण इति, दध्मः किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्त्तमानत्वं
तेन ध्वङ्गितत्वाद हेतोः यदा धर्मः दधिलक्षणः, स्वव्यापारं दाधिकाधारम्,
क्षीरे सन्नपि न करोति तदाऽनागतः, यदा करोति तदा वर्त्तमानः, यदा कृत्वा
निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापाराद् दाधिकाधारभाषादास्तौत, इति एवं त्रैकाल्येऽपि
सत्याद् धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति, सर्वदा नाना हि
नित्यत्वं, चतुर्णामपि च सर्वदा सत्त्वेऽसत्त्वं वा नोत्पादः, तावन्मात्रं च लक्षणं
कूटस्थनित्यताया, न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यतायाः कश्चिदन्यो विशेष इति
भावः । परिहरति नासौ दोषः इति, नासौ दोषः कस्याद् गुणिनित्यत्वेऽपि
गुणानां विमर्दः अन्योऽन्याऽभिभाव्याऽभिभावकत्वं, तस्य वैचित्र्याद् । एतदुक्तं
भवति यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्णामपि गुणिगुणानां तथापि गुणविमर्दवैचित्र्येण
तदात्मभूततद्विकाराऽविभावितिरोभावभेदेन, परिणामशालितया न कौटस्थ्यं,
चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराऽविभावितिरोभाव इति कौटस्थ्यं, यथाहुः नित्यं
तमाहुर्विशंसी यत् स्वभावी न नश्यति इति । विमर्दवैचित्र्यमेव विकार-
वैचित्र्ये हेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति यथा इति । यथा संस्थानं पुष्टिव्याधि-
परिणामलक्षणम्, आदिमद् धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि, शब्दादीनां शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां स्पर्शार्थमपेक्ष्याऽविनाशिनम् चतिरोभाविनम् ।
प्रकृतौ दर्शयति एवं स्थितम् इति, तथान् विकारसंज्ञा गत्वेन विकारवती चिति-

अथ कोऽयं परिणामः । अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोदिताऽव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मो ॥१४॥

योग्यताऽवच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः, स च फल-
प्रसवभेदाऽनुमितसङ्गावः एकस्याऽन्योऽन्यश्च परिदृष्टः । तत्र
वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन् धर्मो धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्य-
श्चाऽव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते, यदा तु सामान्येन समन्वाऽगतौ

शक्तिरिति भावः । तदेवं परीचकसिद्धां विकृतिं च प्रकृतिं च उदाहृत्य विकृता-
वेव लोकासिद्धायां गुणविमर्दवैचित्र्या धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामवैचित्र्याहेतुसुदा-
हरति । तत्र इदम् उदाहरणम् इति । नचाऽयं निधनी लक्षणाभिवाऽवस्था-
परिणाम इति सर्वेषामेव धर्मलक्षणावस्थाभिदानामवस्थाशब्दवाच्यत्वादेक एवा-
ऽवस्थापरिणामः सर्वसाधारण इत्याह धर्मिणोऽपि इति । व्यापकं परिणामलक्षण-
माह अवस्थितस्य इति । धर्मशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाचकः ॥ १३ ॥

यस्यैवस्त्रितिषः परिणामस्तं धर्मिणं तूत्रेण लक्षयति तत्र शान्तोदिताऽव्यपदेश्य
धर्माऽनुपाती धर्मो ॥ १४ ॥ धर्मोऽस्याऽऽसीति धर्मो । नाऽविज्ञाते धर्मे स
शक्नोति शान्तिमिति धर्मं दर्शयति योग्यता इति, धर्मिणी द्रव्यस्य श्रदादेः, शक्तिरेव
चूर्णपिण्डघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मो, तेषां तत्राऽव्यक्तत्वेन भाव इति यावत् ।
नन्वेवमव्यक्ततया सन्त्ये ततः प्रादुर्भवन्तु उदकाऽहरणादयस्तु तैः स्वरकारणादना-
सादिताः कृतः प्राप्ता इत्यत उक्तं योग्यताऽवच्छिन्ना इति, बासी घटादीना-
मुत्पत्तिशक्तिः खेदकाहरणादियोग्यताऽवच्छिन्ना, तेनोदकाहरणादयीऽपि घटा-
दिभिः स्वरकारणादेव प्राप्ता इति नाऽवच्छिन्ना इति भावः । अथ वा के
धर्मिण इत्यत्र उत्तरं योग्यताऽवच्छिन्ना धर्मिण इति, की धर्म इत्यत्र उत्तरं शक्तिरेव
धर्मः, तेषां योग्यतैव धर्म इत्यर्थः, अतस्तद्वान् धर्मोति सिद्धं भवति । तत्तद्भावे
प्रमाणमाह सच फलप्रसवभेदाऽनुमित इति । एकस्य धर्मिणः, अन्यस्याऽन्यस्य
चूर्णपिण्डघटादिकस्य इत्यर्थः, कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत्, परिदृष्टः
उपपन्नः । तत्राऽनुभवाऽपरीक्षितो वर्तमानस्य अल्पिण्यस्य आनाऽव्यपदेश्याभ्यां
अचूर्णसदृघटाभ्यां भेदमाह तत्र वर्तमान इति । केदि न भिद्यते पिण्डवत्

भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात् कोऽसौ केन भिद्येत । तत्र त्रयः खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेशाच्चेति, तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः, सव्यापारा उदिताः, ते चाऽनागतस्य लक्षणस्य समनन्तरा, वर्त्तमानस्याऽनन्तरा अतीताः, किमर्थमतीतस्याऽनन्तरा न भवन्ति वर्त्तमानाः, पूर्वपश्चिमताया अभावाद्, यथाऽनागतवर्त्तमानयोः पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य, तस्मादाऽतीतस्याऽस्ति समनन्तरः, तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्त्तमानश्चेति । अथाव्यपदेश्याः के । सर्वे सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तं जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु इति, एवं जात्यनुच्छेदेन सर्वे सर्वात्मकमिति । देशकालाकारनिमित्तापवन्त्या खलु

८

तर्हि चूर्णघटयोरपि तददेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । अत्रोक्तस्य तु पिण्डस्य नीलं भेदसाधनं सम्भवतीत्याह यदा तु इति, कोऽसौ केन भेदसाधनेन भिद्येत इति । तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भेदं विभजते त्रयः खलु इति, उदिता इति वर्त्तमाना इत्यर्थः । अध्वनां पौर्वापर्यं निगमयति तेन इति । बोधयति किमर्थम् इति, किं निमित्तमतीतस्याऽनन्तरा न भवन्ति वर्त्तमाना इत्यर्थः । हेतुमाह पूर्वपश्चिमताया अभावाद् इति । विषयेषु विषयिणोऽनुपलब्धिं सूचयति । अनुपलब्धमधीपलब्धवैधर्म्येण दर्शयति यथाऽनागतवर्त्तमानयोः इति । उपसंहरति तद् इति । तत् तस्माद्, अनागत एव समनन्तरः पूर्वत्वेन भवति वर्त्तमानस्य नाऽतीतः, अतीतस्य वर्त्तमानः पूर्वत्वेन समनन्तरो नाऽव्यपदेश्याः, तस्मादध्वनां विविर्हीऽतीत इति सिद्धम् । स्यादेतद्, अनुभूयमानाऽनुभूततया उदिताऽतीतो अस्मादुन्नीतमव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयैव अस्मा नीलं तुमिखाश्रयवान् प्रकृतिं अथ इति, अव्यपदेश्याः के केन समीक्ष्यामहे । अत्रोक्तमाह सर्वे सर्वात्मकम् इति वत्रोक्तम् इति । तदेव उपपादयति जलभूम्योः इति, जलस्य हि रसरूपपञ्चम्यवतः, भूमिश्च गन्धरसरूपपञ्चम्यवत्याः पारिणामिकं वनस्पतिजतामृतादिषु मूलकलप्रसवपक्षवादिमत रसादिवैश्वरूप्यं दृष्टं, सीऽयमनैवमात्मिकाया भूमिरनीहस्य वा जलस्य न पारिणामी भवितुमर्हति, उपपादितं हि नाऽसदुक्त्ययत इति, तथा स्थाव-

समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति । य एतेष्वभिव्यक्ताऽनभिव्यक्तेषु धर्मेषु अनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी । यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाऽभावः, कस्माद्, अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाऽधिक्रियेत, तत् स्मृत्यभावस्य नाऽन्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्याऽस्तीति, वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्माऽन्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते । तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयम् इति ॥ १४ ॥

क्रमाऽन्यत्वं परिणामाऽन्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

पाषाणं पारिषामिकं जङ्गमेषु मनुष्यपशुसर्पादिषु रसादिवैषिष्यं दृष्टम्, उपभुञ्जाना हि ते फलादीनि रुपादिभेदसम्पदमासादयन्ति, एवं जङ्गमानां पारिषामिकं स्थानेषु दृष्टं, रुधिराऽवसेकात्मिकल दाडिमौफलानि तालफलमात्राणि भवन्ति । उपसंहरति एवम् इति । एवं सर्वे जलभूत्यादिकं सर्वरसाद्यात्मकम् । तत्र हेतुमाह जालानुच्छेदेन इति । जलत्वभूमित्वादिनातेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाऽनुच्छेदात् । ननु सर्वे सैत्सर्वात्मकं ह्यन भोः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सन्निधानात्समानकालीना भावानां व्यक्तिः प्रसज्येत, न खलु सन्निहिताविकलकारणं कार्यं विलम्बितमर्हतीत्यत आह देशकाल इति । यद्यपि कारणं सर्वे सर्वात्मकं तथाऽपि यो यस्य कार्यस्य देशः यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरः, तेषां सत्त्वेऽपि पाषाणादिषु न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य पाषाणादिषु अभिव्यक्तिः । एवं निदाघे न ग्राहयः समुदाचार इति न तदा शालीनाम् । एवं न सृगी मनुष्यं प्रसृते न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति । एवं नाऽपुण्यवान् सुखरूपं भुङ्क्ते न तस्मिन् पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति । तथाह देशकालाऽकार-निमित्तानाम् अपवन्नाद् अपगमाच्च समानकालम् आत्मनां भावानाम् अभिव्यक्तिरिति । तदेवं धर्मान् विभज्य तेषु धर्मिणोऽनुगमं दर्शयति य एतेषु इति । सामान्यं धर्मिरूपं, विशेषः धर्मः, तदात्मा उभयात्मक इत्यर्थः । तदेवमनुभव-सिद्धमनुयतं धर्मिणं दर्शयित्वा तन्निमित्ततो वैनाशिकस्य अर्थिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गतुलं ज्ञायति, यस्य तु इति । वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च इति न हि देवदेतेन दृष्टं अश्वदयः प्रत्यभिव्यानाति तस्माद् यथाऽनुभविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्तो क्रमान्वयत्वं परिणामाऽन्यत्वे हेतुर्भवतीति, तद् यथा चूर्णसृत्, पिण्डसृद्, घटसृत्, कपालसृत्, कणसृद्, इति च क्रमः । यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः, पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रमः, लक्षणपरिणामक्रमो घटस्याऽनागतभावादूर्तमानभावक्रमः, तथा पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावक्रमः, नाऽतीतस्याऽस्ति क्रमः, कस्मात्, पूर्वपरतायां सत्यां समनन्तरत्वं सा तु नास्त्यतीतस्य, तस्मात् द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः । तथाऽवस्था परिणामक्रमोऽपि घटस्याऽभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते सा च क्षणपरम्पराऽनुपातिना क्रमेणाऽभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति । त

क्रमाऽन्यत्वं परिणामाऽन्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥ किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्म-लक्षणाऽवस्थालक्षणः परिणामः, चतुर्बहवो धर्मलक्षणाऽवस्थालक्षणाः परिणामाः, तत्र किं प्राप्तम् एकत्वाद् धर्मिण एक एव परिणामः, न हि एक-रूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति, तस्याऽकस्मिन्कालप्रसङ्गाद् इति तत्र प्राप्त उच्यते, क्रमाऽन्यत्वात्परिणामाऽन्यत्वम् एकस्या सृदक्षूर्णपिण्डघटकपालकणाऽकार-परिणतिपरम्परा क्रमवती लौकिकपरीक्षकै रध्यत्वं समीक्ष्यते, अन्यसृदं चूर्ण-पिण्डवीरानन्तर्यम्, अन्यच्च पिण्डघटयोः, अन्यच्च घटकपालयोः, अन्यच्च कपाल-कणयोः, एकत्र परस्याऽन्यत्र पूर्वत्वात्, सोऽयं क्रमभेदः परिणामे एकस्मिन्ननव-कल्पमानः परिणामभेदमापादयति, एकोऽपि च सृद् धर्मो क्रमोपनिपतित-तत्त्वसंज्ञकारिसमवधानक्रमेण क्रमवती परिणामपरम्परामुच्यन् नैनामाकास्मिकय-तीति भावः । अमपरिणामाऽन्यत्ववस्तुलक्षणपरिणामाऽन्यत्वेऽवस्थापरिणामाऽन्यत्वे च समानं क्रमाऽन्यत्वं हेतुरिति । तदेतद्व्याख्याऽवद्योष्यते एकस्य धर्मिण इति, क्रमक्रमवतीरभेदमास्थाय स तस्य क्रमे इत्युक्तं तथाऽयस्यापरिणामक्रम इति तथा हि कौनाशेन क्रीडाऽगारे प्रयत्नसंरक्षिता अपि हि ब्रीहयो ह्ययनैरतिबहुभिः प्राणिस्थर्षमानविश्रौथैमाणाऽवयवसंस्थानाः परमाणुभावमनुभवन्तो दृश्यन्ते, न चाऽयमभिनवानामकक्षादेव प्रादुर्भवितुमर्हति, तस्मात् क्षणपरम्पराक्रमेण

एते क्रमाः, धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपा, धर्मोऽपि धर्मि
भवत्यन्यधर्मस्वरूपाऽपेक्षयेति, यदा तु परमार्थतो धर्मिणि
अभेदोपचारस्तद्वारेण स एवाऽभिधीयते धर्मस्तदाऽयमेकत्वे-
नैव क्रमः प्रत्यवभासते । चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्च
अपरिदृष्टाश्च, तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टा, वस्तुमात्राऽत्मका
अपरिदृष्टाः, ते च समैव भवन्ति अनुमानेन प्रापितवस्तुमात्र-
सद्भावा, निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽयं जीवनम् । चेष्टा
शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता इति ॥ १५ ॥

सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मदृढदृढतरदृढतमादिक्रमेण प्राप्तं विविष्टोऽयं लक्ष्यत इति ।
तदिदं क्रमाऽन्यत्वं धर्मधर्मिभेदमपेक्षत एवेत्याह त एत इति, आ विकारिभ्य आ
च लिङ्गाद् आपेक्षिकी धर्मधर्मिभावो, सदादेरपि तन्मात्राऽपेक्षया धर्मत्वादित्याह
धर्मोऽपि इति । यदा परमार्थधर्मिण्यलिङ्गिभेदोपचारप्रयोगः, तद्वारेण
सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्मैव धर्म इति यावत्, तदैक एव परिणामी धर्म-
परिणाम एवेत्यर्थः, धर्मलक्षणाऽवस्थानां धर्मस्वरूपाऽभिविवेक्षात्, तदनेन धर्मिणी
दूरीकारितं कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तप्रायम् । धर्मपरिणामं प्रतिपादयन् प्रसङ्गेन
चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह चित्तस्य इति । परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः, अपरिदृष्टा
अपरोक्षाः । तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणादयो रागादयश्च, वस्तुमात्रा इत्यप्रकाश-
रूपतामाह । स्यादेतद्, अपरिदृष्टायेन सन्त्येवेत्यत आह अनुमानेन इति ।
अनुमानेन प्रापितो वस्तुमात्रेण सद्भावी येषां ते तथोक्ताः । पञ्चान्मानसाधर्म्या-
दागमोऽयनुमानं, सप्ताऽपरिदृष्टान् कारिकया संगृह्णाति निरोध इति, निरोधो
वृत्तीनाम् असम्प्रज्ञाताऽवस्था चित्तस्याऽगमतः, संस्कारशेषभावोऽनुमानतश्च सम-
धिगम्यते । धर्मगृहणेन पुण्याऽपुण्ये उपलब्धयति, कश्चित्कर्मेतिपाठस्तत्राऽपि
तज्जनिते पुण्याऽपुण्ये एव गृह्यते, ते चाऽगमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनाद्वाऽनु-
मानतो गम्यते । संस्कारस्तु स्मृतेरनुमीयते । एवं विगुणत्वाच्चित्तस्य चर्लं च
गुणवृत्तमिति प्रतिक्षणपरिणामोऽनुमीयते । एवं जीवनं प्राणधारणप्रयत्नभेदो-
संविदितचित्तस्य धर्मः आसप्रत्यासाध्यामनुमीयते । एवं चेतसश्चेष्टा क्रिया यथा
यथा तैत्तिरीन्द्रियैः शरीरप्रदेशैर्वा सम्प्रगुण्यते साऽपि तत्संयोगादेवाऽनुमीयते ।
एवं शक्तिरप्यङ्गूतानां कार्याणां सूत्राऽवस्था चेतसो धर्मः स्थूलकार्याऽनुभवादेवा-
ऽनुमीयत इति ॥ १५ ॥

अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये
संयमस्य विषय उपनिष्यते—

परिणामत्रयसंयमादतीताऽनागतज्ञानम्

॥ १६ ॥

धर्मलक्षणाऽवस्थापरिणामेषु संयमाद् योगिनां भवत्यती-
ताऽनागतज्ञानम् । धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम
उक्तः, तेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणमतीताऽनागत-
ज्ञानं तेषु सम्पादयति ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्कर-

स्तत्त्वविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

तत्र वाग् वर्णेष्वेवाऽर्थवती, ओत्रं च ध्वनिपरिणाममात्र-
विषयम्, पदं पुनर्नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् इति । वर्णा
एकसमयाऽसम्भवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्थ-

अतः परम् आषादपरिसमाप्तिः संयमविषयः तद्वशीकारसूचनी विभक्तिश्च
वक्तव्या, तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिनः
संयमविषयतयोपनिषति । सू० परिणामत्रयसंयमादतीताऽनागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्करणं तत्कथं परिणामत्रयसंयमीऽतीताऽनागते
साक्षात्कारयोदित्यत आह तेन इति, तेन परिणामत्रयं साक्षात् क्रियमाणं तेषु
परिणामिष्वनुगते येऽतीताऽनागते तद्विषयं ज्ञानं सम्पादयति, परिणामत्रयसाक्षात्-
करणमेव तदनर्भूताऽतीताऽनागतसाक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेदः संयम-
साक्षात्कारयोरित्यर्थः ॥ १७ ॥ अयमपरः संयमस्य विषय उपनिष्यते सू० अ न ।
अत्र वाचकं शब्दमात्राविश्यासुः प्रथमं तावद् वाग्व्यापारविषयमाह तत्र इति,
वाग् बानिन्द्रियं वर्णव्यञ्जनमटस्थानं, यथाह अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठः
शिरसया । जिह्वामुखं च दन्ताय नासिकौष्ठौ च तालु च इति । सा वाग्
वर्णेष्वेव यथा लोकाप्रतीतिवित्तेषु चर्षयती न च वाचक इत्यर्थः । ओत्रव्यापार-
विषयं निरूपयति ओत्रम् इति, ओत्रं पुनर्ध्वनेरुदात्मस्य बानिन्द्रियाभिधातिनो

श्चाऽनुपस्थाप्याऽविभूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा
 उच्यन्ते । वर्षः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाऽभिधानशक्तिप्रचिन्तः
 सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्देश्वरूप्यमिवाऽपन्नः पूर्वोक्त-
 रेषोत्तरश्च पूर्वेषु विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्षाः क्रमा-
 ऽनुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाऽभिधान-
 यः परिणतिभेदो वर्षात्मा तेनाऽकारेण परिणतं तन्मात्रविषयं न तु वाचक-
 विषयमित्यर्थः । यथा लीकप्रतीतिसिद्धेभ्यो वर्षेभ्यो वाचकं भिनन्ति पदम् इति,
 पदं पुनर्वाचकं नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्यासः यथा प्रतीतिसिद्धान् नादान् वर्षान्
 प्रत्येकं गृहीत्वाऽनु पचाद या संहरति एकत्वमापादयति गौरित्येकं पदमिति,
 तथा पदं गृह्यते, यद्यपि प्राच्योऽपि बुद्धयो वर्षाकारं पदमेव प्रत्येकं गीचरयन्ति
 तथाऽपि न विशदं प्रथते, चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदम्, इति नादाऽनुसंहार-
 बुद्धिनिर्यासमुक्तम् । यस्तु वैजात्यादेकपदाऽनुभवमविज्ञाय वर्षानेव वाचकाना-
 ऽतिष्ठते तं प्रत्याह वर्षा इति । ते खलु अमी वर्षाः प्रत्येकं वाच्यविषयो विषय-
 मादधीरन् नागदन्ता इव शिखाऽवलम्बनं, संहता वा यावाण इव पिठर-
 धारणं, न तावत् प्रथमः कल्पः, एकस्मादर्थप्रतीतिरनुत्पत्तेः, उत्पत्तौ वा द्वितीया-
 दीनामनुसारणप्रसङ्गः, निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषाऽनाधाविनः साधनस्य
 साधनन्यायाऽतिपातात्, तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यते, सम्भवति हि यावाणां
 संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावित्वाद्, वर्षानां तु योगपद्याऽसम्भवोऽतः पर-
 स्परमनुयायाऽनुयायकत्वाऽयोगात्संभूयाऽपि नार्थविधिसादधते । ते पदरूपमेक-
 संस्तृप्त्यसादात्मोऽत एवाऽनुपस्थापयन् आविभूतास्तिरोभूता अयःशलाका-
 कल्पाः प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते । यदि पुनः पदमेकं तादात्म्यं संस्तृप्त्यपुर्व-
 स्मती नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह वर्षः पुनरेकैकः पदात्मा इति । सर्वाऽभिधानशक्ति-
 प्रचिन्तः सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निर्दिष्टो, गौः, गवः, गौरं, नग, इत्यादिषु हि
 गकारो गोत्वाद्यर्थाऽभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः, एवं सीमः
 शीचिरित्यादिजीवराद्यर्थाऽभिधायिषु पदेषु जीवर्षो दृष्टः सोऽपि तत्तदभिधान-
 शक्तिः, एवं सर्वजीवजीवम् । स चैकैको वर्षो गङ्गारादिः सहकारि यद्वर्षा-
 न्तरमोक्षारादि तदैव प्रतिबोधि प्रतिसंवन्धि सत्य तत्तद्योक्तसत्यभावसत्यं
 तस्माद्देश्वरूप्यं नानात्वमिवाऽपन्नो न तु नानात्वमापन्नः तस्य तत्त्वादेव, पूर्वी वर्षः
 गङ्गार उत्तरेणोकारेण नद्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य उत्तरेणोकारो गङ्गारेण शीचि-
 रादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गोत्ववाचके गोपदस्कोटेऽवस्थापितोऽनुसंहारबुद्धौ ।
 अयमभिसन्धिः अर्थप्रत्ययो हि वर्षेर्नियतक्रमतया परस्परमसम्भववहिरशक्यः कर्तुं,

शक्तिपरिहृता गकारोकारविसर्जनौयाः साक्षादिमन्तमर्थं
 द्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसङ्केतेनाऽवच्छिन्नानामुपसङ्गत-
 ध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य
 सङ्केत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षितम् अभा-
 गमक्रममवर्णं बौद्धमन्थवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रति-

न च संस्कारद्वाराऽप्येवादीनामिव परमाऽपूर्वे वा स्वर्गे वा जनयितव्येऽनियत-
 क्रमाणांमपि साहित्यमर्थबहुपजनने वर्णानामिति साम्प्रतम् । विकल्पाऽ-
 सङ्ख्यात्, स खल्वयं वर्णाऽनुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवहेतुः, अन्धोवाऽप्येवादि-
 जन्य इवाऽपूर्वाऽभिधानी, न तावदनन्तरः, कल्पनागौरवाऽपत्तेः, स एव तावद-
 दृष्टपूर्वः कल्पनीयस्तस्य च क्रमवर्तिवर्णाऽनुभववैरेकस्य जन्यत्वं न सम्भवतीति
 तज्जातीयाऽनेकाऽवान्तरसंस्कारकल्पनेति गौरवम्, नचैव ज्ञापकहेत्वङ्गमज्ञात-
 स्तदङ्गतामनुभवतीति, न खलु सम्बन्धोऽयं प्रत्यायनाऽङ्गमज्ञातोऽङ्गतामुपैति ।
 स्मृतिफल प्रसवाऽनुमितस्तु संस्कारः स्वकारणाऽनुभवविषयनियतो न विषयान्तरे
 प्रत्ययमाणात्मुत्सृजते, अन्यथा यात्किञ्चिदेवेकमनुभूय सर्वः सर्वे जानीयाद् इति ।
 नच प्रत्येकवर्णाऽनुभवजनितसंस्कारपिच्छलज्जन्मश्रुतिदर्पणसमारोहिणी वर्णाः
 समधिगतसङ्ख्यावा वाचका इति साम्प्रतं, क्रमाऽक्रमविपरीतक्रमाऽनुभूतानां
 तत्राऽविशेषणार्थेघोजननप्रसङ्गाद्, नचैतत्स्मरणज्ञानं पूर्वाऽनुभववर्तिनीं परम्परतां
 गोचरयितुमर्हति, तस्माद् वर्णेष्वेवाऽसम्भवप्रथमप्रत्यय एकपदाऽनुभवमेव स्मृतिमत्त-
 मुपकल्पयति, नचैव पदेऽपि प्रसङ्गः, तद्वि प्रत्येकमेव प्रयवभेदभिन्नं अन्वयी
 व्यञ्जयन्तः परस्परविसदृशतत्पदन्यस्तकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नाः सदृशाः
 सन्तोऽन्योऽन्यविसदृशैः पदैः पदमेकं सदृशमापादयन्तः प्रतिबोधिभेदेन तत्सा-
 दृश्यानां भेदात्तदुपधानादेकमपि अनवयवमपि सावयवमिवाऽनेकात्मकमिवाऽव-
 भासयन्ति, यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिक्रपाणदर्पणादयो
 विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति, न परमार्थतः सादृश्योपधान-
 कल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः, तेन तद्बुद्धिर्बर्णात्मना पदभेदे
 स्फोटमभेदेनैव निर्भागमेव सभेदमिव सभागमिवाऽलम्बते, अतो गोपदस्फोटभेदस्यै-
 कस्य गकारो भागो गौरादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागिनमिन्वी-
 कारेण विशिष्टो निर्धारयति, एवमीकारोऽपि भागः शीघ्रादिपदसदृशतया
 न शक्तो निर्धारयितुं स्वभागिनं गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति,
 असदृशभाविनामपि च संस्कारद्वारेणाऽस्य सदृभाव इति विशेष्यविशेष्यभावी-
 पपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः, भागद्वयविषयधीरनुभवयोस्तन्मन्थनीय

पिपादयिषया वर्णैरेवाऽभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च ओहभिर-
नादिवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्यया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रति-
पत्त्या प्रतीयते, तस्य सङ्केतबुद्धितः प्रविभाग एतावतामेवं
जातीयकोऽनुसंहार एकस्याऽर्थस्य वाचक इति । सङ्केतस्तु पद-
पदार्थयोरितरेतराऽध्यासरूपः स्मृत्याऽत्मको, योऽयं शब्दः

संस्कारधीरेकपदविषयत्वात्, केवलभागाऽनुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयतेऽनुसंहारविषया
तु भागाऽनुभवयोमिसंस्कारलब्धजन्यना व्यक्तमिति विशेषः । अव्यक्ताऽनुभवाश्च
प्राक्चः संस्काराधानक्रमेण व्यक्तमनुभवमादधाना दृष्टा, यथा दूराहनस्यतौ हस्ति-
प्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययद्वैतवः । नचैवं विधा वर्णानामर्थप्रत्यायने
सम्भविनी, नो खलु वर्णा प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति शक्यं
वक्तुं, प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद् व्यक्ताऽव्यक्तत्वस्य, तर्थाऽप्येयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षा,
तदेव वर्णैर्भी जायमानः स्फुट एव जायेत, न वा जायेत, न तु अस्फुटः, स्फोटस्य
तु ध्वनिव्यक्तस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटाऽस्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानम् । एवं
प्रत्येकवर्णाऽनुभवजनितसंस्कारसहितधीव्रलब्धजन्यनुसंहारबुद्धौ सङ्गता वर्णाः
एकपदस्फोटभावमापन्नाः प्रयत्नविशेषव्यक्तातया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमाऽ-
पेक्षतया क्रमाऽन्यत्वे तदभिव्यक्तकप्रयत्नविशेषाऽभावेन तदभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्
क्रमाऽनुरोधनोऽयं सङ्केतेनाऽवच्छिन्नाः सङ्केताऽवच्छेदमेव लौकिकं सभागपद-
विषयं दर्शयन्ति । इत्यन्तो द्विवाः, द्विचतुराः, पञ्चषा, एते सर्वाऽभिधानशक्ति-
परिहृता गकारौकारविसर्जनीयाः साक्षादिमन्तमर्थमवबोधितयन्ति । तत्किमि-
दानीं सङ्केताऽनुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वं, तथा च न पदं नाम किञ्चिदेक-
मित्यत आह तदेतेषाम् इति, ध्वनिनिमित्तः क्रमः ध्वनिक्रमः, उपसङ्गतो
ध्वनिक्रमो येषु ते तथोक्ताः । बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकाशयते इति बुद्धिनिर्भासः,
सङ्केताऽवच्छिन्ना । स्थूलदर्शलीकाऽशयाऽनुरोधेन गकारौकारविसर्जनीया
इत्युक्तं गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येन वाचकत्वात्, प्रतीयतुसारस्वेकमेव
पदं वाचकमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति तदेकम् इति, तदेकं पदं लोकाबुद्ध्या
प्रतीयत इति संबन्धः । कथादेकमित्यत आह एकबुद्धिविषय इति, गौरित्येकं
पदमित्येकाकाराया बुद्धेर्विषयो यतस्तथादेकम् । तस्य व्यञ्जकमाह एकप्रयत्ना-
क्षिप्तम् इति । रस इति पदव्यञ्जकात्प्रयत्नाद्विज्ञापणः सर इति पदव्यञ्जकः
प्रयत्नः, सन्धीपक्रमतः सर इति पदाऽभिव्यक्तिलक्षणफलसावच्छिन्नः पूर्वापरीभूत
एकक्षदाक्षिप्तम् । भागानां सादृश्योपधानभेदकल्पितानां परमाद्येसतानभावाद्
अभागम्, अत एव पूर्वाऽपरीभूतभागाऽभावादक्रमम् । ननु वर्णाः पूर्वाऽपरी-

सोऽयमर्थः योऽर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूपः सङ्केतो भवति, इत्येवमिते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराऽध्यासात्सङ्कीर्णा, गौरिति शब्दो, गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानम् । य एषाम्भवि-
भागश्च स सर्ववित् । सर्वपदेषु चाऽस्ति वाक्यशक्तिः, तच्च
इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा

भूतास्ते चाऽस्य भागा इति कथमकममभागं चेत्यत आह अवर्णम् इति, नञस्य
वर्णा भागाः किन्तु सादृश्योपधानभेदात्पदमेव तेन तेनाऽकारिणाऽपरमार्थसत्ता
प्रयते, नहि मणिकपाण्डपंशादिवर्त्तानि मुखानि मुखस्य परमार्थसतोऽवयवा
इति । बौद्धम् अनुसंहारबुद्धिविदितम्, अन्यवर्णप्रत्ययस्य व्यापारः संस्कारः
पूर्ववर्णाऽनुभवजनितसंस्कारसङ्घितः, तेनोपस्थापितं विषयीकृतम् । वर्णाऽनु-
भवतस्तंस्काराणां च पदविषयत्वमुपपादितमधस्ताद् । स्यादेतद्, अमानम-
कममवर्णं चेत्यदतत्त्वं कथादेवं विधं कदाचिन्न प्रयते, न हि लाघारसाऽवसे-
कोपधानाऽपादितोऽरूपभावः स्फटिकमणिसदृशमेव स्फुटो धतवी नाऽनुभूयते,
तस्मात्पारमार्थिका एव वर्णा इत्यत आह परत्र इति । प्रतिपिपादयिषया
वर्णरेवाऽभिधीयमानैः उच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिर्योऽयं वागव्यव-
हारी विभक्तवर्णपदनिबन्धः, तज्जनिता वासना सापि अनादिरेव तदनुबिज्ञया
तदाक्षितया लोकाबुद्ध्या विभक्तवर्णरचितपदाऽवगाहिन्या सिद्धवत् परमार्थवत्
सम्प्रतिपत्त्या संवादेन ब्रह्मानां पदं प्रतीयते । एतदुक्तं भवति अस्ति कश्चिदुपा-
धिर्य उपप्रेथीनं संयुज्यते च यथा लाघादिः, तत्र तद्विद्योगे स्फटिकः अनावि-
केन स्फुटधवलीन रूपेण प्रकाशत इति युज्यते, पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीत
ध्वनिभेदादप्यतोऽनुपादातस्य च सदा सादृश्यदीर्घरुषिततया वर्णात्मनैव प्रत्यय-
जनकत्वमिति कुतो निरुपाधिनः पदस्य प्रथा । यथाहुः ध्वनयः सङ्ग्राह्यान्मनो
विपर्ययास्य हेतवः । उपलब्धकमेतेषां विपर्ययास्य कारणम् । उपायत्वाच्च
नियतः पददर्शितदर्शिता, ज्ञानस्यैव च बाधितं लोके ध्रुवमुपलभ्य इति । यतः
पदाऽस्मा विभक्तवर्णरुषितः प्रकाशते अतः स्थूलदर्शी लोको वर्णानेव पदमभि-
मन्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे सङ्केतयतीत्याह तस्य इति, तस्य पदस्या-
ऽज्ञानत एवस्याऽपि सङ्केतबुद्धितः स्थूलदर्शिलोकाक्षिताय वर्णाऽत्मना विभागः ।
विभागमाह एतावताम् इति, एतावतां न न्यूनानामधिकाणां वा, एवं जाती-
यको नेरन्तर्यक्रमविशेषः, अनुसंहार एकबुद्धापयश्च, एकस्याऽर्थस्य गोत्वादेवाचक्ष
इति । ननु यद्येकस्याऽर्थस्याऽयं शब्दो वाचक इति सङ्केतो ह्यत भोः शब्दादे-
भ्योनेतरेतराध्यासरसङ्कीर्णत आह, सङ्केतस्तु इति । भूतावाका स्वरूपं यस्य स

नञ्साधना क्रियाऽस्तीति, तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारका-
णामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकर्मकरणानां चैत्राऽग्नि-
तण्डुलानामिति, दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियस्कन्दो-
ऽधीते जौषति प्राणान् धारयति । तत्र वाक्ये पदार्थाभि-
व्यक्तिः ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं कारक-
वाचकं वा, अन्यथा भवति अश्वः अजापय इत्येवमादिषु
नामाऽख्यातसारूप्यादिनिर्जातं कथं क्रियायां कारके वा
व्याक्रियेतेति । तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः, तद्यथा
श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः, श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः

तथोक्तः । न हि कृत इत्येव सङ्गतोऽयमवधारण्यपि तु कार्यमात्रः । एत-
दुक्तं भवति अभिज्ञाकार एव सङ्गते कथञ्चिद् भेदं विकल्पावष्टी प्रयुक्तेति । य
एषां प्रविभागजः स तत्र संयमे भवति सर्ववित् सर्वभूतकृतज्ञ इति । तदेवं
विकल्पितवर्णभागमेकमनवयवं पदं व्युत्पाद्य कल्पितपदविभागं वाक्यमेकमनवयवं
व्युत्पादयितुमाह, सर्वपदेषु चाऽस्ति वाक्यशक्तिः इति, अयमभिसन्धिः परप्रत्यायनाय
शब्दः प्रयुज्यते, तदेव च परं प्राति प्रतिपादयितव्यं यत्तैः प्रतिपिप्सितं, तदेव च
तैः प्रतिपिप्सितं यदुपादानादङ्गीचरो, न पदार्थमात्रं तङ्गीचरः किन्तु वाक्यार्थः,
इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दाः, तेन स एव तेषामर्थः, अतो यत्राऽपि केवचस्य
पदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदान्तरेण सहैकीकृत्य ततोऽर्थो गम्यते न तु केवचात्,
कक्षात्, तन्मात्रस्याऽऽसामर्थ्यात्, तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि,
तद्वागतया तु तेषामप्यस्ति वाक्यार्थवाचकशक्तिः पदार्थ इव पदभानतया वर्णानां,
तेन यथा वर्णं एकेकाः सर्वपदार्थाऽभिधानशक्तिप्रचिता एवं पदमप्येकैकं सर्व-
वाक्यार्थाऽभिधानशक्तिप्रचितं, तदिदमुक्तं सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिर्वाच इत्युक्ते
अस्तीति गम्यते अप्याहताऽस्तिपदसङ्घितं वृण इति पदं वाक्यार्थे वर्णते इति तद्वाग-
त्याद्वृणपदं तत्र वर्णते इत्यर्थः । कक्षात् पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह न सतां
पदार्थो व्यभिचरति इति, लोके एव हि पदानाऽमर्थाऽवधारणीयाः, स च
केवलं पदार्थमन्वयेनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थो करोति, सोऽयमव्यभिचारः
सत्तया पदार्थस्य, अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारः यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति
तत्राऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्य इति । क्रियाभेदाऽव्यभिचारि प्रातिपदिकसूत्रा
क्रियाभेदं कारकाऽव्यभिचारिणं दर्शयति तथा च पचतीत्युक्ते इति, पचतीत्युक्ते

शब्दः, क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च, कस्मात्, सोऽयमित्य-
भिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्ययः सङ्गते इति, यस्तु श्वेतोऽर्थः
स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः, स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रिय-
माणो न शब्दसङ्गतो न बुद्धिसङ्गतः । एवं शब्दः एवं प्रत्ययो,
नेतरतरसङ्गत इति । अन्यथा शब्दोऽन्यथाऽर्थोऽन्यथा प्रत्यय

हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्योऽवगमः न अन्यव्यावृत्तिपरसङ्गिदानामनुवादः,
तदेवं भेद एव वाक्यार्थ इति । तथाऽनपेक्षमात्रं पदं वाक्यार्थे वर्तमानं दृश्यते
इति सूत्रमस्ति वाक्यशक्तिः पदानांमत्याह दृष्टश्च इति, नचैतावताऽपि श्रोत्रि-
यादिपदस्य स्वतन्त्रत्वेव विधाऽर्थप्रत्यायनं न यावदस्यादिभिरभिसमासोऽस्य भवति,
तथाचाऽस्याऽपि वाक्योऽवयवत्वात्कल्पितत्वंवेति भावः । स्यादेतत्, पदानामेव
चेदाक्यशक्तिः कृतं तादृशं वाक्यं तस्य एव तदर्थोऽवसायादित्यत आह तत्र वाक्य
इति, उक्तमेतन्न केवलं पदात्यदायैः प्रतिपक्षितः प्रतीयते न यावदेतत्पदाः न-
रेणाऽभिसमस्यत इति । तथा च वाक्यात्यदान्यपीडृत्य कल्पितानि वाक्यार्थाद्या-
ऽपीडृत्य तदेकदेशं कारकं वा क्रियां वा तत्पदं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याकर-
णोऽप्यख्ययम् । किमर्थं पुनरेतावता कर्तृशब्दाऽन्वाऽख्यायत इत्यत आह अन्यथा
इति, घटो भवति, भवति भिक्षां दीदृ, भवति तिष्ठति, इति नामाऽख्यातयोश्च
मास्याद, एवम् अन्यत्वं, अन्योयातीति, एवमजापयः पिब, अजापयः शृणु, इति
नामाऽख्यातसारूप्यादीनर्जाति नामत्वेनाऽख्यातत्वेन वा, अन्वाऽख्यानाऽन्वात्वे निष्कृ-
ष्याऽज्ञातं कथं क्रियायां वा कारके वा व्याक्रियत, तस्मादाक्यापदान्यपीडृत्य
व्याख्यातव्यानि न तु अन्वाऽख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानामिति ।
तदेवं शब्दरूपं व्युत्पाद्य शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्गिताऽपादितसङ्कराणामसङ्करमाख्यातु-
मुपक्रमते तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभाग इति । तदुपस्था श्वेतते प्रासाद इति
क्रियार्थः शब्दः स्फुटतरौ शब्दं पूर्वोऽपरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः सिद्ध-
रूपः क्रियार्थः श्वेत इति भिन्नः शब्दः, यत्राऽपि शब्दार्थयोः सिद्धरूपत्वं तत्राऽप्य-
र्थादस्ति शब्दस्य भेद इत्याह श्वेतः प्रासाद इति कारकायैः शब्द इति, अभि-
हितत्वाच्च कारकविभक्तिरभावः । अर्थं विभजते क्रियाकारकात्मा तदर्थ इति,
तयोः शब्दयोरर्थः क्रियात्मा कारकात्मा चेत्यर्थः । प्रत्ययं विभजते प्रत्ययश्च इति ।
अ शब्देन तदर्थं इत्येतत्पदमत्राऽनुक्रियते, तदत्राऽन्यपदार्थप्रधानं सम्बध्यते अ एव
क्रियाकारकात्माऽर्थो यस्य स तथोक्तः । नन्वभेदेन प्रतीयते शब्दार्थप्रत्ययानां
सङ्करात्कृतः प्रविभाग इत्याशयवान् प्रकृति कथाह इति । उत्तरमाह सोऽय-

इति विभागः । एवं तत्रविभागसंयमाद् योगिनः सर्वभूतकृत-
ज्ञानं सम्पद्यते इति ॥ १७ ॥

• संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

इदं खल्वमी संस्काराः, स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा,
विपाकहेतवो धर्माऽधर्मरूपाः, ते पूर्वभवाऽभिसंस्कृताः परिणाम-
चेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः, तेषु संयमः
संस्कारसाक्षात् क्रियायै समर्थः, न च देशकालनिमित्ताऽनु-
भवेर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं, तदित्यं संस्कारसाक्षात्कर-
णात् पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः । परत्राऽप्येवमेव संस्कार-
साक्षात्करणात्परजातिसंवेदनम् । अत्रेदमाख्यानं श्रूयते भग-
वतो जैगौषथ्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद् दशसु महासर्गेषु

नित्यभिसम्बन्धाद् इति । सङ्कीर्तोपाधिरैकाकारप्रत्ययो न तु तात्त्विक इत्यर्थः ।
सङ्कीर्तस्य निमित्तता दर्शिता सङ्कीर्त इति समस्या । परमार्थमाह यस्तु श्रुतीऽर्थ
इति, अवस्था नवपुराणत्वादयः, सङ्गतः सङ्कीर्तः । एवं त्रिविभागसंयमाद्
योगिनः सर्वेषाम्भूतानां पशुमृगसरीसृपवयःप्रभृतीनां यानि कृतानि, तत्राऽप्यव्यक्तं
पदं तदर्थः तत् प्रत्यक्ष इति, तदिह अनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेषु कृतः संयमः
समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवेति तेषां कृतं तदर्थभेदं तत् प्रत्ययं च योगी
जानातीति सिद्धम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥ ज्ञानजा हि संस्काराः स्मृते-
हेतवः, अविद्यादिसंस्कारा अविद्यादीनां क्लेशानां हेतवः, विपाकहेतवः विपाको
जात्यायुर्भोगरूपाः, तस्य हेतवो धर्माऽधर्मरूपाः, पूर्वेषु भवेषु अभिसंस्कृताः निष्पा-
दिताः स्वरूपाः, यथा संस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते, परिणामचेष्टानिरोध-
शक्तिजीवनान्वेव धर्माश्चित्तस्य तद्वदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः, तेषु युतेष्वनुमितेषु सपरि-
करेषु संयमः संस्काराणां इदेषां साक्षात् क्रियायै समर्थः । अस्तु तत्र संघमातः
साक्षात्कारः पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कृत इत्यत आह न च देश इति । निमित्त-
तम् पूर्वजरीरम् इन्द्रियादि च, साऽनुबन्ध संस्कारसाक्षात्कार एव नाम्नीयक-
तया जात्यादिषाङ्कारमाश्रित्येत्यर्थः । स्वसंस्कारसंयमं परकीयेष्वति-

अथपरिचामक्रममनुपपन्नतो विवेकज्ञं ज्ञानं प्रादुरभवद्, अथ
 भगवानाऽवय्वस्तनुधरस्तमुवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वा-
 दनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिथ्यन्तर्भवत्त्वं दुःखं सम्प-
 श्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किम-
 धिकमुपलब्धमिति, भगवन्तमावय्य जैगौषव्य उवाच दशसु
 महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिथ्यन्तर्भवत्
 दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किञ्चि-
 दनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवेमि, भगवानाऽवय्य उवाच
 यदिदमायुष्यतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोषसुखं किमि-
 दमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति, भगवान् जैगौषव्य उवाच
 विषयसुखाऽपेक्षयेदमनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं केवल्याऽपेक्षया
 दुःखमेव, बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः, त्रिगुणश्च प्रत्ययो ह्ये-
 पक्षे न्यस्त इति, दुःखस्वरूपसृष्ट्यादुःखसन्तापाऽपगमात्तु
 प्रसन्नमबाधं सर्वाऽनुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणान्ततः परचित्तज्ञानम्

॥ १९ ॥

दिशति परत्वाऽप्येवम् इति । अत्र यज्ज्ञोपादे हेतुमनुभवत आवय्यस्य जैगौष-
 व्यस्य संवादमुपपन्नमिति अत्रेदमाख्यानं नूतन इति । महाकल्पः महासर्गः ।
 तनुधर इति निर्मायकायसम्पदुक्ता । भव्यः श्रीभगो, विजलितरजस्तमीमल
 इत्यर्थः । प्रधानवशित्वम् ऐक्यं, तेन हि प्रधानं विधीयते यत्ने सादृशीं काये-
 न्द्रियसम्पदं दिशति तस्मै सादृशीं दत्ते, स्वकीयानि च सायेन्द्रियाणि सहसापि
 निर्मायाऽकारिणे दिशि सुवि च यथेच्छं विहरतीति । सन्तोष हि तृष्णाचयो
 बुद्धिसत्त्वस्य प्रज्ञानता धर्मः ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तमात्रस्य साक्षात्करणा-
 दिति ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याऽविषयीभूतत्वाद्

॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानाति अमुष्मिन्सालम्बने रक्तमिति न जानाति, परप्रत्ययस्य यदाऽलम्बनं तद्योगिचित्तेन नाऽलम्बनीकृतं परप्रत्ययमात्रन्तु योगिचित्तस्याऽलम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुः-
प्रकाशाऽसम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

कायरूपे संयमाद् रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रति-
बध्नाति, ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशाऽसम्प्रयोगेऽन्तर्धान-
मुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम्
॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमाद्-
परान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुगन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाचिपत्येवं परचित्त-
साक्षात्कारीऽपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाचिपेदिति प्राप्तं चाह न च तत्सालम्बनं
तस्याविषयीभूतत्वाद् ॥ २० ॥ सानुगन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमः, अयन्तु परचित्त-
मात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

काय अन्तर्धानम् ॥ २१ ॥ पञ्चात्मकः कायः, स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति,
रूपेण हि कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्दृश्यकर्मशक्तिमनुभवति, तत्र यदा रूपे संयम-
विशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तिः रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः क्षम्यते,
तस्माद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति अन्तर्धानं योगिनः, ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रका-
शेन ज्ञानेनाऽसम्प्रयोगः, चक्षुर्ज्ञानाऽविषयत्वं योगिनः कायस्थितिं यावत्, तस्मिन्
कर्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थः एतेन इति, काये शब्दस्य अर्थसंगन्धसंयमात् तद्-
ग्राह्यशक्तिस्तम्भे अचक्षुर्ग्राह्यग्राह्यप्रकाशाऽसम्प्रयोगे तदन्तर्धानम् इति सूत्र-
सूचनीयम् ॥ २१ ॥

सोऽपक्रमं वा ॥ २२ ॥ चायुर्विपाकं च कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्र यथा आर्द्रवस्त्रं वितानितं लघोयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमं, यथा च तदेव सम्पिण्डितं चिरेण रुंशुष्येद् एवं निरुपक्रमम् । यथा वाग्निः शुष्के कचे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमं, यथा वा स एवाऽग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम् । तदैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च, तत्संयमाद् अपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् । अरिष्टेभ्यो वेति त्रिविधभरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति, तत्राऽध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धेन पश्यति, तथाऽधिभौतिकं यमपुरुषान् पश्यति, पितृनतौतानकस्मात्पश्यति, आधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सिद्धान् वा पश्यति, विपरीतं वा सर्वमिति, अनेन वा जानाति अपरान्तमुपस्थितमिति ॥ २२ ॥

मैत्रादिषु बलानि ॥ २३ ॥

अ यत् खल्वैकभविकं कर्म जात्यायुर्भोगहेतुस्तदाऽयुर्विपाकं, तत्र किञ्चित्कालाऽनपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं दत्तबहुभोगमत्याऽवाग्रष्टफलं प्रवृत्तव्यापारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोगमेकेन शरीरेणाऽवक्यत्वादिलभ्यते, तदिदं सोपक्रमम्, उपक्रमः व्यापारस्तत्सङ्गतमित्यर्थः । यदेव तु दत्तस्तोकफलं तत्कालमपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाणं कदाचित्कालमन्वयापारं निरुपक्रमम् । एतदेव निदर्शनाभ्यां विशदयति तत्र यथा इति । अत्रैवाऽतिवैशद्याय निदर्शनात्तरं दर्शयति यथा वाऽग्निः इति । परान्तम् सहाप्रलयमपेक्ष्याऽपराजो मरणम् । तस्मिन् कर्मणि चर्माऽधर्मयोः संयमादपरान्तज्ञानं, ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विनाशयन्नन् जायान् निर्माय सहसा फलं मुक्ता स्वच्छया विधत्ते । प्रासङ्गिकमाह अरिष्टेभ्यो वा इति । अरिवत् त्रासद्यस्तौत्थरिष्टानि त्रिविधानि भरविज्ञानि । विपरीतं वा सर्वे साहेन्द्रजात्यादिव्यतिरेकेण सामन्यरादि स्वर्गमभिमन्यते मनुष्यलोकमेव देवलोकां कर्माति ॥ २२ ॥

मैत्रादिषु बलानि ॥ २३ ॥ मैत्रादिषु संयमान्मैत्रादिष्वन्यथा भवन्ति ।

मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनाः, तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्री भावयित्वा मैत्रीबलं लभते, दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते, पुण्यशैलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते, भावनातः समाधिर्यः स संयमस्ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते, पापशैलेषूपेक्षा न तु भावना, ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति, अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाऽभावाद् इति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिबले संयमाद् हस्तिबलो भवति, वैनतेयबले संयमाद् वैनतेयबलो भवति, वायुबले संयमाद् वायुबल इत्येवमादि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्याऽलोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितवि-
प्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या य आलोकस्त

तत्र मैत्रीभावनातो बलं येन जीवन्लोकं सुखा करोति, ततः सर्वहितो भवति । एवं करुणाबलात्प्राणिनां दुःखाद् दुःखहेतीयां समुद्धरति । एवं मुदिताबलात् जीवलोकस्य साध्यस्यमाधते । वस्त्यसाधोपधिकं भावनाकारणत्वं समाधिराह भावनातः समाधिर्यः स संयमः इति । यद्यपि चारणध्यानसमाधिष्यमेव संयमो न समाधिमात्रं तथाऽपि समाध्यनन्तरं कार्योत्पादात्समाधिः प्राधान्यात् तत्र संयम उपचरितः । कश्चिद्भावना समाधिरिति पाठः, तत्र भावनासमाधौ समूहस्य संयमस्याऽवयवौ हेतु भवतः । वीर्यं प्रयमः, तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः सुखितादिषु परेषां कर्तव्येषु प्रयत्नीऽवन्ध्यो भवतीति । उपेक्षा जीदासीन्यं, न तत्र भावना नाऽपि सुखितादिवद् भाव्यं किञ्चिदस्तीति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥ यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥ २४ ॥

योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वाऽर्थे विन्यस्य
तमर्थमधिगच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाद् ॥ २६ ॥

तत्प्रस्तारः सप्तलोकाः, तत्राऽवीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं
यावदित्येष भूर्लोकः, मेरुपृष्ठादारभ्याऽध्रुवाद् ग्रहनक्षत्रतारा-
विविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः, तत्परः स्वर्लोकः पञ्चविधो, माहेन्द्र-
स्तृतीयो लोकः, चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः, त्रिविधो
ब्राह्मः, तद्यथा-जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति । ब्राह्म-
स्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् । माहेन्द्रश्च
स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा इति संप्रहस्यलोकः ।
तत्राऽवीचेरुपर्युपरिनिविष्टाः घणं महानरकभूमयो घन
सलिलाऽनलानिलाऽकाशतमः प्रतिष्ठाः महाकालाऽम्बरीष
रौरवमहारौरवकालसूत्राऽन्धतामिस्राः, यत्र स्वकर्म्मोपार्जित-
दुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते, ततो
महातलरसातलाऽतलसुतलवितलतलाऽतलपातालानि
सप्त पातालानि, भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्याः

प्रवृत्त्या ज्ञानम् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वार्थे संयमेन विन्यस्य
तमर्थमधिगच्छतीति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाद् । आ ध्रुवाद् इती मेरुपृष्ठान् । तदेवमनेन
संग्रहश्लोकाऽन्तेन संक्षेपतः सप्तलोकानुपन्यस्य विस्तरणाद् तत्राऽवीचेः इति ।
घन शब्देन पृथिव्युच्यते । भूमिः स्थानमित्यर्थः । एते महानरका अनेकोप-
नरकपरिवारा बोद्धव्याः । एतानेव नामाऽन्तरेणोपसंहरति महाकाश इति ।
तस्य सूर्ये प्रचाराद् रात्रिर्दिनं लघुमिव विवर्तते यमेवाऽस्य मासं सूर्यस्यजति तत्र
रात्रिः, यमेवभागमलङ्करोति तत्र दिनमित्यर्थः । सकलजन्तून्पपरिमाणमाह
तदेतद्योजनशतसङ्ख्यम् इति । किन्तु योजनानां शतसङ्ख्यमित्याह सुमीरो-
र्दिशि दिशि तदङ्गेन व्यूढम् इति । तदङ्गेन पञ्चाशता योजनसङ्ख्येय, व्यूढं

सुमेरुमध्ये पर्वतराजः काञ्चनः, तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेम-
मणिमयानि शृङ्गाणि, तत्र वैदूर्यप्रभाऽनुरागात्रीलोत्पल-
पत्रश्यामो नभसो दक्षिणः भागः, श्वेतः पूर्वः, स्वच्छः पश्चिमः,
कुरुण्डकाभ उत्तरः, दक्षिणपार्श्वं चाऽस्य जम्बूः यतोऽयं
जम्बूद्वीपः, तस्य सूर्यप्रचाराद् राजनिन्दिवं लग्नमिव विवर्त्तते,
तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उटोचौनास्तयः पर्वता द्विसहस्रा-
ऽयामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव नव योजनसाहस्राणि—
रमणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति । निषधहेमकूटहिम-
शैला दक्षिणतो द्विसहस्राऽयामाः, तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि
नव नव योजनसाहस्राणि—हरिवर्षं किम्पूरुषं भारतमिति ।
सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वा मात्यवत्सोमानः, प्रतीचौना केतु-
माला गन्धमादनमौमानः, मध्ये वर्षमिलावृतं, तदेतद्
योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदूर्ध्वेन व्युटं, स खल्वयं
शतसहस्राऽयामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना
बलयाऽकृतिना वेष्टितः, ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुश-
क्रौञ्चशाल्लमगध पुष्करद्वीपा सप्तसमुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः

मेषितं, यतोऽस्य मध्यस्थः सुमेरुः । समसमुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा द्विगुणा
द्विगुणाः इति संबन्धः । यथा सर्षपराशिर्न त्रीहिराशिरिवोष्कितो नाऽपि
भूमिसमस्तथा समुद्रा समौ इत्यर्थः । विचित्रैः शैलेरवतंसैरिव सह वर्त्तन्त
इति सविचित्रशैलाऽवतंसो द्वीपाः । तदेतत्सर्वं सहीपविपिननगनगरनौरधि-
मालाबलयं लोकाऽलोकपरिवृतं विश्वम्भराभरणं ब्रह्माण्डमध्ये व्युटं सङ्घट्टितं,
सुप्रतिष्ठितं संस्थानं सन्निवेशो यस्य तत्तथोक्तम् । ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान्
दर्शयति तत्र पाताल इति । सुमेरोः सन्निवेशमाह सुमेरुः इति । तदेवं
भूर्लोकं सप्तकारमुक्ता सप्तकारमेवाऽन्तरिक्षलोकमाह सप्त इति । विक्षेपः
व्यापारः । स्वर्गलोकमादर्शयति माहेन्द्रनिवासिन इति । देवनिकायाः देव-
जातयः । ब्रह्मासपि देवनिकायानां कपोत्कर्षमाह सर्वे सङ्कल्पसिद्धा इति ।
सङ्कल्पमात्रा देवेषां विषया उपनमन्ति, इन्दारकाः पूषाः, कामभोगिनी सैव-
प्रिया, भीषपादिकदेहाः पित्रोः संयोगमन्तरेणाऽकल्पादेव दिव्यशरीरमेषां धर्म-

सविचित्रशैलाऽवतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डलौरस्त्रादू-
दकाः । सप्तसमुद्रवेष्टिता बलयाऽकृतयो लोकाऽलोकपर्वत-
परिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसङ्क्राताः । तदेतत्सर्वं
सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम्, अण्डं च प्रधानस्याऽणुर-
वयवो यथाऽकाशे खद्योतः, तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु
देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेत-
पिशाचाऽपस्मारकाऽप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाः प्रतिव-
सन्ति, सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः, सुमेरुस्त्रिद-
शानामुद्यानभूमिः, तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानस-
मित्युद्यानानि, मुधर्मा देवसभा, सुदर्शनं पुरं, वैजयन्तः
प्रासादः । ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपनिय-
मेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्य्युपरि सन्निविष्टा विपरि-
वर्तन्ते । माहेन्द्रनिवासिनः षड् देवनिकायाः, त्रिदशा
अग्निष्वात्ता याम्याः तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः परि-
निर्मितवशवर्त्तिनश्चेति, सर्वे सङ्कल्पविद्धा अणिमाद्यैश्वर्य्योप-

विशेषाऽतिसंस्कृतेभ्यो अणुभ्यो भूतेभ्यो भवतीति । सङ्कलोकमाह सङ्कति इति ।
सङ्काभूतवर्त्तिनः यद् यदेतेभ्यो रोचते तत्तदेव सङ्काभूतानि प्रयच्छन्ति, तदिच्छातश्च
सङ्काभूतानि तेन तेन संस्थानेनाऽवतिष्ठन्ते । ध्यानाद्वाराः ध्यानमात्रद्वाराः
पुष्टा भवन्ति । जनलोकमाह प्रथम इति । उत्तक्रमेण भूतेन्द्रियवर्त्तिन इति ।
सूतानि पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियोजितमिच्छन्ति तथैव
नियुज्यन्ते । उत्तकमाऽपेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह द्वितीय इति ।
भूतेन्द्रियप्रकृतिवर्त्तिन इति । प्रकृतिः पञ्चतन्मात्राणि तद्वर्त्तिनः, तदिच्छातो
हि तन्मात्राण्येव कायाऽकारेण परिचमन्त इत्यात्मिकाः । त्रिगुण इति ।
आभास्वरिभ्यो त्रिगुणाऽयुषी सङ्काभास्वराः, तेभ्योऽपि त्रिगुणायुषः सत्यमङ्गमास्वरा
इत्यर्थः । ऊर्ध्वम् इति । ऊर्ध्वं सत्यलोकैऽप्रतिष्ठतज्ञानाः । अवोषेस्तु प्रभृति
या तपोलोकं तूष्णव्यवहितानि सर्वे विज्ञानन्तीत्यर्थः । तृतीयं ब्रह्मणः लोकमाह
तृतीय इति । अकृती भवनस्य गृहस्य व्याप्ती यैस्ते तथोक्ता, आधाराऽभावादेव
व्यवतिष्ठाः, खेपु जरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । प्रधानवर्त्तिनः तदिच्छातः

पद्माः कल्पायुषो वृन्दारका कामभोगिन भीषणादिकदेहा
उत्तमाऽमुकूलाभिरम्बरोभिः कृतपरिवाराः । महति लोके
प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः कुसुदाः ऋभवः प्रतर्दना
अञ्जनाभा प्रचिताभा इति, एते महाभूतवर्गिनो ध्याना-
ऽहारा कल्पसहस्रायुषः । प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो
देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका
अमरा इति, एते भूतेन्द्रियवर्गिनः । द्वितीये तपसि लोके
त्रिविधो देवनिकायः अभास्वरा महाभास्वरा सत्यमहा-
भास्वरा इति । एते भूतेन्द्रियप्रकृतिवर्गिनो द्विगुणद्विगुणो-
त्तरायुषः सर्वे ध्यानाऽहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना
अधरभूमिषु अनावृतज्ञानविषयाः । तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके
चत्वारो देवनिकायाः अच्युताः शुद्धनिवासा सत्याभाः संज्ञा-
संज्ञिनश्चेति । अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः
प्रधानवर्गिनो यावत्सर्गायुषः । तत्राच्युताः सवितर्कध्यान-
सुखाः, शुद्धनिवासाः सावचारध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्द-
मात्रध्यानसुखाः, संज्ञासंज्ञिनश्चाऽस्मितामात्रध्यानसुखाः, तेऽपि

सत्त्वरजस्तमांसि प्रवर्तन्ते । यावत्सर्गायुषः तथा च श्रूयते ब्रह्मणा सङ्गते सर्वे
संप्रति प्रतिसञ्चरे । परस्मादन्ते कृताऽत्मानः प्रविशन्ति परम्पदम् इति । तदेवं
चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मान् उक्त्वा नामविशेषयङ्ग्येन धर्मविशेषानाङ्ग
तत्र इति । अच्युता नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः, तेन ते दृष्यन्ति ।
शुद्धनिवासा नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः, तेन ते दृष्यन्ति । सत्याभा नाम
देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखाः, तेन ते दृष्यन्ति । संज्ञासंज्ञिनी नाम देव
अस्मितामात्रध्यानसुखाः, तेन ते दृष्यन्ति । त एते सर्वे सम्प्रज्ञातसमाधिमुपा-
सते । अथाऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कक्षात्र लोकमध्ये न्यस्यन्त
इत्यत आङ्ग विदेहप्रकृतिलयास्तु इति । बुद्धिहृतिमन्तो हि दर्शितविषया लोकायास्तौ
नङ्गन्तो लोकेषु वर्तन्ते, न चैवं विदेहप्रकृतिलयाः सत्यपि साऽधिकारत्व इत्यर्थः ।
तदेतद् भासत्यलोकम् वा चाऽवीर्योर्गिना साक्षात्कारणीयं, सूर्यद्वारे सुषुप्तायां
नाभ्याम् । न चैतावताऽपि तत्साक्षात्कारी भवतीत्यत्र आङ्ग तत इति ।

लोकमध्यं प्रतितिष्ठन्ति, त एते सप्तलोका सर्व एव ब्रह्म-
लोकाः । विदेहप्रकृतिसयास्तु मोक्षपदे वर्तन्ते न लोकमध्ये
स्थिता इति । एतद् योगिना साक्षात्कर्तव्यं सूर्यद्वारे संयमं
कृत्वा, ततोऽन्यत्राऽपि, एवं तावदभ्यसेद् यावदिदं सर्वं दृष्ट-
मिति ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयाद् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयाद्, ऊर्ध्व-
विमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयाद् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयाद् । वात-
पित्तश्लेष्माणस्तयो दोषाः सन्ति, धातवः सप्त त्वग्लोहितमांस-
स्नायुस्त्रिमज्जाशुक्राणि, पूर्वं पूर्वमेषां वाङ्ममित्येष विन्यासः
॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अधस्तात् तन्तुः, ततोऽधस्तात्कण्ठः, ततोऽध-
स्तात्कूपः, तत्र संयमात् क्षुत्पिपासे न बाधते ॥ ३० ॥

कूर्मनाडां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

ततोऽन्यत्रापि सुषुप्ताया अन्यत्रापि योगीपाध्यायीपदिष्टेषु । यावदिदं सर्वं
जगद्दृष्टम् इति । बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विन्यप्रज्ञाश्रमसमर्थं ततोऽन्यत्राऽ-
वृत्तं यत्नैव रजसीहाव्यते तदेव प्रकाशयति, सूर्यद्वारसंयमोद्घाटितं भुवनं प्रकाश-
यति, न चैवमन्यत्राऽपि प्रसङ्गः तत्संयमस्य तावन्मोक्षोद्घाटनसामर्थ्यादिति सर्व-
मवदातम् ॥ ३१ ॥

तत्र तत्र जिज्ञासायां योगिनस्तत्र तत्र संयमः, एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः

कृपादध उरसि कूर्माकारा नाडी, तस्यां क्षतसंयमः
स्थिरपदं लभते, यथा सर्पे गोधा वेति ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरः कपालेऽन्तर्गृह्यं प्रभास्वरं ज्योतिः, तत्र संयमात्
सिद्धानां व्यावाप्त्यर्थ्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभं नाम तारकं, तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपं,
यथोदये प्रभा भास्वरस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी
प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पाविति ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम तत्र विज्ञानं
तस्मिन् संयमाच्चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोः प्रत्यया-

संयमः स्थैर्यहेतुश्च संयमः मूलपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात
इति न व्याख्यातः ॥ २७—३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥ मूर्धज्येन सुपुष्पा नाम नाडी खल्यते,
तत्र संयम इति ॥ ३२ ॥

प्रातिभादा सर्वे ॥ ३३ ॥ प्रातिभा कङ्कः, तद्विवेकं प्रातिभं, प्रसङ्गज्ञानहेतु-
संयमवधौ हि तत्प्रकर्षे प्रसङ्गज्ञानोदयपूर्वलिङ्गं यद्दृष्टं ज्ञानं तेन सर्वे विज्ञा-
नाति योगी, तत्र प्रसङ्गज्ञानसन्निधापनेन संसारात्तारयतीति तारकम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥ हृदयपदं व्याचष्टे यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे इति,
हृदयादात्मना ब्रह्म तस्य पुरं निखयः, तद्धि तत्र विजानाति स्मिति, दहरं
मर्त्तं तदेव पुण्डरीकमधीमुखं वेष्टम मनसः । चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह तत्र विज्ञा-
नम् इति, तत्र संयमाच्चित्तं विजानाति स्मृतिविशिष्टम् ॥ ३४ ॥

सत्त्व-ज्ञानम् ॥ ३५ ॥ यत्र प्रकाशरूपस्य अतिस्फुल्लस्य चित्तान्ताऽभिभूतरज-

विशिषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात्पुरुष-
ज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसौ
वशीकृत्य सत्त्वपुरुषाऽन्यताप्रत्ययेन परिणतं तस्माच्च सत्त्वात्
परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा बुद्धोऽन्यद्विषयिमात्ररूपः पुरुषः,
तयोरत्यन्ताऽसङ्कीर्णयोः प्रत्ययाऽविशिषो भोगः पुरुषस्य,
दर्शितविषयत्वात्, स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद् दृश्यः,
यस्तु तस्माद्विशिष्टविषयिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र
संयमात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते, न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिः

रजस्तमसा विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्याऽत्यन्तकथेतन्यादसङ्करसद-
केव कथा रजस्तमसोर्जडस्वभावयोः इति आशयवान् सूत्रकारः सत्त्वपुरुषयोरीत्यु-
वाच, इममेवामिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलम् इति । न
प्रख्याशीलमात्रमपि तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतम्, अतो नितान्तशुद्धप्रकाश-
तया अत्यन्तसामर्थ्यं चैतन्येनेति सङ्कर इति अत्र आह समान इति, सत्त्वोपनि-
बन्धनम् अविनाभावः सत्त्वस्य, समानं सत्त्वोपनिबन्धनं ययो रजस्तमसौ तथोक्ते,
वशीकारः अभिभवः । असङ्करमाह तस्माच्च इति । अकारोऽप्यर्थकः, न केवलं
रजस्तमोभ्यामित्यर्थः । परिणामिन इति वैधर्म्यमपरिणामिनः पुरुषादुक्तम् ।
प्रत्ययाविशेषः शान्तघोरमूढरूपाया बुद्धयेतन्यविम्बोदयादिव चैतन्यस्य शान्ताद्या-
ऽकाराऽप्यारोपः, अन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कल्पनात्कल्पना-
ऽरोपः । भोगहेतुमाह दर्शितविषयत्वाद् इति । असङ्गदशाख्यातम् । ननु
बुद्धिसत्त्वमन्तु पुरुषमिदं भोगस्तु पुंसः कृती भिद्यते इत्यत्र आह स इति, स
भोगप्रत्ययः भोगरूपः प्रत्ययः सत्त्वस्य, अतः परार्थत्वाद् दृश्यः भोगः, सत्त्वं हि
परार्थं संवृतत्वात् तद्वर्त्म्य भोग इति सोऽपि परार्थः, यस्मै च परया असौ तस्य
भोक्तृर्भोगः, अथवाऽनुकूलप्रतिकूलवेदनीयो हि सुखदुःखानुभवो भोगः, नचा-
यमात्मनमेवाऽनुकूलयति प्रतिकूलयति वा, स्वात्मनि हृत्तिविरोधाद्, अतोऽनु-
कूलनोदप्रतिकूलनोदार्थो भोगः स भोक्ता आत्मा तस्य दृश्यो भोग इति । यस्तु
तस्मात्परार्थाद्विशिष्ट इति परार्थादिति पञ्चम्यन्तपदाध्याहारैश्च व्याख्याता ।
आदेतत्, पुरुषविषया चेत् प्रज्ञा ज्ञान भोः पुरुषः प्रज्ञायाः प्रमेय इति प्रज्ञात्वात्

सत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते पुरुष एव प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं
पश्यति, तथा श्रुतं, “विज्ञातारमरे केन विजानीयाद् इति
॥ ३५ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता
जायन्ते ॥ ३६ ॥

प्रातिभास्वरूपव्यवहितविप्रकृष्टाऽतीताऽनागतज्ञानं, श्राव-
णाद् दिव्यशब्दश्रावणं, वेदनाद् दिव्यस्पर्शाऽधिगमः, आद-
र्शाद् दिव्यरूपसंविद्, आस्वादाद् दिव्यरससंविद्, वार्त्तातो
दिव्यगन्धविज्ञानम्, इत्येतानि नित्यं जायन्ते ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ॥ ३७ ॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्त्रोत्पद्यमाना उपसर्गाः

मेव तत्र तत्रेति अनवस्थापात इत्यत आह न च पुरुषप्रत्ययेन इति । अययमि-
सन्धिः, चित्वा जडः प्रकाशयते न जडेन चितिः, पुरुषप्रत्ययस्तु अचिदात्मा कथ-
ञ्चिदात्मानं प्रकाशयति, चिदात्मातु अपराधीनप्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तम्,
बुद्धिसत्त्वात्मना इति अचिद् रूपतादात्म्येन जडत्वमाह, बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रति-
विम्बाऽलम्बनात्पुरुषालम्बनं दर्पणवन्मुखालम्बनं न तु पुरुषप्रकाशनात्पुरुषा-
लम्बनं, बुद्धिसत्त्वमेव तु जेन प्रत्ययेन सङ्क्रान्तपुरुषप्रतिविम्बं पुरुषच्छायापन्नं
चैतन्यमालम्बत इति पुरुषार्थः । अत्रैव श्रुतिमुदाहरति तथा श्रुतम् इति, ईश-
रेण विज्ञातारम् इति । न केनचिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स च स्वार्थसंयमो न यावत् प्रधानं स्वकार्थं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति
तावत्, तस्य पुरस्तादद्या विभूतीराधते ताः सर्वा दृश्यन्ति सू० ततः जायन्ते ॥ ३६ ॥
तदनेन बीजजन्मानुष्टम्बीतानां सनः श्रीवल्लभक्षुनिष्ठाप्राप्तानां यथासङ्गं
प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावं उक्तः, श्रीमादीनां पञ्चानां दिव्यशब्दाद्यु-
पलम्बकानां ज्ञानिकः संज्ञाः श्रावणाद्याः, सुगमं भाष्यम् ॥ ३६ ॥

कदाचिदात्मविषयसंयमप्रवृत्तः तत्प्रभावादमूर्धनारसिद्धौः अक्षिगम्य कृतार्थ-
अन्यः संयमादिरनेदत आह ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ॥ ३७ ॥ व्युत्थित-

तद्दर्शनप्रत्यनौकत्वाद्, व्युत्थितचित्तस्वीत्ययमानाः सिध्यः
॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य
परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः
प्रतिष्ठेत्यर्थः, तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधि-
बलाद् भवति, प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्म-
बन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगो चित्तं स्वशरी-
राविवृत्त्यै शरीरान्तरेषु निक्षिपति, निक्षिप्तं चित्तं
चेन्द्रियाण्यनु पतन्ति, यथा मधुकरराजानं मज्जिका उत्पतन्त-
मनूत्यतन्ति निविशमानमनु निविशन्ते तथेन्द्रियाणि पर-
शरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ॥ ३८ ॥

उदानजयाउज्जलपङ्ककगटकादिष्वसङ्ग उत्-
क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

चित्तो हि ताः मिहोः अभिमन्यते जगद्गता इव द्रविष्यत्कालिकापि द्रविष्यत्प्रकारं
योगिना तु समाहितचित्तेन उपमताभ्योऽपि ताभ्यो विरलव्यम् । अभिमहित
तापत्रयाव्यक्तिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थः स खल्वयं जगत् तत्प्रत्यनौकानु सिद्धिः
रज्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनानां संवसफलमुज्ज्वला क्रियारूपमैश्वर्यं संवस
फलमाह । बन्धकारणं आवेशः ॥ सू० ३८ ॥ समाधिबलाद् इति । बन्धकारण-
विषयसंयमबलात्, प्राधान्यात् समाधिगहनम् । प्रचरति अनेनाऽकिञ्चित्ति प्रचारः,
चित्तस्य गमाऽगमाऽध्वानो नाद्याः, तस्मिन् प्रचारी संयमात्तदेतन्, तस्याह ।
बन्धकारणशैथिल्याच्च तेन प्रतिबद्धाने, च प्रतिबद्धमप्युन्मार्गेण मन्त्रेण स्वशरी-
रादप्रत्युद्धं निष्क्रामति न च परशरीरेमाविशति, तस्मात्तत्प्रचारीऽपि ज्ञातव्यः ।
इन्द्रियाणि च चित्ताऽनुसारीणि परशरीरे यथाऽधिष्ठानं निविशन्ते इति ॥ ३८ ॥

उदानं इत्यादि सू० ॥ ३९ ॥ समीक्षितवृत्तिर्जीवनं प्राणादिवचसा प्राणादिव

समस्तैन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनं, तस्य क्रिया पञ्चतयी प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः, समं नयमान् समानज्ञानाभिवृत्तिः, अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः, उन्नयनादुदान आग्निरोवृत्तिः, व्यापी व्यान इति, तेषां प्रधानः प्राणः । उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग, उत्क्रान्तिस्य प्रयाणकाले भवति, तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

समानजयाउज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्त्रेजस उपधामं कृत्वा ज्वलति ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम्

॥ ४१ ॥

लक्षणं सखाः सा तथोक्ता । इयौ इन्द्रियाणां वृत्तिर्बोद्धाऽभ्यन्तरो च, बाह्या रूपाद्या-
लोचनलक्षणा, आभ्यन्तरो तु जीवनं, स हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमावृत्तक्रिया-
भेदहेतुः सर्वकरणसाधारणः, यथाहुः सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च
इति, तैरस्य लक्षणोद्यतात् । तस्य प्रयत्नस्य, क्रिया कार्यं पञ्चतयी, प्राण आना-
सिकाद्यान् आ च उदयादवस्थितः । अशितपीताहारपरिणतिभेदं रसं तत्र
तत्र स्थाने समम् अनुरूपं नयन् समान, आ उदयात् आ च नाभेरस्य स्थानम् ।
सूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपान, आनाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः ।
उन्नयनाद् ऊर्ध्वनयनाद् रसादीनामुदान, आ नासिकाऽयात् आ च शिरसो वृत्ति-
रस्य । व्यापी व्यानः । एवासुक्तानां प्रधानं प्राणः, तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः
प्राणसुत्क्रान्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रान्ति इति । तदेवं प्राणादीनां क्रिया-
स्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवतारयति उदानजयाद् इति । उदाने
कृतसंयमस्तज्जयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते, उत्क्रान्तिसाऽर्चिरादिसांशेष भवति
प्रयाणकाले, तस्मात्तान् उत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते, प्राणादिसंयमात्तद्विजये
विभूतय एताः क्रियास्थानविजयादिभेदात् प्रतिपत्तव्याः ॥ ३८ ॥

समानम् ॥ ४० ॥ तेजसः शरीरस्योपभोगम् उत्तेजनम् ॥ ४० ॥

कार्यसंयमादन्वाचयितुं श्रवणाद्यन्तं सम्मति श्रवणाद्यर्थादेव संयमाच्छाव-

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा, सर्वशब्दानां च । यथोक्तं
 “तुल्यदेशप्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति” इति । तच्चै-
 तदाकाशस्य लिङ्गम्, अनावरणं चोक्तम् । तथाऽमूर्तस्याऽना-
 धरणदर्शनादिभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य, शब्दग्रहणाऽनु-
 मितं श्रोत्रं, अधिरावधिरयोरेकः शब्दं गृह्णाति अपरो न
 गृह्णातीति तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम् । श्रोत्राकाशयोः
 संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनोदिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

आदि भवतीत्याह श्रोत्र इत्यादि सू० ॥ ४१॥ संयमविषयं श्रोत्राऽकाशयोः सम्बन्ध-
 माधाराऽधेयभावमाह सर्व इति । सर्वश्रोत्राणामाहङ्कारिकाणामप्याकाशं कर्ण-
 शक्नु लौविवरं प्रतिष्ठा, तदायतनं श्रोत्रं, तदुपकाराभ्यां श्रोत्रस्वीपकाराऽपकार-
 दर्शनात् । शब्दानां च श्रोत्रसङ्कारिणाम्, पाथिवादिशब्दग्रहणे कर्तव्ये कर्ण-
 शक्नु लौसुधिरवति श्रोत्रं स्वाऽग्रयणभोगताऽसाधारणशब्दमपेक्षते, गन्धादिगुण-
 सङ्कारिभिर्ग्राहादिभिर्वास्त्वै पृथिव्यादिवर्गिगन्धाद्यालोचने कार्ये दृष्टम्, आह-
 ङ्कारिकमपि प्राचरसनत्क्वचुःश्रोत्रं भूताऽधिष्ठानमेव भूतीपकाराऽपकाराभ्यां
 प्राचादीनामुपकाराऽपकारदर्शनादित्युक्तम् । तच्चैदं श्रोत्रमाहङ्कारिकमयः
 प्रतिममयस्कात्तमणिकल्पेन वक्रवक्रसमुपगमेन वक्रस्थेन शब्देनाकृष्टं स्ववृत्तिरूप-
 रथा वक्रवक्रमागतं शब्दमालोचयति, तथाच दिग्देशवृत्तिशब्दप्रतीतिः, प्राण-
 भन्दावस्थ नाऽसृति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति । तथा च पञ्चशिखस्य
 वाक्यं तुल्यदेशप्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवति इति । तुल्यदेशानि प्रव-
 णानि श्रोत्राणि येषां चेन्नादीनां ते तथोक्ताः, सर्वेषां प्रवणान्याकाशवर्तीनीत्यर्थः ।
 तच्च श्रोत्राऽधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं, येन शब्देन सङ्-
 कारिणा पाथिवादीन् शब्दान् गृह्णाति, तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्दे
 इत्यर्थः । तदनेन श्रोत्राऽधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितम् इति ।
 तच्च एकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गं, सा हि एकजातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतिर्गन्धा-
 यथा तदीवाऽकाशशब्दवाच्यं, गङ्गोदृष्टौ श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्तिः, न चेदृष्टौ श्रुतिः
 पृथिव्यादिगुणस्य स्वाऽस्मिन् व्यञ्ज्यञ्जकत्वाऽनुपपत्तेः इति । अनावरणं चाऽ-
 काशलिङ्गम् यथाकाशं नाऽभविष्यदन्योऽन्यं सम्पीडितानि भूतानि न सूक्ष्मि-
 रप्यभेक्ष्यन्, तच्च सर्वैरेव सर्वमाकृतं स्याद, न च मूर्तद्रव्याऽभावमात्रादेवाऽनावर-
 णम्, अस्याऽभावस्य भावाऽश्रितत्वेन तदभावेऽभावाद, न च चितिशक्तिसस्याऽप्यथा
 भविगुणवर्ति, अपरिचामितयाऽवच्छेदकत्वाऽभावाद, न च दिक्कादयः पृथिव्या-

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमा-
पत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्र कायस्तत्र आकाशं तस्य अवकाशदानात् कायस्य, तेन
सम्बन्धः प्राप्तिः, तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूला-
दिषु आपरिमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुः,
लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति, ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे
विहृत्य रश्मिषु विहरति, ततो यथेष्टमाकाशगतिः अस्य भव-
तीति ॥ ४२ ॥

वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः
प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीरात् वह्निर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा, सा
यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो वह्निर्वृत्तिमात्रेण भवति सा

दिद्रव्यव्यतिरिक्ताः सन्नि, तस्मात्तादृशः परिणतिभेदो न भवति एवेति सर्वमवदा-
तम् । अनावरणे चाऽकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्राऽनावरणं तत्र सर्वत्राऽकाश-
मिति सर्वगतत्वसम्बन्धस्य सिद्धमित्याह तथाऽसूक्तस्य इति, 'श्रीवसन्तावे प्रमाणमाह
शब्दयङ्ग इति । किंवा हि करणसाध्या दृष्टा यथा हिदादिवासादिसाध्या,
तदिह शब्दयङ्गक्रिययाऽपि करणसाध्यया भवितव्यं, यत्र करणं तत्र श्रीवसिति ।
अथाऽस्याः असुरादय एव कक्षात्कारणं न भवन्तीत्यत्र आह वहिराऽवधिरयोः
इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणम् । उपलक्षणं चैतत् तन्वातयोरुत्तु-
कसो रसनीदकयोर्नासिकापृथिव्योः सम्बन्धसंयमाद् दिव्यत्वगाद्यप्युच्यते ॥ ४१ ॥

काय इत्यादि सू० ॥ ४२ ॥ कायाऽकाशसम्बन्धसंयमाद् लघुनि वा तूलादौ
कृतसंयमात् समापत्तिं चेतसस्तत्स्थतद्वज्रगतां लब्ध्वेति । सिद्धिक्रममाह जले
इति ॥ ४३ ॥

अपरमपि परशरीरावेव हेतुं संयमं कश्चिद्विपाकव्यहेतुमाह सू० वह्निः
क्षयः ॥ ४३ ॥ विदेहानाह शरीराद् इति, अकल्पिताया महाविदेहाया य उप-
पन्नत् प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहानाह सा यदि इति, वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञान-

कल्पिता इति उच्यते, यातु शरीरनिरपेक्षा वहिर्भूतस्यैव मनसो
वहिर्भूतिः सा खलु अकल्पिता, तत्र कल्पितया साधयति
अकल्पितां महाविदेहामिति, यया परशरीराणि आविशन्ति
योगिनः, ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदा-
वरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति
॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्माऽन्वयाऽर्थवत्त्वसंयमाद् भूत-
जयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादि-
भिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः, एतद् भूतानां प्रथमं
रूपम् । द्वितीयं रूपं सूक्ष्मान्द्यम्, मूर्तिर्भूमिः, स्नेहो जलं,

मात्रं तेन । महाविदेहानाह वा तु इति, उपायोपेयते कल्पिताऽकल्पितयो-
राह तत्र इति, किं परशरीरावेशमात्रमिति, नेत्याह ततश्च इति, ततो शरी-
राद्यो महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धेः, क्लेशश्च कर्म च तार्थाः साधयन्
ज्ञानायुर्भोगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं, विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्राद् विवेकस्थिति-
मात्रसमुत्पादान्, तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सदबुद्धिसत्त्वमा-
ह्वरोति, तत्क्षयाच्च निरावरणं योगिचित्तं यथेष्टं विहरति विजानाति चेति
॥ ४३ ॥

स्थूल इत्यादि सू० ॥४४॥ स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चाऽन्वयाऽर्थवत्त्वं चेति स्थूल-
स्वरूपसूक्ष्माऽन्वयाऽर्थवत्त्वानि, तेषु संयमात्प्रजयः । स्थूलमाह तत्र इति, पार्थिवाः
पार्थिवीयास्तेजसा पार्थिवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथा सम्भवं विशेषाः
बहुजगन्मात्रादयः श्रोतोष्णादयः नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः,
एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन् इति विशेषाः, एतेषां पञ्च पृथिव्या,
गन्धधर्मे चत्वारोऽपि, गन्धरसधर्मे त्रयस्तेजसि, गन्धरसधूपधर्मे द्वौ नमस्त्विति, शब्द-
एवाकाशे, त एत ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः
आस्ते, तत्रापि पार्थिवास्तावद् धर्माः आकारी गौरवं रौद्र्यं वरुणं सौम्यमिव च ।
इतिर्भेदः चमा काशे काठिन्यं सर्वभोग्यता । अपा धर्माः स्नेहः सौम्यं प्रभा

वह्निरूपाता, वायुः प्रणामी, सर्वतो गतिराकाश इति,
एतत्स्वरूपशब्देन उच्यते, अस्य सामान्यस्य शब्दादयो
विशेषाः । तथा चोक्तम् “एकजातिसमन्वितानामेषां धर्म-
मात्रव्यावृत्तिः” इति । सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं,
हिंछो हि समूहः प्रत्यक्षमितभेदाऽवयवाऽनुगतः शरीरं वृक्षो
युथं वनमिति । शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः
उभये देवमनुष्याः, समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या
द्वितीयो भागः, ताभ्यामेव अभिधीयते समूहः । स च भेदा-
भेदविवक्षितः, आम्नाणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः, आम्नवनं

श्रीलां मादं गौरवं च यत् । शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सुस्नानं शीतका गुणाः ।
तेजसा धर्मा ऊर्ध्वभाक् पावकं दग्धं पाचकं लघु भास्वरम । प्रध्वंशोऽजस्रं वै
तेजः पूर्वोभ्यां भिन्नलक्षणम् । वायवीया धर्माः तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपी
नीदनं बलम् । अलसच्छायता रौच्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः । आकाशीयां
धर्माः सर्वतो गतिरग्नौ हि स्थिरयेति च त्रयः । आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्व-
धर्मविलक्षणा इति । त एत आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सङ्गृहीताः । आकारश्च
सामान्यविशेषो गीत्वादिः । द्वितीयं रूपमाह द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम् इति ।
भूतिः सांख्यिकं काठिन्यं, छिन्नी जलं मज्जा पुष्टिबलाऽधानहेतुः, वह्निरूपाता
शीटर्ष्यं सौर्यं धीमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतीत्येति । सर्वं येतद् धर्मधर्मिणी-
रभेदविवक्षयाऽभिधानं, वायुः प्रणामी वह्निर्ग्रीष्मः, तटाह अलमेन तृणादीनां
शरीरस्याऽऽनेन च सर्वत्र वायुसामान्यं नास्तिवमनुमीयते । सर्वतो गतिरा-
काशः, सर्वत्र शब्दोपलब्धदर्शनात्, श्रोत्राऽन्वयाऽकाशशब्देन हि शब्देन पाद्यिवादि-
शब्दोपलब्धिरित्युपपादितसंभवात्, एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम् । अथैव सूर्यादि-
सामान्यस्य, शब्दादयः वज्रजादय उष्णतादयः शुक्लतादयः कषायतादयः सुर-
मित्वाद्भी सूर्यादीनां सामान्यानां भेदाः । सामान्यान्वपि सूर्यादीनि जम्बीर-
पनसाऽमलकफलादीनि रसादिभेदान्तरस्वरं व्यावर्त्तन्ते तेभेदेवानेते रसादयो
विशेषाः । तथा चोक्तम् एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथग्व्यादीनामैकैकशा
जात्या भूतिर्लक्षणादिना समन्वितानामेषां वज्रादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ।
तदेवं सामान्यं सूर्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः । ये चाहुः सामान्य-
विशेषाश्चो द्वयमिति तान् प्रत्याह सामान्य इति, सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र

ब्राह्मणसङ्घ इति, स पुनर्द्विविधो युतसिद्धाऽवयवोऽयुतसिद्धा-
वयवश्च, युतसिद्धावयवः समूहो वनं सङ्घ इति, अयुतसिद्धा-
वयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति । अयुतसिद्धा-
वयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः, एतत्स्वरूप-
मित्युक्तम् । अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं, तन्मात्रं भूतकारणं,
तत्त्वोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मायुतसिद्धावयव-
भेदानुगतः समुदाय इति, एवं सर्वतन्मात्राणि, एतत्तृतीयम् ।
अथ भूतानां चतुर्थं रूपं स्थातिक्रियास्थितिशीला गुणाः
कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देन उक्ताः । अथैषां पञ्चमं
रूपमर्थवत्त्वं, भोगापवर्गार्थता गुणेषु अन्वयिनी गुणास्तन्मात्र-
भूतभौतिकेषु इति सर्वमर्थवत् । तेषु इदानीं भूतेषु पञ्चसु

दर्शने द्रव्यम् । येषु तदाश्रयी द्रव्यमास्थितं तैरपि तत्समुदायोऽनुसृत्यमानो
नाऽपप्रोक्तः, न च तदपङ्गवे तथोपाधारी द्रव्यमिति भवति, तस्मात्तदेवाऽस्तु
द्रव्यं न तु ताभ्यां तत्समुदायाच्च तदाधारमपरं द्रव्यमुपलभमानं वावृथी याव-
त्समुदायादिवत् च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिष्टं समूहो द्रव्यमित्युक्तम् । तत्र
समूहमात्रं द्रव्यमिति अनाऽपनुत्तये समूहे विशेषो द्रव्यमिति निर्धारणः समूह-
प्रकारमात्रं द्वितीयं हि इति, यथादेवं तस्मात् समूहमात्रं द्रव्यमित्युक्तम् । ताभ्यां
प्रकाराभ्यामिष्टतीति द्विष्टः, एकं प्रकारमात्रं प्रत्यक्षमित इति, प्रत्यक्षमिती भेदो
विषयमवयवानां ते तथोक्ताः, प्रत्यक्षमितभेदा अवयवा यत् स तथोक्तः । एत-
दुक्तं भवति, शरीरवृक्षयूषवनशब्दभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽपतीताऽवयवभेदस्त-
दावयवशब्दाऽप्रतीयात् समूह एकोऽवगम्यत इति । युताऽयुतसिद्धाऽवयवत्वेन
चेतनाऽचेतनत्वेन कीदाहरणचतुष्टयं, युताऽयुतसिद्धाऽवयवत्वं चाऽपि वक्ष्यते ।
द्वितीयं प्रकारमात्रं शब्देनोपात्तभेदाऽवयवाऽनुगतः समूह उभये दीर्घमनुष्या इति,
दीर्घमनुष्या इति हि शब्देनोपात्तभेदावयवाऽनुगतः समूहस्य भागो भिन्नावपात्तः । ननु
उभयशब्दात्तदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदाऽवयवाऽनुगत इत्यत आह
ताभ्याम् इति, ताभ्यां भागाभ्यामिव च समूहोऽभिधीयते, उभयशब्देन भागद्वय-
वाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्यः वाक्यस्य वाक्याऽर्थवाचकत्वादिति भावः । पुन-
र्द्विविधमात्रं च च इति, भेदेन चाऽभेदेन च विवक्षितः, भेदविवक्षितमात्रं
आद्यायां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ इति, भेद एव वृष्टौ नृतेर्यथा नगाणां गीरिवि ।

पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयस्य प्रादु-
र्भवति, तत्र पञ्च भूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति,
तज्जयाद् वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्यो
भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्वर्मा-
नभिघातश्च ॥ ४५ ॥

तत्र अणिमा भवति अणुः, लघिमा लघुर्भवति, महिमा
महान् भवति, प्राप्तिः अङ्गुल्यग्रेणाऽपि स्पृशति चन्द्रमसम्,

अभेदविवक्षितमाह आस्रवनं ब्राह्मणमह इति । आस्राव ते वनं चेति, सङ्क-
समूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । विधान्तरमाह स पुन-
र्द्विविध इति, युतसिद्धाऽवयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक् सिद्धाः सान्तराला अव-
यवा यस्य स तथोक्ताः, यूथं वनमिति सान्तराला हि तदवयवा इत्याद्य गावस्य ।
अयुतसिद्धाऽवयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति, निरन्तरा हि तदवयवाः
सामान्यविशेषाः वा सास्त्रादयो वेति । तदेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धा-
रयति अयुतसिद्ध इति । तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति
एतत् स्वरूपमित्युक्तम् इति । तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति अथ इति, उत्तर-
माह तन्मात्रम् इति, तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुः, सामान्यं भूतिः
अष्टादशो विशेषाः तदात्मा, अयुतसिद्धा निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषास्त-
द्देवतगुणतः समुदायाः, यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूप-
मिदं । उपसंहरति एतदइति । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं स्थितिक्रिया-
स्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावाऽनुपातिनः कार्यस्वभावमनुपपत्तिगुणगन्तुं शीलं
येषां ते तथोक्ताः, अत एवाऽन्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं अर्थ-
वत्त्वं विवृणोति भोग इति । नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तः, तत्कार्याणाम्
कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह गुणा इति । भौतिका गोचटादयः । तदेवं संयम-
विषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाऽह तेषु इति । भूतप्रकृतयः भूतस्वभावाः ॥ ४४ ॥

सङ्कल्पाऽनुविधाने भूतानां किं योगिनः सिद्धतीत्यत आह सू० ततोऽणि-
मादिश्च ॥ ४५ ॥ सूक्ष्मसंयमजयास्ततः सिद्धयो भवन्तीत्याह तत्र इति, अणिमा
महानपि भवत्यणुः, लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीकान्त्र इवाऽस्मात्ते विहरति,

प्राकाश्यम् इच्छानभिघातो, भूमावुज्जति निमज्जति
 यथोदके, वशित्वम् भूतभौतिकेषु वशीभवति, अवश्यसा-
 ऽन्येषां, ईशित्वं तेषां प्रभवाऽप्ययभूतानामौष्टे, यत्र का-
 मावसायित्वं सत्त्वसङ्कल्पता, यथा सङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृती-
 नामवस्थानं, न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति ;
 कस्माद्, अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा
 भूतेषु सङ्कल्पादिति, एतानि अष्टौ ऐश्वर्याणि । कायसम्पद्
 वक्ष्यमाणा । तद्वर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्त्या न निरुणहि
 योगिनः शरीरादिक्रियां, शिलामप्यनुप्रविशतीति, नाऽपः
 स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाऽग्निरुष्णो दहति, न वायुः प्रणामी
 वहति, अनावरणात्मकेऽपि आकाशे भवति आहतकायः,
 सिद्धानामपि अदृश्यो भवति ॥ ४५ ॥

नहिमा अस्तीऽपि नाननगननरपरिमाणी भवति, प्राप्तिः सर्वे भावाः सन्निहिता
 भवन्ति योगिनः, तद्यथा भूमिष्ठ एवाऽङ्गुल्यग्रेण स्थिति चन्द्रमसम् । स्वरूप-
 संयमविमयास्तिहिमाश्च प्राकाश्यास्तिच्छाऽनभिघात इति, नाऽस्य खवं अ-
 मूर्त्त्यादिभिरभिज्ञान्यते भूमावुज्जति निमज्जति च यथोदके । अविवक्ष-
 संयमविमयास्तिहिमाश्च वशित्वम् इति, भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि कीचटा-
 दीनि, तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति तेषान्ववश्यः, तत्कारणतन्त्रात्पृथिव्यादिपरमाण-
 वशीकारात्कार्यवशीकारः, तेन यानि यथाऽवस्थापयति तानि तथाऽवतिष्ठन्ते
 इत्यर्थः । अन्यविवक्षसंयमविमयास्तिहिमाश्च ईशित्वम् इति, तेषां भूतभौति-
 क्षानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव सत्तादौ यथाऽप्यवी विनाशो यथ व्यूहः
 यथावदवस्थापनं तेषामौष्टे । अववत्त्वसंयमास्तिहिमाश्च यत्र कामावसायित्वं
 सत्त्वसङ्कल्पता इति, विजितशुभाऽर्थवस्त्वो हि योनी वह यदर्थतया सङ्कल्पयति
 सत् तस्य प्रयोजनाव कल्पते, विवसप्यवतत्त्वार्थे सङ्कल्पा जीलयन् जीवयतीति ।
 आदितद्, यथा शक्तिविपर्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मात् करोति,
 यथा चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात्कृद् न च सिनीवासीमिवत् आह न च शक्तोऽपि
 इति, च : खल्वेते यत्र कामावसायिनस्तत्र भगवतः परमेष्ठरक्षाऽश्वासुत्तमिषु-
 सुखाकुले, जलमयसु पदार्थानां जातिदीप्ततासावस्थाभेदेनाऽनियतस्वभावा इति
 शुभ्यते वासु वहिच्छानुविधानमिति, एतानि अष्टौ ऐश्वर्याणि । तद्वर्मानभिघात

रूपलावण्यबलवच्चसंहननत्वानि काय-
सम्पद् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमान् अतिशयबलौ वच्चसंहननयेति
॥ ४६ ॥

ग्रहणास्वरूपाऽस्मिताऽन्वयाऽर्थवत्त्वसंयमा-
दिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्पाञ्चः, तेषु इन्द्रियाणां वृत्ति-
ग्रहणं, न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं, कथमनालोचितः
स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयेतेति । स्वरूपं
पुनः प्रकाशमानो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धा-
ऽवयवभेदाऽनुगतः समूहो द्रव्यामिन्द्रियम् । तेषां तृतीयं रूप-
मस्मितालक्षणाऽहङ्कारः, तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः ।
चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः,

इति, अस्मिन्नादिप्रादुर्भावं इत्यनेनैव तद्वर्माऽनभिघातसिद्धौ । पुनरुपादानं जाय-
सिद्धिबद् एतत्पूर्वोपपन्नसकलविषयसंयमकत्ववत्त्वशापनाय । सुगममन्यद् ॥ ४५ ॥

कायसम्पदमाह सू० रूप इत्यादि ॥ ४६ ॥ वच्चस्तेव संहननम् अत्यवबुद्धौ
दृष्टौ निविष्टौ यस्य स तथा तस्य जायसत्वमिति ॥ ४६ ॥

जितभूतस्य बीजिन इन्द्रियजयोपायमाह सू० ग्रहण इत्यादि ॥ ४७ ॥ ग्रहणं
च स्वरूपं चाऽस्मिता सामान्यव्याप्यवत्त्वं च तेषु संयमकत्वादित्यर्थः । गृहीति-
यं ग्रहणं तच्च शास्त्राऽधीननिरूपयमिति शास्त्रं दर्शयति सामान्यविशेषात्मा इति ।
शास्त्रमुक्ताग्रहणमाह तेषु इति, वृत्तिः आलोचनं, विषयाकारा परिणतिरिति
यावद् । ये त्वाहुः सामान्यमात्रगीचरेन्द्रियवृत्तिरिति तान् प्रत्याह न च इति,
गृह्यत इति ग्रहणं, सामान्यमात्रगीचरं ग्रहणं, शास्त्रेन्द्रियतमं हि मनो वाच्यं
प्रवर्ततेऽन्यथाऽन्यविशेषाभावाप्रसङ्गात्, तद्विद् यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेना-
ऽसाधनालोचिती विशेष इति कथं मनसाऽनुव्यवसीयेत, तस्मात्सामान्यविशेष-

येषामिन्द्रियाणि साहचर्याणि परित्यागः । पञ्चमं रूपं गुणेषु
यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति । पञ्चसु एतेषु इन्द्रियरूपेषु यथा-
क्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः
प्रादुर्भवति योगिनः ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधान-
जयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं, विदेहाना-
मिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो हृत्तिलाभो विक-
रणभावः, सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इति, एता-
स्तिष्ठः सिद्धयो मधुप्रतीका इत्यन्ते, एताश्च करणपञ्चकरूप-
जयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

विषयमिन्द्रियाऽस्तीत्यनमिति, तदेतद् यद्वयमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपम् । द्वितीयं
रूपमाह स्वरूपं पुनः इति, यद्वहारी हि सत्त्वभार्जनाऽस्मीयेनेन्द्रिय-
जयतो यतश्च करणत्वं सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषः तदुभयमपि
प्रकाशकत्वमित्यर्थः । तेषां तृतीयं रूपम् इति यद्वहारी हि इन्द्रियाणां कारण-
मिति यन्नेन्द्रियाणि तत्र तेन कथितम्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारण्यात् सामान्यमिन्द्रि-
याणामित्यर्थः । चतुर्थं रूपम् इति, गुणानां हि हेतुत्वं व्यवसायात्मकत्वं व्यव-
सेयात्मकत्वं च तत्र व्यवसेयाऽत्यक्तां साक्षात्तामाख्याय पञ्चतन्मात्राणि भूतप्रतीति-
कानि च निर्मिमते, व्यवसायाऽत्मकत्वं तु यद्वयकरणाख्याय साहचर्याणि
इन्द्रियाणीत्यर्थः, शेषं सुवचम् ॥ ४७ ॥

पञ्चरूपेन्द्रियजयात् सिद्धीराह २० तत इत्यादि ॥ ४८ ॥ विदेहानामिन्द्रि-
याणां करणकारी विकरणभावः । दीप्तः कायसीरादिः, कायः चतीरादिः,
विषयः सृष्टादिः । सात्वयेन्द्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः । ता
एताः सिद्धयो मधुप्रतीका इत्यन्ते योगिनामभिप्रायः । आदेतद्, इन्द्रिय-
जयादिन्द्रियाणि सिद्धयाणि यस्मान्नि जयन्तु प्रधानादीनां तत्कारणानां विना-
यातमित्यत आह एताश्च इति, करणानाम् इन्द्रियाणां पञ्चरूपाणि यद्वहारीणि

सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावा-
धिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४६ ॥

निर्द्वैतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां
वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्र-
रूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं, सर्वात्मानो गुणा व्यव-
सायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोप-
तिष्ठन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तो-
दिताख्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपाकृतं विवेकजं
ज्ञानमित्यर्थः इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः यां प्राप्य योगी
सर्वज्ञः क्षीणकृते शबन्धनो वशी विहरति ॥ ४६ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदा यस्यैवं भवति क्षेत्रकर्मक्षये सत्त्वस्य अयं विवेकप्रत्ययो

सैवाक्याह, एतदुक्तं भवति तैन्द्रियमात्रजघन्यताः सिद्धयोऽपि तु पञ्चरूपस्य, तद-
न्तर्गतं च प्रधानादौति ॥ ४८ ॥

त एते ज्ञानक्षिप्राकपैत्र्यहेतवः संबन्धाः साक्षात्पारम्पर्येण च स्मृतिद्वारा-
संहारसम्पादितवद्वाच्यारोहं वदन्तीत्युक्ताः सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिरवान्तरविभूती-
र्द्वयं सत्त्वं इत्यादि ॥ ४६ ॥ निर्द्वैतरजस्तमोमलस्य वैशारद्यं, ततः परा
वशीकारसंज्ञा । रजस्तमोभ्यामुपपन्नं हि चित्तसत्त्वमवस्थमासीत्तदुपशान्ते तु तदर्थं
बीजिनी वज्रिनः, तस्मिन् वज्रे बीजिनः सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वं । एतदेव सिद्धयति, सर्वज्ञानः इति व्यवसायव्यवसेया-
त्मानः लक्षणमात्रकया इत्यर्थः, तदनेन क्रियेयम्युक्तं, ज्ञानैत्र्यमाह सर्वज्ञा-
तृत्वं इति चक्ष्मा अपि द्विविधायाः सिद्धेर्वैराग्याह बीजिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह
एषा विभीक्षा इति । क्षेत्रज्ञं वन्धनानि च कर्माणि तानि क्षीयानि यत्र स
यथा ॥ ४६ ॥

संयमान्तराणां पुरुषार्थानामासक्तत्वाद् विवेकख्यातिसंयमस्य पुरुषार्थेतां
दर्शयितुं विवेकख्यातिः परवैराग्योपजननवादीह कैवल्यं सत्त्वमाह ५० तद्वैरा-

नित्यं यत्रोपचर्यः प्रमादो लब्धविवरः क्लेशानुत्तथयिष्यति,
ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः, एवमस्य सङ्गस्य यावत्कुर्वतो भावितो-
ऽर्थो दृढो भविष्यति, भावनीयश्चाऽर्थोऽभिमुखी भविष्यतीति
॥ ५१ ॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्
॥ ५२ ॥

यथाऽपकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः
कालः क्षणः, यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं
जह्यादुत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः, तत्प्रवाहाविच्छे-
दस्तु क्रमः, क्षणतत् क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धि-
समाहारो मुहूर्त्ताऽहोरात्रादयः, स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो
बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानाऽनुपातो लौकिकानां व्युत्थितदर्श-

दतीयोऽपि तेनोपनिमन्त्रणीयः भूतेन्द्रियवशित्वेनैव तत्प्राप्तिः, चतुर्थोऽपि पर-
वैराग्यसम्पत्तेरासङ्गाऽशङ्का दूरीकारित्वेन, इति पारिशिष्याद् द्वितीय एव स्मृत-
भरप्रज्ञस्तदुपनिमन्त्रणविषय इति । वैज्ञान्यम् आकाशगामि, अर्थ्यम् अवि-
नाशि, अजरं सदाऽभिनवम् । अथकरणे दीपमाह अयादयम् इति, अयात्
सुस्थितस्य नानिष्यतां भावयिष्यति न तस्यां प्रणिधास्ततीत्यर्थः, सुगममन्यत्
॥ ५१ ॥

उक्ता कश्चित् कश्चित्संयमोऽसर्वज्ञता सा च न निःशेषज्ञता, अपि तु प्रकार-
माविवक्ष्यता यथा सर्वव्याप्यैर्भूतमिति, अथ हि यावन्तो व्यञ्जनप्रकारास्तैर्भूत-
मिति गम्यते न तु निःशेषैरिति, अस्ति च निःशेषवचनः सर्वं शब्दः यथोपनीत-
मत्रं सर्वमश्रितं प्राशक्तेनेति, तत्र हि निःशेषमिति, गम्यते, तदिह निःशेषज्ञता-
लक्षणस्य विवेकज्ञानस्य साधनं संयममाह सू० अथ इत्यादि ॥ ५२ ॥ अथ-
पदार्थं निदर्शनपूर्वकमाह यथा इति, कोऽस्य हि प्रविभक्तमानस्य यस्मिन्प्रवचने-
ऽत्यन्तारतमं व्यतिष्ठते सोऽपकर्षपर्यन्तः परमाणुर्वा तदाऽपकर्षपर्यन्तः कालः
क्षणः, पूर्वाऽपरभागविकलकाकतस्यैव यावत् । तमेव अथ प्रकारान्तरेण दर्श-
यति यावता वा इति, परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदित्यर्थः । क्रमपदार्थमाह

नामां वस्तुस्वरूप इव अवभासते, क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमा-
ऽवलम्बी, क्रमश्च क्षणाऽनन्तर्यात्मा, तं कालविदः काल इत्या-
चक्षते योगिनः । न च द्वौ क्षणौ सह भवतः, क्रमश्च न द्वयोः
सहभुवोरसम्भवात्, पूर्वस्मादुत्तरभाविनो यदाऽनन्तर्यं क्षणस्य
स क्रमः, तस्माद् वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः
सन्तीति, तस्मान्नास्ति तत्समाहारः । ये तु भूतभाविनः
क्षणास्ते परिणामाऽन्विता व्याख्येयाः, तेनैकेन क्षणेन कृतस्त्रो
लोकः परिणाममनुभवति, तत्क्षणोपाकृष्टाः खलु अमी धर्माः
तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात् तयोः साक्षात्करणं, ततश्च
विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपलक्ष्यते—

जातिलक्षणादेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्ययो-
स्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तत्प्रवाह इति, तत् पदेन क्षणः परावृण्यते । न चेदृशः क्रमो वास्तवः किन्तु
काल्पनिकः, तस्य समाहाररूपस्याऽयुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचाराऽसङ्गत्वाद
इत्याह क्षणतत्क्रमयोः इति, अयुगपदाविच्छेदमेवात् क्रमस्य क्षणसमाहारस्य
अवास्तवत्वात् क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य । नैःसर्गिकवैतस्त्रिक-
बुद्धातिशयरहिता लौकिकाः । प्रतिक्षणमेव स्थितदर्शना भाना ये कालमी
दृशं वास्तवमभिमन्यन्ते इति । तत्किं क्षणोऽपि अवास्तवः, नेत्याह क्षणस्तु इति,
वस्तुपतितः वास्तव इत्यर्थः, क्रमस्याऽवलम्बनमवलम्बः सोऽस्याऽस्तीति, क्रमेण अवल-
म्ब्यते वैकल्पिकेत्यर्थः । क्रमस्य क्षणाऽवलम्बनत्वे हेतुमाह क्रमश्च इति, क्रम-
स्याऽवास्तवत्वे हेतुमाह न च इति, नो हेतुर्वै । यस्तु वैजात्यासङ्गभावमुपेयात्
प्रत्याह क्रमश्च न द्वयोः इति, कक्षादसम्भव इत्यत आह पूर्वस्माद् इति, उप-
संहरति तथाह इति । तत्किमिदानीं शब्दविषयायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणाः,
नेत्याह ये तु इति, अन्विताः सामान्येन समन्वागता इत्यर्थः । उपसंहरति
तेन इति, वर्तमानस्यैवाऽर्थक्रियासु स्वीचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं निःशेषभावविषयमित्यर्थे वक्ष्यते तथाऽप्यतिसूक्ष्मात्

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः,
गौरियं वङ्गवेयमिति । तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं,
कालाची गौः स्वस्तिमती गौरिति । हयोरामलकयोर्जाति-
लक्षणसारूप्याद् देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति ।
यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुत्तरदेश उपावर्त्यते
तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागाऽनुपपत्तिः,
असन्दिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यम्, इत्यत इदमुक्तं ततः
प्रतिपत्तिः, विवेकजज्ञानाद् इति । कथम्, पूर्वाऽमलकसह-
चर्णो देश उत्तरामलकसहचरणदेशाद्भिन्नः ते चाऽमलके स्वदेश-
क्षणाऽनुभवभिन्ने, अन्यदेशक्षणाऽनुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतु-
रिति । एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य

प्रथमं तस्य विषयविशेष उपलब्ध्यते सू० जाति इत्यादि ॥ ५३ ॥ लौकिकानां
जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापकहेतुः, तुल्यजातिर्गोत्वं तुल्यश्च देशः पूर्वत्वादित्ये-
कालाची स्वस्तिमतीर्लक्षणभेदः परमिति । हयोरामलकयोस्तुल्यजातिलक्षण-
जातिः, वर्तुलादि लक्षणं तुल्यं, देशभेदः परमिति । यदा तु योगिज्ञानं जिज्ञा-
सुना केनचित् पूर्वाऽमलकमन्यव्यग्रस्य योगिनी ज्ञातुत्तरदेश उपावर्त्यते तदा
देशमामलकं ततोऽपसार्य पिपाय वा तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति-
प्रविभागाऽनुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्रमाणीनिपुणस्य, असन्दिग्धेन च तत्त्व-
ज्ञानेन भवितव्यं, विवेकजज्ञानवती योगिनः सन्दिग्धत्वानुपपत्तेः, अत उक्तं सूत्र-
कृता ततः प्रतिपत्तिः इति, तत इति व्याचष्टे विवेकजज्ञानाद् इति । अत्र
तत्कमसंयमाज्ज्ञातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तरादि-
विषयतीति पृच्छति कथम् इति, उत्तरमाह पूर्वामलकसहचर्णो देशः पूर्वामलके-
नैकक्षणी देशः, तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावद्, उत्तरामलकसहचर्णाद्
देशाद् उत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद् भिन्नः । भवतु देशयोर्भेदः किमायात-
मामलकभेदस्येत्यत आह ते आमलके स्वदेशक्षणाऽनुभवभिन्ने इति, स्वदेश-
सङ्घटो यः क्षणः तस्याऽमलकस्य कालकत्वा स्वदेशेन सङ्घटाराध्यरूपपरि-
णामलक्षिता सा स्वदेशक्षणाः, तस्याऽनुभवः प्रातिर्वा ज्ञानं वा, तेन भिन्ने आम-
लके । ययोरामलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तराऽध्यपरिणामक्षणां चासी-
त्तयोर्देशान्नौत्तराऽध्यपरिणामक्षणाविशिष्टत्वमनुभवन् संयमी ते भिन्ने एव

परमाणुदेशलक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणीसाहेशा-
नुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहस्रसंभेदान्तयो-
त्तरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति । अपरे तु वर्ष-
न्ति येऽस्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति, तत्राऽपि
देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्च अन्यत्वहेतुः, जग-
त्भेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति, अत उक्तं “मूर्तिव्यवधिजाति-
भेदाभावाच्चास्ति मूलपृथक्त्वम्” इति वार्धगण्यः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

प्रत्येति, सम्प्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्वं भिन्नदेशपरिणामाद्विष्टस्य चैतद्-
देशपरिणामलक्षणस्य संयमतः साक्षात्करणात्, तद्विदमुक्तं अन्यदेशलक्षणाऽनुभवस्तु
तथोरन्यत्वे हेतुः इति । अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिना पर-
माणीरूपौघस्य भेदो योगीश्वरबुद्धिगम्यः श्रेय इत्याह एतेन इति । अपरे तु
वर्षयन्ति वर्षणमुदाहरति ये इति । वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विशेषा
इत्याहुः, तथाहि योगिनी सुक्ता नृत्यजातिदेशकालान् व्यवधिरहितान् पर-
स्परतो भेदेन प्रत्येकं तस्मिन् प्रतिपद्यन्ते तस्यादस्ति कश्चिदन्यो विशेष इति, तथा
च स एव नित्यानां परमाणादीनां द्रव्याणां भेदक इति । तदेतद् दूषयति
तत्राऽपि इति, जातिदेशलक्षणानि उदाहरतानि मूर्तिः संस्थानं, यथैकं विष्णु-
ऽवयवसंस्थानीपपन्नमपलायं तस्मिन्नेव देशेऽन्यवयवस्य द्रष्टुः कुक्षिताऽवयवसन्निवेश
उपावर्त्यते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः । शरीरं वा मूर्तिः, तत्तत्सम्ब-
न्धेनाऽस्मिन् संसारिणां सुक्तात्मनां वा भूतचरेषु सादृशतादृशेन भेद, इति सर्वत्र
भेदप्रत्ययस्याऽन्यथासिद्धिर्नान्यविशेषकल्पना, व्यवधिभेदकारकं यथा कुक्ष्यपार-
क्षीपक्षीदेशस्वरूपयोरिति, यतो जातिदेशादिभेदा लौकिकबुद्धिगम्या अत उक्तं च-
भेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एव इति । एवकारः अत्रभेदसंभारयति न योगिबुद्धि-
गम्यत्वं, तेन भूतचरेषु देशसम्बन्धेन सुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उन्नय
इति, यस्य सूक्ता भेदहेतुो न सन्ति तस्य प्रधानस्य प्रभेदो नास्तीत्याचार्यो मने,
यथादूषी कृतार्थं प्रतिनटनप्यनटं तद्वत्साधारणत्वाद् इति, तदाह मूर्ति-
व्यवधि इति । उक्तभेदहेतुपक्षवचमेतद्, जगन्मूषस्य प्रधानस्य पृथक्त्वं भेदो
नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनोपदेशिकमित्यर्थः, सर्वविषयं च अस्मिन् किञ्चिदविषयभूतमित्यर्थः, सर्वथा विषयम् अतीताऽनागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं पर्यायेः सर्वथा जानातीत्यर्थः, अकममिति एकक्षणीपाकृष्टं सर्वे सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः, एतद्विवेकज्ञं ज्ञानं परिपूर्णम्, अस्मैवाऽग्रे योगप्रदीपः, मधुमती भूमिमुपादाय यावदस्मिन् परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकज्ञानस्य अप्राप्तविवेकज्ञानस्य वा—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

यदा निर्दुर्तरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्याऽन्यताप्रत्ययमात्राधिकारं दग्धक्लेशवीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसाम्यमिवापन्नं भवति, तदा पुरुषस्योपचरितभोगाऽभावः

तदेवं विषयेकदेशं विवेकज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकज्ञं ज्ञानं लक्षयति सू० तारकम् इत्यादि ॥ ५४ ॥ विवेकज्ञं ज्ञानमित्युक्त्यानिर्देशः, येषां लक्षणम्, संसारसागरात्तारयतीति तारकं, पूर्वव्यात् प्रातिभाहिकपश्यति सर्वथा विषयम् इति । पर्यायाः जवान्तरविशेषाः, अतएव विवेकज्ञं ज्ञानं परिपूर्णमाऽस्मिन् कालावस्थित्वाद्यवस्थित्वादादिदोगोचर इत्यर्थः । आत्मा तावत् ज्ञानान्तरं सम्प्राप्नोति तावदस्याऽस्मिन्, तस्मादतः परं किमपरिपूर्णमित्याह अस्मैवाग्रे योगप्रदीप इति, योगप्रदीपः सम्प्राप्तः । किमुपक्रमः किमवसानथासाविन्याह मधुमतीम् इति, मृतान्तरा, मग्नैव मधु, मीदकारवत्त्वाद्, यद्योक्तं प्रज्ञाप्रसादभारुह इति, तदती मधुमती तामुपादाय, यावदस्मिन् परिसमाप्तिः सप्तथा प्राप्ता भूमिः प्रज्ञा, अत एव विवेकज्ञं ज्ञानं तारकं भवति तदद्वयं योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

तदेवमपरमपरया कैवल्यस्य हेतून् सविभूतीन् संयमानुक्ता सत्त्वपुरुषाऽन्यताज्ञानं साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति प्राप्त इति, विवेकज्ञं ज्ञानं भवतु ना वा भूत् सत्त्वपुरुषाऽन्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजकित्यर्थः । सू० सत्त्व इत्यादि ॥ ५५ ॥ इति सूत्रसमाप्तिः । ईश्वरस्य पूर्वोक्तैः संयमैर्ज्ञानकिञ्चाज्ञातमिव, अनीश्वरस्य वा समनन्तरीयेन संयमेन विवेकज्ञानमागिनः, इतरस्य वाऽऽनु-

शुद्धिः, एतस्यामवस्थायां केवलं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकज्ञानभागिन इतरस्य वा, न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा का चिदस्ति, सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमै-
श्वर्यं च ज्ञानस्योपक्रान्तम्, परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निव-
र्त्तते तस्मिन्निवृत्ते न सन्धुत्तरे क्लेशाः, क्लेशाऽभावात्कर्मविपा-
काऽभावः, चरिताऽधिकाराद्यैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य
पुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते, तत्पुरुषस्य केवलं, तदा पुरुषः
स्वरूपमाचज्योतिरमलः केवली भवति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलभाष्यप्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः ।

कैवल्यपादः ।

अन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ॥१॥

अत्रज्ञानस्य, न विभूतिषु वा चिदपेक्षाऽस्तीत्याह न हि इति, ननु यदा नपेक्षिता
विभूतयः केवलं व्ययंस्तर्हि तासांमुपदेश इत्यत आह सत्त्वशुद्धिद्वारेण इति,
इत्यभूतसत्त्वणे तृतीया, नाऽत्यन्तमद्वैतः केवल्ये विभूतयः किन्तु न साक्षा-
दित्यर्थः । 'ज्ञानं विवेकजमुपक्रान्तं यस्य पारम्पर्येण कारणं तदीयचारिकं न
मुख्यं परमार्थतस्तु ज्ञातिरेव मुख्यमित्यर्थः ज्ञानादिति प्रसङ्गज्ञानादित्यर्थः ।

अथाऽन्तरङ्गान्यङ्गानि परिचामा प्रपञ्चिताः ।

संयमाद्भूतिसंयोगसां ज्ञानं विवेकजम् ॥

इति पदार्थसंग्रहः श्लोकः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाचक्षतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां तत्त्वभेदारण्यं
विभूतिपादस्तृतीयः समाप्तः ।

तद्वत् प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधितत्त्वाचनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पा-
दिताः, इतरान् प्रासङ्गिकनीपीहातिकं नीत्वा, इदानीं तद्वैतुषं केवल्यं व्युत्पाद-
नीयं, न चैतत्केवल्यप्राप्तीयं चित्तं परबीजं च पारबीजिकं विज्ञानाऽतिरिक्तं

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः, श्लेषधिभिः चसुरभवेणु
रसायनेनेत्येवमादि, मन्त्रैः आकाशगमनाऽणिमादिज्ञातः,
तपसा सहस्रसिद्धिः, कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि,
समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः ॥ १ ॥

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानाम्—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्याऽपूराद् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्त्वेषामपूर्वाऽवय-

चित्करणसमुदायात्मकबन्दाद्युपभोक्तारमात्मानं च प्रसङ्गानपरमकाष्ठां च
विना व्युत्पाद्य इत्थं वक्तुम् इति तदेतत्सर्वं मतपादे व्युत्पादनीयम्, इतरथा प्रस-
ङ्गादुपेक्षाताया, तत्र प्रथमं सिद्धचित्तेषु कैवल्यभागीयं चित्तं निर्धारयितुकामः
पञ्चतथी सिद्धिमाह जन्मश्लेषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ व्याचष्टे देहान्त-
रिता इति, स्वर्गोपभोगभागीयात्मकं यो मनुष्यजातीयाऽचरितात्कुतश्चिन्निमित्ता-
न्त्यपरिपाकाकृषिद् देविकाये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिरचिन्माया
भवतीति । श्लेषधिसिद्धिमाह चसुरभवेणु इति । मनुष्यो हि कुतश्चिन्नि-
मित्तादसुरभवनमुपसम्प्राप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपधुव्या-
ऽजरामरचलमन्याच सिद्धीरासादयति, इद्वै वा रसायनीपथीनि, यथा
माख्यो मुनिः रसोपयोगादिव्यवासी इति । मन्त्रसिद्धिमाह मन्त्रैः इति, तपः
सिद्धिमाह तपसा इति, सहस्रसिद्धिमाह कामरूपी इति, यदेव कामयातेऽचि-
मादि तदेकपदेऽस्य भवतीति, यत्र कामयते श्रोतुं वा मनुं वा तत्र तदेव श्रूयते
मनुते चेति, आदिशब्दाह दर्शनादयः संस्पृहीता इति, समाधिजाः सिद्धयो
व्याख्याताः अचसने वादि ॥ १ ॥

अथ चतस्रसु सिद्धिषु श्लेषधादिसाधनासु तेषामिव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तर-
परिणतिरिष्यते, सा पुनर्न तावदुपादानमावाद, न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूना-
ऽधिक्यदिव्याऽदिव्यभावेऽस्य भवति, नो खल्विषयस्य कारणं कार्यवैकल्याय
अक्षम्, नाऽस्याऽकस्मिन्मूर्तमूदिवाक्काशं पूर्त्यता स्वं पठति तत्र कायेन्द्रियाणा-
नन्यजातीयपरिणतानां जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्याऽपूराद् ॥ २ ॥ मनुष्यजाति-
परिणतानां कायेन्द्रियाणां यो द्वैतवैकल्यातिपरिणतः स खलु प्रकृत्याऽपूरात्,
कावक्ष्ये हि प्रकृतिः प्रविष्टासीति भूतानि, इन्द्रियाणां च प्रकृतिरक्षिता, तदवय-

नाऽनुप्रवेशाद् भवति, कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनु-
पृच्छन्ति आपूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु
ततः चैत्रिकवद् ॥ ३ ॥

न हि धर्मादिनिमित्तं प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति, न
कार्येण कारणं प्रवर्त्तत इति, कथन्तर्हि, वरणभेदस्तु ततः
चैत्रिकवद् यथा चैत्रिकः केदारादपां पूरणात् केदारान्तरं
पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नाऽपः पाणिना अपकर्षति
आवरणं तु आसां भिनत्ति, तस्मिन् भिन्ने स्वमेव आपः केदा-
रान्तरमाप्लावयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति
तस्मिन् भिन्ने स्वमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति,
यथा वा स एव चैत्रिकः तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवति शौदकान्
भौमान् वा रसान् धान्यमूलानि अनुप्रवेशयितुं किन्तर्हि
मुद्गरवेधुकश्यामाकादौन् ततोऽपकर्षति, अपक्वेषु तेषु स्वय-

नाऽनुप्रवेश आपूरः, तस्माद् भवति, तदिदमाह पूर्वपरिणाम इति, ननु यदि
आपूरेणाऽनुग्रहः कस्याप्युत्तरसौ न सदातन इत्यत आह धर्मादि इति, तदनेन
तस्यैव शरीरस्य बाह्यकौमारशौवनवार्त्तकादीनि च, व्यधीधमानावा व्यधीधत-
रुभावश्च, वक्रिकपिकायासृणराशिनिवेशितायाः शोदभवत्वासासहससमाश्रित-
गगनमण्डलत्वं च व्याख्यातम् ॥ २ ॥

प्रकृत्याऽपूरादित्युक्तं, तत्रेदं सन्दिश्यते, जिमापूरः प्रकृतीनां आभासिकः,
धर्मादिनिमित्तो वेति, किं धर्मः, सतीत्यपि प्रकृतीषु कदाचिदाऽपूराह, धर्मादि-
निमित्तप्रवृत्त्याश्च तन्निमित्त एवेति प्रसक्तम्, एवम्यात आह तु० निमित्तमप्रयोजकं
प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः चैत्रिकवद् ॥ ३ ॥ सुखं धर्मोदयो निश्चितं, न तु
प्रयोजकाः, तथापि प्रकृतिकार्यत्वाद्, न च कार्यं कारणं प्रयोजयति, तस्य
वदधीनोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वाद्, स्वतन्त्रस्य न प्रयोजकत्वाद्, न च ननु
हृदात्मनस्वरिण सद्दृष्ट्यन्तर्गतचित्तस्य सत्पिण्डित्वेति चेन्न तत्र चेटेन प्रमुच्यते,

मेव रसा धान्यमूलानि अनुप्रविशन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे
कारणमधर्मस्य, शुद्धशुद्धीरत्यन्तविरोधात्, न तु प्रकृति-
प्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति । अथ नन्दीश्वरादय उदाहार्याः,
विपर्ययेणाऽप्यधर्मो धर्मं वाधते, ततश्चाऽशुद्धिपरिणाम इति,
तत्राऽपि नहुषाऽजगरादय उदाहार्याः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बह्वन् कायान् निर्मिमीते तदा किमेक-
मनस्कास्ते भवन्ति अथ अनेकमनस्का इति,—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्राद् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि
करोति, ततः सचित्तानि भवन्ति ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

बह्वनां चित्तानां कथमेकचित्ताऽभिप्रायपुरः सरा प्रवृत्ति-

किन्तु स्मृतस्यैव कुसालेन, न च पुत्रधार्योऽपि प्रवर्तकः, किन्तु तदुद्देशेनैव नरः,
उद्देश्यतामात्रेण पुत्रधार्यः प्रवर्तक इत्युच्यते, उपनिषदीत्यस्य पुत्रधार्यस्य अत्यन्तस्य
स्थितिकारणत्वं युक्तं, न चैतावता समोदौनामनिमित्तता, प्रतिबन्धापनयन-
मात्रेण चेन्निरुद्धदुपपत्तेः, ईश्वरस्याऽपि समोऽविद्यानाशं प्रतिबन्धापनय एव
व्यापारी वेदितव्यः, तदेतन्निवदव्याख्यातेन भाष्येण उक्तम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यापुरेण सिद्धीः समर्थं सिद्धिनिर्मितनामाकाशवर्तिचित्तैकत्वनामात्रे
विचारयति यदातु इति, तत्र नामानस्यैवाकाशानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदाद्
एकाभिप्रायानुरीच्य परस्परं प्रतिबन्धानं च न स्मृतां पुत्रधार्यवत्, तथा-
द्वैकमेव चित्तं प्रदीपवद्विहारितया बह्वनपि निर्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्त
आह निर्माणचित्तान्यस्मितामात्राद् ॥ ४ ॥ यद् वावज्जीवन्मरौरं तत्सर्वमेकैका-
साधारणचित्तान्वितं दृष्टं, तद्यथा चैत्रमैत्रादिमरौरं, तथा च निर्माणकायाः,
इति सिद्धं तेषामपि प्राविशित्वं मन, इत्यभिप्रायेण आह अस्मितामात्रम् इति ॥ ४ ॥

यदुक्तमनेकचित्तत्वं एकाभिप्रायानुरीच्य प्रतिबन्धानं च न स्मृतमिति,
अत्रोपरं सूत्रम् प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ अत्रविषयदेव

रति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते, ततः
प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जसौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः
मिद्वय इति, तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेव मनाशयं तस्यैव
नास्ति आशयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसम्बन्धः,
सौख्यकेशत्वाद् योगिन इति, इतरेष्वान्तु विद्यते कर्माशयः ॥ ६ ॥

यतः—

कर्माऽशुक्लाऽकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरे-
षाम् ॥ ७ ॥

चतुष्यात् खलु इयं कर्मजातिः, कृष्णा, शक्लकृष्णा, शक्ला,

सौख्यं यदि चित्तमेकं नामाकावर्तिं मनोभावकं न निरसाकृतं, तन्निर्माणे
तु चटोषः । नचैकं गृहीत्वा कृतं प्रातिष्ठिकैर्मनोभिः, कृतं वा नायकनिर्माणेन,
मित्रस्यैव मनसो नायकत्वादिति याच्यम् । प्रसादसिद्धयः नियोगपर्यनुयोगाऽनुप-
पत्तेरिति । अत्र पुराणं भवति “एकस्य प्रभुसत्त्वा वै बहुधा भवतीति नरः । मृत्वा
यस्यात् बहुधा अवलोकः पुनस्ततः । तस्याश्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।
एकधा स त्रिधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः । योगीश्वरः शरीरादि करोति
विकरोति च । प्राप्नुवादिबन्धान् कैवल्यैविदुर्ब तपश्चरेत् । संहरेश पुनस्तानि
सूर्यो रश्मिगणानिव” इति । तदेतेन अभिप्रायेण आह ब्रह्मा चित्तानाम् इति ॥ ५ ॥

तदेवमुदितेषु पञ्चसु मिद्वचित्तेषु अपरवर्गभोगीयं चित्तं निर्धारयति तत्र ध्यान-
जमनाशयम् ॥ ६ ॥ आशेरव इति आशयाः कर्मवासनाः क्षेत्रवासनाश्च त
एते न त्रिधयेन सन्निह्यन्त इदमाशयं चित्तमपवर्गभोगीयं भवति इत्यर्थः । यती
रामादिनिबन्धना प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह सौख्यकेशत्वाद् इति । ध्यानजस्यानाश-
यस्य मनोऽन्तरेष्वी विधीयं दर्शयितुमितरेष्वामाशयवत्तामाह इतरेष्वान्तु इति ॥ ६ ॥

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति अत इति, सू० कर्माऽशुक्लाऽकृष्णं योगिन-
स्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥ यदं स्थानं, चतुर्षु समवेता चतुष्यदा, यद् यावद्

अशुक्लाऽकृष्णा चेति, तत्र कृष्णा दुरात्मनां, शुक्लकृष्णा बहिः
साधनसाध्या, तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माश्रयप्रचयः, शुक्ला
तपःस्वाध्यायध्यानवतां, सा हि केवले मनसि भायतत्वाद-
बहिः साधनाधीनानपरान् प्रीडयित्वा भवति, अशुक्ला-
ऽकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति । तत्रा-
ऽशुक्तं योगिन एव फलसंन्यासाद् अकृष्णं चाऽनुपादानाद्,
इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाऽभिव्यक्तिर्वासना-
नाम् ॥ ८ ॥

तत इति त्रिविधात् कर्मणः, तद्विपाकानुगुणानामेवेति
यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा या वासनाः
कर्मविपाकमनुशिरते तासामेवाभिव्यक्तिः, न हि देवं कर्म
विपश्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं भवति,

बहिःसाधनसाध्यं तत्र सर्वत्राऽस्ति कश्चित्पीडा, न हि ब्रौह्मादिसाधनेऽपि
कर्मणि परपीडा नास्ति, अवघातादिसमये प्रपीलिकादिवधसम्भवाद, अन्ततो
बीजादिवधेन सम्पादितमेदीत्यतिप्रतिबन्धाद्, अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादे-
रिति । शुक्ला तपः स्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनी, शुक्लत्वमुपपादयति सा हि
इति, अशुक्लाऽकृष्णा संन्यासिनी संन्यासिनी दर्शयति क्षीण इति, कर्मसंन्यासिनी
हि न कश्चिद् बहिःसाधनसाध्ये कर्मणि ग्रहणा इति न चैवामस्ति कृष्णः कर्मा-
श्रयः, योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माश्रयफलस्येश्वरे समर्पणात् शुक्लः कर्माश्रयः, निर-
त्ययफलो हि शुक्ल उच्यते यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलमित्यर्थः ।
तदेवं चतुष्टयीं कर्मजातिसुक्ता कतमा कस्यैवधारयति तत्राऽशुक्तम् इति ॥ ७ ॥

कर्माश्रयं विविच्य क्लेशाश्रयमतिमाह ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाऽभिव्यक्ति-
र्वासनानाम् ॥ ८ ॥ यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्य अपुण्यजातीयस्य वा, कर्मणि यो
विपाकः दिव्यो वा नारकी वा जात्यायुर्भोजः, तस्य विपाकस्यानुगुणाः । ता
एवाऽह वा वासना कर्मविपाकमनुशिरते इति, अनुशिरते अनुगुणं, दिव्यमीव-

क्रियु देवानुगुणा एव अस्य वासना व्यज्यन्ते, नारकतिथ्य-
स्तनुष्वेषु चैवं समानवर्चः ॥ ८ ॥

आतिदेशकालव्यवहितानामपि भ्रान्त्यर्थं
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकीदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः स यदि
जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च
स्वव्यञ्जकाञ्जन एव उदियाद् द्रागित्वेव पूर्वानुभूतवृषदंश-
विपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत, कस्माद्, यतो
व्यवहितानामपि आसां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तौभूत-
मिति भ्रान्त्यर्थमेव, कुतश्च, स्मृतिसंस्कारयोः एकरूपत्वाद्,
यथानुभवास्तथा संस्काराः, ते च कर्मवासनानुरूपाः, यथा च

अनिता हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासनाः, न हि मनुष्यमीगवासनाभि-
व्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसम्भवः, तस्मात् स्वविपाकानुगुणा एव वासनाः कर्मा-
भिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

आदिदत्, मनुष्यस्य प्रायणाऽनन्तरमधिगतमाकर्तृभावस्याऽनन्तरतया मनुष्य-
वासनाया एवाऽभिव्यक्त्या भवितव्यं, न खलु अस्ति सम्भवो यदनन्तरदिवसाऽनुभूतं
न कर्त्यते व्यवहितदिवसाऽनुभूतं च कर्त्यते इत्यत आह आतिदेशकालव्यवहिता-
नामभ्रान्त्यर्थं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद् ॥ ९ ॥ भवतु वृषदंशवासनाया
कालादिव्यवधिसंघाऽपि तस्याः फलतः भ्रान्त्यर्थं, वृषदंशविपाकेन कर्मणा तस्या
एव स्वविपाकाऽनुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्कारणसमुत्पादाद् इत्याह वृषदंशविपाकी-
दय इति, उदेल्यन्नादित्युदयः कर्माशयः, पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवीदियाद् अभि-
व्यज्येत विपाकारम्भाऽभिमुखः क्रियेतैत्यर्थः । अभिसंस्कारः क्रिया, उपादाय
गृहीत्वा, व्यज्येत, यदि व्यज्येत स्वविपाकाऽनुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येते-
त्यर्थः, भ्रान्त्यर्थमेव फलतः कारणहारकमुपपाद्य कार्यहारकमुपपादयति कुतश्च
स्मृति इति, एकरूपतया सादृश्यं, तदेवाऽह यथा इति, ननु अनुभवस्वरूपास्ते-
स्कारास्तथा सत्यनुभवा विचरारव इत्येतेऽपि विचरारवः कथं चिरभाविनेऽनु-
भवाश्च क्षणेरनित्यत आह ते च कर्मवासनानुरूपा इति । यथा अपूर्वं स्यादि

वासनाः तथा स्मृतिः, इति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः, स्मृतेश्च पुनः संस्कारा, इत्येते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभशतः व्यज्यन्ते, अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानन्तर्यमेव सिद्धमिति ॥६॥

तासामनादित्वं च आशिषो नित्यत्वाद् ॥१०॥

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वादननादित्वं, येयमात्माऽशीर्मा न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी, कस्माद्, जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखाऽनुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेद्, न च स्वाभाविकं

अणिकर्मनिमित्तमपि एवं अणिकाऽनुभवनिमित्तोऽपि संस्कारः स्वाद्यो, किञ्चिद् विदाऽधिष्ठानं च साकप्यम् अन्यथा अमेदे तत्त्वेन सादृश्याऽनुपपत्तेरित्यर्थः । सुगममन्यद् ॥ ६ ॥

स्यादेतद्, व्यज्येरन् पूर्वपूर्वतरजन्मानिसंस्तृता वासना यदि पूर्वपक्षतरजन्मसद्भावे प्रमाणं स्यात्, तर्हि तु नास्ति, न च जातमात्रस्य जन्तोर्द्वेषद्वेषः प्रमाणमात्रं प्रमाणं भवितुमर्हति, पञ्चादिसङ्कोचविकाशवत् स्वाभाविकत्वे । तदुपपत्तेरित्यत आह तासामनादित्वं आशिषो नित्यत्वाद् ॥ १० ॥ तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्यमिति आशये, आशिषो नित्यत्वाद् आत्माशिषो वासनानामनादित्वेन नित्यत्वाऽव्यभिचारादिति । ननु स्वाभाविकत्वेनाऽप्युपपत्तेरितिहमाशिषो नित्यत्वमित्यत आह येयम् इति, नास्तिकः पृच्छति कस्माद् इति, उत्तरं जातमात्रस्य जन्तोः इति, अत एवेतस्मिन् जन्मनि अननुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव धर्मः साऽननुभूतो येन स तद्योक्तः तस्य, मातुरङ्गात् प्रज्जलतः कल्पमानस्य भाङ्गव्यक्कादित्वात्किञ्चित् तदुरः सूत्रमतिनाटं पाणिषादमवलम्बमानस्य बाह्यकस्य कल्पभेदाऽनुमिता द्वेषाऽनुपपत्तेः दुःखे या स्मृतिसाधनस्यो मरणत्रासः कथं भवेदिति । ननुक्तं स्वाभावादित्यत आह न च इति न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादये स्मृतिरिति स्वीकृत्य, एतदुक्तं भवति बाह्यकस्थेदृश्ये दृश्यमानो कस्यो भवति ननु जन्मः ईदृशकल्पत्वाद् अस्मादादिकल्पवदु, बाह्यकस्य भयं द्वेषदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वाद् अस्मादिभयवद् आनानिप्रत्यवायीतुप्रत्यासत्त्यर्थं च भयं न दुःखस्मृतिभ्यो न भवति अपि तु यतो विभेदि तस्य प्रत्यवायेतुनामनुमाद्य

वस्तु निमित्तमुपादत्ते, तस्मादनादिवासनामुपनिमित्तं चित्तं
निमित्तवशात्काश्चिदेव वासना प्रतिपद्य पुनश्च मोक्षाय
उपावर्तते इति । घटप्रासादप्रदीपकत्वं सहोच्चविकाशि चित्तं
शरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपत्ताः, तथाचान्तरा-
भावः, संसारश्च युक्त इति । हस्तिरेवाश्व विमुक्तः सहोच्च-
विकाशिनोत्याचार्यः । तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं, निमित्तं
च द्विविधं वाङ्मयाध्यात्मिकं च, शरीरादिमाधनाऽपेक्षं वाङ्म-
स्तुतिदानाऽभिवादनादि, चित्तमात्राधीनं अहायाध्या-

सम्प्रत्यपि प्रत्यवायभयं विदध्यादिति श्रूयते, तस्माद् यस्मात्तीयादनुभूतचराद् देवा-
ऽनुपपन्नं दुःखमुपपादितं तस्य अरवात्तस्मात्तीव्रस्य चनुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्व-
मनुमाय ततो विभेति न च बालकेन चाश्विन् जन्मनि श्वेतलनस्याऽन्वत दुःखहेतुत्व-
मवगतं, न च तादृशं दुःखमुपलब्धं, तस्मात् प्राग्भवोऽनुभवः परिश्रियते, तत्रैत-
देवं प्रयोगमारोहति जातभावस्य बालकस्य कृतिः पूर्वाऽनुभवनिवन्धना कृति-
त्वादस्मादित्युक्तिरिति, न च पद्मसहोच्चविकाशावपि स्नामात्रिकौ, न हि
स्नामात्रिकं कारवान्तरमपेक्षते, बह्वीक्षां प्रत्यपि कारवान्तराऽपेक्षाप्रसङ्गात्,
तस्मादानुक्रमकमप्यन्तरसम्यक्साधनमेव कमलिनोविकाशकारणं, सहोच्चकारणं च
संस्कारः स्थितिस्थापक इति । एवं स्मिताद्यनुमितद्वयोरपि प्राचि भवे हेतवो
वेदितव्याः, तदालो तावत्, प्रकृतमुपसंहरति तस्माद् इति, निमित्तम् अन्वयिप्रा-
कारणं कर्म, प्रतिपत्ताः अभिव्यक्तिः । प्रसङ्गतचित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निरा-
चिकीर्ष्विप्रतिपत्तिमाह घटप्रासाद इति । देहप्रदेशवर्ति कार्यदर्शनाद् देहा-
वह्निःसद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति नचैतदणुपरिमाणं, दीर्घशक्त्युत्तमचणादाव-
पथ्यायेण ज्ञानपञ्चकाऽनुत्पादप्रसङ्गाद्, नचाऽननुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाण-
मस्ति, नचैकमण्ड मनी नानादेशैरिन्द्रियैरप्यर्थेण सम्बन्धमिति, तत्पारिज्यात्
कायपरिमाणं चित्तं, घटप्रासादवर्तिप्रदीपवत् सहोच्चविकाशौ पुनिकाहस्ति-
देहयोरन्वोपपद्यते, शरीरपरिमाणमेवाकारः परिमाणं सहोच्चपदे प्रतिपत्ताः ।
नन्वेवं कथमस्य चेतवोऽसंयोगः, न खलु एतदनाश्रयं एतत्शरीरात्मादपि तद्देह-
वर्तिनो लोहितरेतसो प्राप्नोति, परतन्मत्वाद्, न हि स्यात्सादिषु भगवत्सु तस्मादा-
गच्छति, नचाऽगच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति, तथा च न संसारः स्याद-
ित्यत आह तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति, तथाच शरीरपरिमाणमे-
देहान्तरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागश्च देहान्तरप्राप्तिश्चाऽन्तराऽस्याऽतिवाहिकशरीरसंयोगः

स्तिकं, तथा चोक्तं “ये चेते मैत्रादयो ध्यायिनां विहारास्ते
वाङ्मसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयन्ति
तयोर्मानसं बलीयः, कथं, ज्ञानवैराग्ये केनातिशयेते, दण्ड-
कारणं चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तु-
मुत्सहेत, समुद्रमगस्त्यवहा पिबेद् ॥ १० ॥

माद भवतः, तेन खलु अयं देहान्तरे सञ्चरेत्, तथा च पुराणम् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
निष्कर्षं ब्रवीन् वक्ष्याद इति, सीऽयमन्तराभावः, अत एव संसारश्च युक्त इति ।
तदेतदमृतमात्रः स्वमतमाह इति इति, इतिरेवाऽस्य विमुक्तचित्तस्य सङ्कीर्ण-
विकाशिन्याचार्यः स्वयम्भूः प्रतिपेदे । इदमत्र आकृतं, यद्यनाश्रयं चित्तं न
देहान्तरसञ्चारि कथमेतदातिवाहिकमाश्रयते, तथाऽपि देहान्तरकल्पनायामन-
वस्था, न चाऽस्य देहाभिष्कर्षं आतिवाहिकस्य सम्भवति, निष्कृष्टस्य चेतसस्तत्त्वस्थ-
त्वाद्, अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरेव आसर्गाद् आ च महाप्रलयाग्नियतं चित्तानामधि-
ष्ठानं वाट्कौशिकशरीरमध्यवर्ति, तेन हि चित्तमा सत्यलोकादाऽचाऽबीचेत्तत्र
तत्र शरीरे सञ्चरति, निष्कर्षसाक्षीपन्नः वाट्कौशिककायाद्, तत्र हि तदन्तरा-
भावस्तस्य नियतत्वाद्, नचाऽस्याऽपि सङ्गावे प्रमाणमस्ति न खलु एतदध्यक्षगोचरः,
न च संसारीऽस्याऽनुमानम्, आचार्यमतेनाऽप्युपपत्तेः, आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्ष-
माह, न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः, किन्तु चित्तशक्तिरप्रतिच्छिन्नः, न
चास्या निष्कर्षः सम्भवति, इत्यौपचारिकी व्याख्येयः, तथाच चित्तेशित्तः च तत्र
तत्र ह्यव्यभाव एव निष्कर्षार्थः, यच्च स्मृतीतिहासपुराणेषु मरणानन्तरं प्रेतशरीर-
प्राप्तिः तद्विभीक्य सपिण्डीकरणादिभिः इत्युक्तं तदनुमानम्, आतिवाहिकत्वं
तस्य न खण्ड्यामहे, नचाऽन्नाऽस्ति अग्निदागमः अस्मशरीर एव च यमपुरुषैरपि
पाह्यवद्भो जीवेत न तु आतिवाहिकशरीरः, तस्मादाहङ्कारित्वाहेतव्योऽहङ्कारस्य
गतनमच्छब्दवत् त्रैलोक्यव्यापित्वाहिमुत्वं मनसः एवं चेदस्य इतिरपि विभ्वीति-
सर्वज्ञतापत्तिरित्यत उक्तं इतिरेवाऽस्य इति, स्वादेतत्, चित्तमाचाऽधीनाया इतिः
सङ्कीर्णविकाशी कुतः कादाचित्काचित्तत आह तत्र इति, तत्र चित्तं वर्माद्य-
पेक्षं इती । निमित्तं विभजते निमित्तं च इति, आदिशब्देनेन्द्रियवचनादधी-
न्यस्तान्, अन्नादीनामाऽपि वीर्यकृत्वादधीन्यस्तान्, आन्तरत्वे सम्प्रतिमाचार्याणा-
माह तथा चोक्तम् इति, विहारी व्यापारः, प्रकृष्टं शुद्धं, तयोः वाङ्माऽध्यन्तरधी-
मंथे, ज्ञानवैराग्यं तन्मनितौ वर्मी, केन वाङ्मसाधनममेष चित्तशयेते अभि-
भूयते, ज्ञानवैराग्यजायेव वर्मी तमभिभवतः बीजभावादपनयत इत्यर्थः । अत्रैव
सुप्रसिद्धमुदाहरणमाह दण्डकारणम् इति ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादिषाम-

भावे तदभावः ॥ ११ ॥

हेतुः धर्मात् सुखमधर्माद् दुःखं, सुखाद् रागो दुःखाद् द्वेषः, ततश्च प्रयत्नः, तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पृश्यमानः परमनुगृह्णाति उपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषौ इति प्रवृत्तमिदं घट्टरं संसारचक्रम्, यस्य च प्रतिजन्मावर्त्तमानस्य अविद्या नेत्री मूलं सर्वकेशानाम्, इत्येष हेतुः । फलन्तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः, न हि अपूर्वोपजनः, मनसु साधिकारमाश्रयो वासनानां, न हि अवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्यातुमुक्ताहन्ते । यदभिसुखीभूतं वस्तु यां वासनं व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम्, एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरतैः सङ्गृहीताः सर्वा वासनाः, एषामभावे तत् संश्रयाणामपि वासनानामभावः ॥ ११ ॥

नास्त्यमतः सञ्जयो, न चाऽस्ति सतो विनाश, इति द्रव्यत्वेन सञ्जयस्यः कथं निवर्त्तयन्ते वासना इति ।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्मा-

णाम् ॥ १२ ॥

अथेतावितहतयो वासनायाऽनादयवेत्कथमासामुच्छेदी, न खलु चितिशक्तिरनादिश्चित्तयत इत्यत आह हेतुफलाऽश्रयाऽलम्बनैः संगृहीतत्वादिषामभावे तदभावः इति ॥ ११ ॥ अनादीरपि ममुच्छेदी हन्ते, तद् यथाऽनागतत्वमेति, सञ्जयिचारिणादसाधनं, चितिशक्तिस्तु विनाशकारणमावाप्त विनश्यति नत्वनादित्वाद्, अतः च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदी कारणं त्वमेवेति, अमुदङ्गीपचासावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलभ्यतः, तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवन्ति । नेत्री नायिका, अत्रैव हेतुमाह मूलम् इति । प्रत्युत्पन्नता वर्तमानता, न तु धर्मस्वरूपीत्यादः, अत्रैव हेतुः न हि इति, यदभिसुखीभूतं वस्तु कामिनीसम्पर्कादि, व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

भविष्यद्व्यक्तिकमनागतम्, अनुभूतव्यक्तिकमतौतम्, स्वव्या-
पारोपाकृष्टं वर्त्तमानं, त्रयं चैतदस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयं, यदि चैतत्
स्वरूपतो नाभविष्यभेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत, तस्माद-
तीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति । किञ्च भोगभागीयस्य वा अप-
वर्गभागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पिक्तुं यदि निरुपाख्यमिति
तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत । सतस्य
फलस्य निमित्तं वर्त्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने, सिद्धं
निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणं कुरुते, नापूर्वमुत्पा-
दयति । धर्मी च अनेकधर्मस्वभावः, तस्य चाध्वभेदेन धर्माः
प्रत्यवस्थिताः, न च यथा वर्त्तमानं व्यक्तिविवेकापन्नं द्रव्यतो-
ऽस्यैवमतौतमनागतं वा, कथन्तर्हि, खेनैव व्यक्त्येन स्वरूपेण
अनागतमस्ति, खेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेण अतीतमिति,
वर्त्तमानस्यैव अध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवति अतीता-

उत्तरमुद्रमवतारवितुं शक्नोतीति ज्ञाति इति, असत इति सत्याभावात्, निन्द-
जंभाव वा । सू० अतीत इत्यादि ॥ १२ ॥ नासतामुत्पादी ० स्वर्ग
विनाशः, किन्तु सतामेव धर्माचानध्वभेदपरिचयान् एषोदस्ययाविति सूत्राद्यैः ।
अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिकस्य, सम्यग्नि व्यक्तिकीतीति यावद् । इतश्च त्रैका-
ल्येऽपि धर्मः सन्नित्याह यदि च इति, न शक्यं ज्ञानविषयः सन्निति निह-
पाख्यत्वाद्, विषयाऽवभासं हि विज्ञानं नास्ति विषये भवति, त्रैकाल्यविषयं
च विज्ञानं कीर्तिना, अस्मदादीनां च विज्ञानमसति विषये नीत्यन्नं स्याद् उप-
पद्यते च, तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगते च इति । एवमनुभवती
ज्ञानं विषयसत्त्वं हेतुवत्तम्, उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह
किञ्च भोगभागीयस्य इति, कुशलः निपुणः, अनुष्ठेयेऽपि च यद् यत्किञ्चित् तत्सर्वं
नैमित्तिके सत्त्वेन विशेषमाधत्ते, यथा काण्डकावविदाध्यायादयः, न सत्त्वते
काण्डकावाहयोऽसत्त्वमुत्पादयन्ति, सत एव तत्प्राप्तिविकारो कुर्वन्ति, एवं कुशा-
काहयोऽपि सत एव षट्स्य वर्त्तमानभावहेतव इत्याह सतस्य इति, यदि तु वर्त्त-
मानत्वाभावादतीतानागतबीरसत्त्वं सन्न भी वर्त्तमानस्याऽप्यभावीऽतीतानाग-
तत्वाभावाद्, अथधर्मविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाचानप्यविशिष्टमिव निप्रायेयाह

नागतयोरध्वनोः, एकस्य चाध्वनः समये हावध्वानौ धर्मि-
समन्वागतौ भवत एवेति नाऽभूत्वा भावस्त्रयाणामध्वना-
मिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते खलु धर्मी त्रध्वानो धर्मा वर्त्तमाना व्यक्तात्मानो धर्मी-
तानागताः सूक्ष्मात्मानः षड्विशेषरूपाः, सर्वमिदं गुणानां
सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः, तथा च
शास्त्राऽनुशासनं “गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्” इति ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति,—

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

धर्मी च इति, प्रत्येकमवस्थानं प्रत्यवस्थितिरिति । द्रव्यत इति द्रव्ये धर्मिणि,
सार्वभिमक्तिरिति, यदि धर्मीतानागतावतीतानागतत्वेन साक्षाद् वर्त्तमानसमये
तत्त्वमावाप्त स्यातामिष्यत आह एकस्य च इति । प्रकृतमुपसंहरति नाऽभूत्वा
भाव इति ॥ १२ ॥

आदितद्, अयन्तु नानाप्रकृतौ धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपी विश्वभेदप्रपञ्चो
न प्रधानादेकत्वाद् भवितुमर्हति, न अविच्छेद्यात्कारणात्कार्यभेदसम्भव इत्यत
आह ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥ ते त्रध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणा-
त्मानौ, न त्रैगुण्याऽतिरिक्तमिवान्वि आरभ्यं, वैचित्र्यान्तु तदादितानादिकेय-
वासनाद्युगतावैचित्र्याद् । यद्योक्तं बाणपुराणे वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामी-
ऽयमहुत इति, व्यक्तानां पृथिव्यादीनामिवाद्भेद्विद्यायां च वर्त्तमानानामतीता-
ऽनागतत्वं षड्विशेषा यथायोगं भवति । सम्प्रति विश्वस्य नियःऽनियरूपे विभ-
जन नियरूपमाह सर्वमिदम् इति, इदं दृश्यमानं, सन्निवेशः संस्मानभेदवान्
परिणाम इत्यर्थः । अत्रैव षट्तिक्तमन्त्रास्त्राऽनुमितिः मायेव तु न साक्षा, सुतु-
च्छकं विनाशि, यथा हि सायान्हायेवाप्यथा भवति एवं विचारोऽपि आवि-
र्भावतितीभावधर्माः प्रतिपद्यमाना, प्रकृतिर्विभक्तया साक्षाद्विश्वेव परमाका
इति ॥ १३ ॥

अथ तु त्रैगुण्यस्य इत्यं परिचामवैच्छिन्नमेकस्तु परिचामः पृथिवीयमिति वा तोष-
मिति वा कुतः, चत्वारम् एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति यदा तु सर्वे
गुणा इति सू० परिचामेकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ बह्वनामयेकः परिचामी
दृष्टः, तद्यथा गताश्चन्द्रियमातराणां रुमानिचक्षुरानामेकी खल्वप्यजातीय-
खल्वः परिचामः, वस्तिस्नानखानां च प्रदीप इति, एवं बहुलेऽपि गुणानां
परिचामेकत्वं, तत्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं तत्त्वमेकत्वम् । यद्व्याप्तिकानां
सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामङ्काराऽवान्नरकाद्याणां करणभावेनेकः परिचामः
श्रीब्राह्मिन्द्रियम्, तेजोमेव गुणानां तमः प्रधानतया जडत्वेन याज्ञात्मकानां शब्द-
तन्मात्रभावेनेकः परिचामः शब्दो विषयः, शब्द इति शब्दतन्मात्रं, विषय इति
जडत्वमाहुः, न तु तन्मात्रस्य श्रीद्रविषयत्वसम्भव इति, शेषं सुगमम् । अथ
विज्ञानवादिनं वैनाशिकमुत्यापयति नास्त्यर्थो विज्ञानविसङ्घर्ष इति, किञ्चिद्वि-
भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद् भिन्नानि भोग्यसत्तत्त्वतुल्यतिका रणनीदृशं प्रधानं
कथ्यते, न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमाण्वतः, तत्कथं प्रधानकल्पनं,
कथं च यद्व्याप्तमिन्द्रियाद्यामङ्कारविकाराणां कल्पना इति, तथा हि जड-
स्याऽर्थेक खल्वनमकाशत्वादार्थयो विज्ञानविसङ्घर्षः, साङ्ख्यार्थं सम्बन्धः, तदभावे
विसङ्घर्षः, विरभावार्थः, विज्ञानाऽसम्बन्धी नास्तीति व्यवहारयोग्य इत्यर्थः ।
अकिं तु विज्ञानसर्वविसङ्घर्षः, तथा स्वयंभवासत्त्वेन क्षणीचराऽस्तिताय्यवहादे
कर्तव्ये जडमयं प्रत्यपेक्षामात्रम्, तदनेन वेद्यस्य लोपकालनियमी सूचितो
विज्ञानवादिना, सो चेवं प्रयोगमासीदतः यद्विश्वे योग वेदनेन दानतो न मिश्रते
अथ ज्ञानकाऽस्मा वेद्यत्वे न मूलमस्तीति स्थानीति विशङ्ख्यातोपसम्भिः, निषेध्यभेद-
विज्ञानेन स्मात् वेद्यत्वं दृश्यमानं व्यापकमभेदमुपस्थापकतदिराहं भेदं प्रति-
ष्ठापयति । तथा यद्येन नियतसङ्घोषकत्वं तच्च तस्मै न मिश्रते यद्येकभा-
वमाहृ पिरीयवन्दः, निमित्तसङ्घोषकत्वाऽर्थो ज्ञानेनेति व्यापकनिमित्तोपसम्भिः
निषेध्यभेदव्यापकाग्निबलविषयी निबन्धोनिबन्धं निवर्त्तयच्छापां भेदं प्रति-

सामान्यमेकविकारारम्भः समाधेयः । नास्त्वर्थो विज्ञान-
विसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्य-
नया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपङ्गवते ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्तु
स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतोऽस्तीति ये आहुः ते तथेति प्रत्यु-
पस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्प-
ज्ञानवलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवाऽपलपन्तः अद्वेयवचनाः
स्युः ॥ १४ ॥

विपतीति । स्यादेतद्, अयं यत्र भिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत् प्रतिभासत इत्यत
'आह कल्पितम् इति, यथादुर्वैनाशिकाः सङ्क्षोपलभ्यानियमादभेदी नीलतद्विधोः
भेदश्च भान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेत्यादिवादिषु इति, कल्पितत्वं विज्ञदयति ज्ञानपरिकल्पना
इति, निराकरोति ते इति, ते कथं अद्वेयवचनाः स्युरितिसम्बन्धः, प्रतिज्ञान-
सुपस्थितं, प्रत्युपस्थितं, कथं तथा इति, यथा यथाऽवभासत इदकाराख्यदत्तेन
तथा तथा स्वयमुपस्थितं, न तु कल्पनीयकल्पितं विज्ञानविषयतापन्नम् । स्वमा-
हात्म्येनेति कारकत्वं विज्ञानं प्रति अयं दृश्यते, यथादुर्वैनाशिकाः सङ्क्षोप-
लभ्या विज्ञानमजनि तस्यादर्थस्य आह्वयं, तदेवं भूतं वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन
विकल्पज्ञानवलेन विकल्पस्याऽप्रमाणात्मकत्वात् तद्वत्स्याऽपि तदात्मनोऽप्रमाणात्म-
कत्वं, तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य उपभूतं कृत्वा, उपदृष्टं च काचित्काः पाठः, तत्राऽपि
न एवाऽर्थः, तदेवाऽपलपन्तः अज्ञातव्यवचनाः स्युरिति, इदमत्राकृतं सङ्क्षो-
पलभ्यानियमश्च वेद्यत्वं च हेतु सन्दिग्धव्यतिरेकतयाऽभेदान्तिर्को, तथा हि, ज्ञाना-
कारस्य भूतभौतिकादीर्यदेतद् वाह्यत्वं स्थूलत्वं च भासते न ते ज्ञाने सम्भवतः,
तथा हि ज्ञानादेष्टव्यापिता स्थूलत्वं, विष्णुमदेष्टव्यापिता च वाह्यत्वं, न चैकविज्ञानस्य
ज्ञानादेष्टव्यापिता विष्णुमदेष्टव्यापिता चोपपद्यते, तदेष्टत्वात्तदेष्टत्वलक्षणविरुद्धधर्म-
संसर्गस्यैकत्वाऽसम्भवाद, सम्भवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गाद्, अत एवाऽस्तु विज्ञानभेद
इति चेत्, इत्तं भोः परमत्त्वगीचराणां प्रत्यक्षानां परस्परवार्ताऽनभिज्ञानां
स्वगीचरसात्रजागककाणां कृतस्वीऽर्थं स्थूलाऽवभासः, न च विकल्पगीचराऽभि-
ज्ञावः, संसर्गाऽभावाद, विज्ञदप्रतिभासत्वाच्च, न च स्थूलमासीदितं यतस्तदुपाधि-
कस्य विज्ञदता भवेत् तत् पृष्ठभाविनः, न चाविकल्पवद् विकल्पोऽपि साऽकार-
मात्रगीचरः, तस्य चाऽस्थूलत्वाद न स्थूलगीचरी भवितुमर्हति, तथाह वाह्यं च
प्रत्यक्षं स्थूलस्य वाह्यस्य चाऽसम्भवादन्तीकमेव तदाऽस्यात्म्यं, न चासीत् विज्ञा-
नादभिन्नं, विज्ञानस्य तद्वत् पृष्ठत्वप्रसङ्गाद्, तथा च वेद्यत्वस्याऽनिद्वयत्वत्वा-

कुतश्चेतदन्याय्यम्,

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥१५॥

बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं, तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं, नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं, किन्तु स्वप्रतिष्ठं, कथं, वस्तुसाम्ये चित्तभेदाद् धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानम्, अविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं, सम्यग्दर्शनाऽपेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति, कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं, न चान्य-चित्तपरिकल्पितेनार्थेनाऽन्यस्य चित्तोपरागो युक्तः, तस्माद्

भावात्कुतो भेदप्रतिपक्षत्वं, सङ्घोपलम्बनियमस्य सदसतीरिव विज्ञानस्थीत्ययोः सतीरपि स्वभावाद्वा कुतश्चित् प्रतिबन्धाद्घोपपक्ष्यं ते, तस्माद्भैकान्तिकत्वादेतौ ह्येताभासौ विकल्पमात्रमेव वाङ्माभावे प्रसुवाते, न च प्रत्यक्षमाङ्गात्मा विकल्पमात्रेणापीयते तस्याप्यधूतं कथमप्रमाणात्वात्केन विकल्पज्ञानवलेन इति, एतेन प्रत्ययत्वमपि स्वरूपादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निराख्यस्वगतत्वाधनमपास्तम्, प्रमेयविशेषास्त्ववयविव्यवस्थापनेन प्रत्युक्ताः, विस्तरस्तु न्यायकश्चिक्कायामनुसरणीयः, तदिह कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

तदेवमुक्तं भाष्यजिज्ञानाऽतिरिक्तस्यापने युक्तिमुक्ता मौनी युक्तिमवतारयति कुतश्चेतद् इति, सू० वस्तु-पन्थाः ॥ १५ ॥ ज्ञानानां च यस्मैकत्वं तत्ततोऽन्यत्वं भिद्यते, यथा चैतस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमेतदप्रत्ययेभ्यो भिद्यते, ज्ञानानां चैतस्य चाऽप्यौ न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः, अभेदसाऽप्येक ज्ञानभेदेऽपि प्रमादृष्टां परस्परप्रतिसम्मानादवस्यते, अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकत्वां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसम्मानं या त्वया दृश्यते तैव मयाऽपीति, तस्माद् वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्, ज्ञानभेदात्, तयोः अर्थज्ञानयोः विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदीपायः, सुखज्ञानं कान्तायां ज्ञानस्य, उपमौनी दुःखज्ञानं, चैवस्य तु सामविन्दतो मूढज्ञानं, विषादः । स्यादेतद्, य एवस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीकचर्चोऽर्थः तेनैवाऽन्येनामपि चित्तमुपरव्यत इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह नचाऽन्य इति, तथा सत्येकस्मिन्नेकज्ञानवति सर्व एव नीलज्ञानवत्तः स्युरिति । नान्यथादिनामयोऽर्थः अर्थं सुखादिभेदमिह

वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभेदयोर्विभक्तः पन्था नाऽनयोः
सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति । साङ्करपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चक्षुः
च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तरभिसम्बध्यते,
निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेन आत्मना
हेतुर्भवति ॥ १५ ॥

केचिदाहुः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वाद् सुखादिवद् इति,
त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु
वस्तुरूपमेव अपङ्गुवते ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा
किं स्याद् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेद् वस्तु स्यात् तदा चित्ते व्यर्थे निरुद्धे

विज्ञानहेतुः, न हि अविज्ञानवशात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह साङ्करपक्षे
इति, एकस्यैव बाधस्य वस्तुनस्त्रैगुणपरिणामस्य त्रैक्यमुपपन्नम् । एवमपि सर्व-
व्यामविशेषेण सुखदुःखमोहादिवत् विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तापे-
क्षम् इति, रक्तः सङ्घितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति, सत्त्वमेव तु विग-
न्धितरक्तत्वं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति, ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे
सन्ति, किन्तु कश्चिन्निरुद्धिदित्यभ्युपपन्ना व्यवस्थेति । अत्र केचिदाहुः प्रवादकाः
ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवद् इति, एतदुक्तं भवति भवत्कर्तृ ज्ञानाद्
व्यतिरिक्तः तदाऽप्यसौ जडत्वाद् न ज्ञानसत्त्वरेण शक्यः प्रतिपत्तुं, ज्ञानेन तु
मासनीयः, तथा च ज्ञानसमय एवाऽस्ति नाऽन्यदा, प्रमाणाऽभावाद् इति, तदे-
तदुक्तं तावद् दूषयति भाष्यकारः त एतया द्वारा इति । वस्तु खलु सर्व-
चित्तसाधारणमनेकवचपरम्परीज्ञानं परिणामाऽत्मकमनुभूयते लौकिकपरी-
च्छकैः, तत्र विज्ञानेन सह भवेन्नूनमैवंविधम् एवं चेदिदमंशस्योपरि कोऽयम-
गुरीषो येन सीऽपि नाऽपङ्गुयेत्यर्थः । सा वा मूर्दिदमंशस्याऽपङ्गुरी ज्ञानसहभू-
रेवास्यर्थः तत्राऽप्याह सू० नचैकचित्त इत्यादि ॥ १५ ॥

अहि षट्पादं चित्तं तदा षट्द्रव्यमप्यतथा न षटे कर्तृते यथा विवेक-
विवक्षयासीत् तदेव च निरीधं समापयते तदा षट्ज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य

वा स्वरूपमेव तेन अपरानृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणक-
मगृहीतस्वभावकं केनचित् तदानीं क्लृप्तत्वाद्, सम्बध्य-
मानं च पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत, ये च अस्यानुपस्थिता
भागास्ते चाऽस्य न स्युः, एवं नास्ति पृष्टमित्युदरमपि न
गृह्येत, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः, स्वतन्त्राणि
च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते, तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः
पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाता-
ऽज्ञातम् ॥ १७ ॥

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभि-
सम्बध्योपरश्चयन्ति, येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो

वाऽभावाद् विवेकी वा घटी वा ज्ञानभेदमात्रजीवनसमाश्रय एव व्यादि-
त्याह एकचित्ततन्त्रम् इति, क्लृप्तत्वात् न व्यादित्यर्थः । सम्बध्यमानं च चित्तेन
तदन्तुविवेकी वा घटी वा कुत उत्पद्येत, नियतकारणाऽन्वयव्यतिरेकाऽनुविधासि-
भावानि हि कार्याणि न स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तराद् भवितुमीक्षते, भा-
भूदकारणत्वे तेषां कदाचित्कत्वव्याघातः, न च तदज्ञानकारणत्वमेव तत्कारण-
मिति युक्तम् । आशानोदकस्य मोदकस्य चोपयुज्यमानस्य रसवीर्यविषाकादि-
साम्यप्रसङ्गात्, तस्यात्माधूर्तं—‘सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत’ इति ।
अपि च यो योऽर्थाभासः स सर्वो मध्यपरभागव्याप्तः, ज्ञानाऽधीने सहावेत्स्वा-
ननुभूयमानत्वामध्यपरभागे न स इति व्यापकाऽभावादर्थान्गोऽपि न स्यादि-
त्यर्थाऽभावात्कुतो ज्ञानसङ्गभूरर्थ इत्याह ये चास्य इति, अनुपस्थिता अज्ञानाः,
उपसङ्गरति तस्याद् इति, शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

व्यादितद्, अर्थचेतुस्वतन्त्रः स च जडस्वभाव इति न कदाचित् प्रकाशेत्,
प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्याऽपगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत्, न जातु स्वभावमपङ्काव
भावे वर्त्तितुमर्हति, नचेन्द्रियाध्यायेयी जडत्वभावस्याऽर्थस्य धर्मः प्रकाश इति
मान्यतं, अर्थधर्मत्वे गीकत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः प्राज्ञार्थश्च इति सर्वे
विदांसः प्रसज्येरन् न जायः कश्चिदिति, नचाऽतीताऽनागतवीर्यधर्मः प्रत्युत्पद्ये

ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः, वस्तुनो ज्ञाताऽज्ञातस्वरूपत्वात्
परिणामि चित्तम् ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
ऽपरिणामित्वाद् ॥ १८ ॥

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत ततस्तद्विषया-
श्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवद् ज्ञाताऽज्ञाताः स्युः, सदा
ज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामित्वमनुमाप-
यति ॥ १८ ॥

युक्तः, तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थ उपलब्धविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह सू०
तदुपराम इत्यादि, जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रणाडिकया चित्तमुपरञ्जयति, तदेवं-
भूतं चित्तदर्पणमुपसङ्क्रान्तप्रतिविम्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानाऽवे-
मनुभवति जलये किञ्चित्प्राकट्यादिकमाधत्ते, नाऽप्यसंबन्धा चित्तेन, तत्प्रति-
विम्बमङ्गान्तरकत्वाद् इति, यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाऽऽङ्गकारि-
कस्य विषयेषाऽस्ति सम्बन्धः तथाऽपि यत्र शरीरे वृत्तिमश्चित्तं तेन सदृसम्बन्धो
विषयाणामित्ययस्कांतामशिकत्वा इत्युक्तं, अयः सधर्मकं चित्तमिति इन्द्रिय-
प्रणाडिकयाऽभिसम्बन्धोपरञ्जयति । अत एव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुनः
इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तव्यतिरेकिणमर्थमयस्याप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्त-
मात्मानमादर्शयितुं तद्देशव्याऽपरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति, यस्य
तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामि-
त्वाद् ॥ १८ ॥ चित्तमूढविहितैकाग्रताऽवस्थितं चित्तमानिरीषात्सर्वदा पुरुषेणा-
ऽनुभूयते वृत्तिमत्, तत्त्वस्य हेतोः, अतः पुरुषोऽपरिणामी, परिणामित्वे चित्त-
वस्तुपुरुषोऽपि ज्ञाताऽज्ञातविषयो भवेद् ज्ञातविषय एव त्वयं, तस्मादपरिणामी,
ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यत इति । तदेतदाह यदि चित्तवद् इति, सदा
ज्ञातत्वं तु मनसः सदृशिकस्य तस्य नः प्रभुः स्वामी, भोक्तेरिवावत्, तस्य प्रभोः
पुरुषस्याऽपरिणामित्वमनुमापयति तथा चाऽपरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात्
पुरुषस्य भेद इति भावः ॥ १८ ॥

स्वादाशङ्का चित्तमेव स्वाऽभासं विषयाभासं च भविष्यति
अग्निवद्,

न तत् स्वाऽभासं दृश्यत्वाद् ॥ १६ ॥

यथेतराणौन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वात् स्वाभा-
सानि तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यं, न चाग्निरत्र दृष्टान्तः, न
हि अग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति, प्रकाशश्चायं
प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः, न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः ।
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्त्वचिदिति शब्दार्थः
तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठम् इत्यर्थः, स्वबुद्धि-
प्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते क्रुद्धोऽहं भौतो-

अत्र वैनाशिकमुत्पापयति स्वादाशङ्का इति, अयमर्थः स्वादेवं यदि चित्त-
मात्मनो विषयः स्वात् नत्वेतदस्ति, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाऽभासं पूर्वचित्तं
प्रतीत्य समुत्पन्नं, तत्कृतः पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं, कृतकारं च परिचा-
मिनश्चित्ताद्रेद इति, सू. न तद् इत्यादि ॥ १६ ॥ भवेदेतदेवं यदि स्वसंज्ञे चित्तं
स्वाश्रित्येतदस्ति तद्धि परिचामितया नीलादिवटनुभवव्याप्यं, वज्राऽनुभवव्याप्यं न
तत्स्वाभासं भवितुमर्हति, स्वात्मनि तत्तिविरोधाद्, न हि तदेव क्रिया च कर्म
च कारकं च, न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते, पुरुषस्त्वपरिचामी नाऽनु-
भवकर्म इति नाऽस्मिन् स्वयम्प्रकाशता न युज्यते, अपराधीनप्रकाशतोऽस्मिन्
स्वयम्प्रकाशता, नानुभवकर्मतः, तस्माद् दृश्यत्वाद् दर्शनकर्मं चित्तं न स्वाभा-
सम्, आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितत्वेन चित्तस्य तद्वृत्तिविषयाः प्रकाशत इति भावः ।
ननु दृश्योऽग्निः स्वयम्प्रकाशश्च न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरव्य-
क्षरिष्येत चात्र नचाऽग्निरत्र इति, कस्माद् नचाग्निः इति, सा नागाग्निरव्यन्तरात्
प्रकाशित विज्ञानात् प्रकाशत इति न स्वयम्प्रकाश इति न व्यभिचार इत्यर्थः ।
प्रकाशश्चायम् इति अवसिति पुरुषस्त्वभावात् प्रकाशाद् व्यवस्थितिः, क्रियाकथः
प्रकाश इति बावद् । एतदुक्तं भवति वा वा क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरकर्म-
सम्बन्धेन दृष्टा, यथा पाको दृष्टवेज्ञाऽग्निच्छुलसम्बन्धेन, तथा प्रकाशोऽपि क्रिया
इति, तथाऽपि तथा भवितव्यम्, सम्बन्धश्च भेदादयो नाऽभेदे सम्भवतीत्यर्थः ।
स्वादाशङ्कां चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्त्वचिदिति शब्दार्थः, स्वादेतद् ना ब्रू-

इहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इति, एतत् क्षबुद्धेरग्रहणे
न युक्तमिति ॥ १८ ॥

एकसमये चोभयाऽनवधारणम् ॥ २० ॥

न चेकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं, क्षणिक-
वादिनो यद् भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युप-
गमः ॥ २० ॥

स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण गृह्यत इति ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृति-
सङ्करश्च ॥ २१ ॥

वाच्यं चित्तं न हि ग्रहणस्याकारणत्वाऽव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः,
इत्यत आह स्व बुद्धि इति, बुद्धिः चित्तम्, प्रचाराः व्यापाराः, सत्ताः प्राणिनः,
चित्तस्य उतिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाययेष चित्तेन स्वविषयेष च सङ्ग प्रत्या-
त्मनभूयमानाश्चित्तस्याऽव्याप्यतां विषटयन्तीत्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदन-
मेव विशदयति कुडोऽङ्गम् इति ॥ १८ ॥

सू० एकसमये चोभयाऽनवधारणम् ॥ २० ॥ स्वाभासं विषयभासं चित्तमिति
ब्रुवाणो न तावद्येनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति बहुमहंति,
न ह्यविलक्षणे व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तः, तस्माद् व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः,
न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः, नचैकस्या एवोत्पत्तेरविलक्ष-
णायाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः, तस्याकालिकत्वप्रसङ्गाद्, नचैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः,
तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चाऽवधारणं नैकस्मिन् समये इति । तदेतद् भाष्यो-
च्यते नचैकस्मिन् क्षणे इति, तथा चोक्तं वैनाशिकैः स्मृतिर्येषां क्रिया सैव कारकं
सैव चोच्यते इति, तस्माद् दृक्कालमेतच्चित्तस्य लघातनं स्वाभासत्वमपनयद् दृष्टावं
च द्रष्टुपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम् ॥ २० ॥

पुनः वैनाशिकमुत्पापयति स्यान्मतिः इति, ना मूढ दृक्कालेन संवेदन-
मेवमप्यात्मा न सिद्धति, स्वसन्तानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धसंज्ञक-
क्षचित्तक्षयग्रहणादित्यर्थः, समस्य तज्ज्ञानत्वेन, अनन्तरं चाव्यवहितत्वेन, सम-
नन्तरं, तेन । सू० चित्तान्तर इत्यादि ॥ २१ ॥ बुद्धिः इति चित्तमित्यर्थः । नाऽ-

अथ चित्तं चेष्टितान्तरेण गृह्येत, बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते साऽप्यन्यथा साऽप्यन्यथेत्यतिप्रसङ्गः, स्मृतिसङ्करश्च यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावन्त्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति, तत्सङ्करा-
 श्चैकस्मृत्यनवधारणं च स्याद्, इत्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुष-
 मपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेव आकुलीकृतं, ते तु भोक्तृस्वरूपं
 यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते, केचित्सत्त्व-
 मात्रमपि परिकल्पयाऽस्ति स सत्त्वो य एतान् पञ्च स्कन्धान्
 निःक्षिप्याऽन्याश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्ता तत एव पुनस्तस्यन्ति,
 तथा स्कन्धानां महानिर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशा-
 न्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्ता सत्त्वस्य पुनः
 सत्त्वमेवाऽपङ्कवते । साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन
 पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्ति, इति ॥ २१ ॥

कथम्,—

चित्तेरप्रतिसङ्गमायास्तदाकारापत्तौ मबुद्धि-
 संवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनौ हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्गमा च परिणा-

गृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिपञ्चसमर्था, न हि बुद्ध्याऽसम्बन्धा पूर्वा बुद्धि-
 र्बुद्धा भवितुमर्हति, न ह्यगृहीतदृष्टौ दृष्टिमनवगन्तुमर्हति, तस्मादनवस्थेति ।
 विज्ञानवेदनासंश्लेषसंस्काराः स्कन्धाः । साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः साङ्खाय-
 योगाश्च त एवादयो विषां वैशेषिकादिप्रवादानां ते साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः ।
 सुममन्यद् ॥ २१ ॥

स्यादेतद्, यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यं चात्मनाऽपि कथं
 भोक्ष्यते चित्तं, न ह्यस्वात्मनः स्वयन्मकारसाऽप्यसि चाचित् क्रिया, न च ताम-
 रेष कर्ता, न चाऽसम्बद्धचित्तेन कर्मणा तस्मिन् भोक्ता, चतिप्रसङ्गाद्, इत्याशयवान्
 दृष्टयि कथम् इति, सूत्रेणोपरमाद् सू० चित्ते इत्यादि ॥ २२ ॥ यत् तदधीचद्

मिथ्येयं प्रतिसङ्गातेव 'तद्वृत्तिमनुपपत्ति, तस्याश्च प्राप्तचेत-
न्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिहृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिहृत्त्ववि-
शिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते । तथाचोक्तं "न पातालं न
च विवरं गिरीणां नैवाऽन्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् । गुहा
यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेद-
यन्ते" इति ॥ २२ ॥

अतश्चेतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयं च विषयत्वा-
दिषयिणा पुरुषेण आत्मोयया वृत्त्याऽभिमंबद्धं तदेतच्चित्त-
मेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरू-

वृत्तिमाह्वयमितरत्र इति, तद्विषयः समुत्पितं, चित्तेः स्वबुद्धिमवेदनं बहुलता-
कारापत्तौ चित्तिप्रतिबिम्बाऽकारतया तदरूपतापत्तौ सत्त्वाम्, यथा हि चन्द-
मसः क्रियामन्तराऽपि संक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलममलं जलमिव चन्द्रम-
समवभासयति एवं बिम्बाऽपि चित्तिव्यापारमुपसंक्रान्तचित्तिप्रतिबिम्बं चित्तं
स्मृततया क्रियया क्रियावतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चित्तिशक्तिसमवभासयद् भीम्य-
भावमासादयद् भीकृभावमापादयति तस्या इति स्वार्थः । भाष्यमध्येतदर्थम-
सङ्गत्तत्तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र । बुद्धिहृत्त्वविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेराग-
ममुदाहरति तथाचोक्तं न पातालम् इति । शाश्वतस्य त्रिवस्य ब्रह्मणो विशुद्ध-
स्वभावस्य चित्तिहायापन्नतां मनोवृत्तिमेव चित्तिहायापन्नत्वाङ्गतेरप्यविशिष्टां
गुहां वेदयन्ते, तस्यामेव गुहायां तद् गुह्यं ब्रह्म, तदपनये तु स्वयम्यकाग्रमनाव-
रणमनुपसर्गे प्रद्योतते चरमदीहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनसदतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपा-
दितः, सुम्पति लोकाप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति अतश्चेतद इति, अत्रार्थं चेतदि-
त्यर्थः, त० द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥ यथा हि नीलाद्यनुक्तं चित्तं
नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणाऽवस्थापयति एवं द्रष्टृकाद्यापत्त्या तदनुक्तं चित्तं द्रष्टार-
मपि प्रत्यक्षेणाऽवस्थापयति, अस्ति हि दृष्टाऽकारं ज्ञानं नीलमहं सम्मत्येति इति,

पापकं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाऽचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमिति उच्यते, तदनेन चित्तसा-
 रूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः, अपरे चित्तमात्र-
 मेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिषु सकारणो लोक-
 इति, अनुकम्पनीयास्ते, कस्माद्, अस्ति हि तेषां भ्रान्ति-
 वीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति, समाधिप्रज्ञायां
 प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिविम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादित्यः, स चेदर्थ-
 श्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत, तस्मात्
 प्रतिविम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनाऽवधार्यते स पुरुष इति ।
 एवं ग्रहीत्यग्रहणयाह्यस्वरूपचित्तभेदात् नयमप्येतद् जातितः
 प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनः, तैरधिगतः पुरुष इति ॥२३॥

तस्माद् ज्ञेयवद् ज्ञाताऽपि प्रत्यक्षमिन्द्रोऽपि न विविच्याऽवस्थापितो, यथा जले
 चन्द्रमसो विम्बं, नन्वेतावता तदप्रत्यक्षं, न चाऽस्य जलगतत्वे तदप्रमाणाविति
 चन्द्ररूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति, तस्याश्चित्तप्रतिबिम्बिततया चैतन्यगोचराऽपि
 चित्तवृत्तिर्न चैतन्यगोचरिति, तदिदं सर्वोपेतं चित्तस्येति, तदेतदाह मनी हि
 इति, न केवलं तदाकारापत्त्या मन्त्रव्योनाऽर्थेनोपरक्तं मनोऽपि तु स्वयं चेति,
 चकारो भिन्नकमः, पुरुषेणैव तस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः, तस्यावापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः ।
 इयं च चैतन्यहायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्य-
 मित्त आरोपयाम्भूवुरित्याह तदनेन इति, केचिद् वैनाशिका वाह्यार्थवादिनः,
 अपरे विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव द्रष्टाऽकारं दृष्ट्याकारं चाऽनु-
 भूयते इत्येतादभिज्ञावैवाकां द्रष्टृदृश्यौ, यथाहुः अभिज्ञोऽपि हि बुद्ध्यात्मा
 विपर्ययसितदर्शनैः । याज्ञवल्क्यकसंविनिभेदवानिव लक्ष्यते इति, तत्कथं मते-
 ऽनुकम्पनीया इत्यत आह समाधिप्रज्ञायाम् इति, ते खलूक्त्याभिरूपपत्तिमिधि-
 ताऽतिरिक्तं पुरुषमभ्युपनमय्याऽप्यटाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञाशानात्मगोच-
 राणां भवतामेव बोधवित्तव्याः, तद्यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थो आत्मा प्रति-
 विम्बीभूतोऽन्वः कस्यात् तस्याऽत्मन आलम्बनीभूतत्वाद् । अथ चित्तादभिज्ञमेव
 कस्याशास्त्वन्मन् भवतीति यदि बुक्तिबोधितोऽपि वैजात्यादयेत् तत्र हेतुमात्रं
 च चेद् इति, स चेदात्मरूपोऽर्धचित्तमात्रं आह तु ततो व्यतिरिक्तः यतः कथं

कुतश्चेतद्,—

तदसंख्येयवासनाभिच्छिन्नमपि परार्थं संहत्य-
कारित्वाद् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि
परार्थं परस्य भोगाऽपवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद् गृह्य-
वत्, संहतकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं, न सुख-
चित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थम्, उभयमध्येतत्परार्थं, यश्च
भोगेनाऽपवर्गेण चाऽर्थेनाऽर्थवान् पुरुषः स एव परो न परः
सामान्यमात्रं, यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदा-
हरेद्देनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्याद्,
यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

प्रशयव प्रज्ञापमवधार्येत, स्वात्मनि इति विरोधाद् । अपसंहरति तस्माद् इति,
समीचीनोपदेशेनाऽनुकम्पिता भवतीत्याह एवम् इति, जातितः स्वभावत
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्ताऽतिरिक्तात्मसङ्घादे हेतुत्वरजवतारयति कुतश्चेतद् इति, सू० तद
त्वाद् ॥ २४ ॥ यद्यप्यसङ्ख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिहरते
न तु पुरुषं तथा च वासनाधीना विपाकाचित्तावयतया चित्तस्य भोक्तृता-
भावइति, भोक्तृत्वं च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथाऽपि तच्चित्तमसङ्ख्येय-
वासनाभिच्छिन्नमपि परार्थं कस्यात् संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः । आचष्टे
तदेतद् इति, स्यादेतत्, चित्तं संहत्याऽपि कारिष्यति स्वार्थं च भविष्यति चः
अस्तु विरोध इति यदि कश्चिद् द्रव्यात् प्रत्याह संहत्यकारिणा इति । सुख-
चित्तमिति भोगमुपलक्षयति, तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यं, ज्ञानमित्यपवर्गं उक्तं ।
एतदुक्तं भवति सुखदुःखे चित्ते प्रतिकृष्टानुकृष्टात्मके नात्मनि सम्भवतः, स्वात्मनि
इति विरोधाद्, न चाऽन्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखे विद-
धानसाध्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, तस्माद् सः साक्षात्परम्परया वा
सुखदुःखयोर्न व्याप्तिर्येत स एव साध्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स च
निष्पीडासीनः पुरुषः, एवमपठ्यते येन ज्ञानेन तस्माऽपि त्रियतन्त्रत्वात् स्वात्मनि

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः

॥ २५ ॥

यथा प्राहपि दृष्टाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्ताऽनुमीयते
 तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातो दृश्येते तत्रा-
 ऽप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माऽभिनिर्वर्त्तित-
 मित्यनुमीयते, तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते,
 यस्याऽभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे
 रुचिर्भवति अरुचिश्च निर्णये भवति तत्र आत्मभावभावना
 कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विद् इदं कथं स्विदिदं के भवि-
 ष्यामः कथं वा भविष्याम इति, सा तु विशेषदर्शिनो निव-
 र्त्तते, कुतः, चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः, पुरुषस्वसत्याम-
 विद्यायां शुद्धचित्तधर्मेरपरास्मृष्ट इति, ततोऽस्य आत्मभाव-
 भावना कुशलस्य निवर्त्तत इति ॥ २५ ॥

अ ठत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं, न चान्यविषयादस्यादपवर्गसम्भवी, विदेहप्रकृति-
 लक्षानामपवर्गाऽसम्भवात्, तस्माद् ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत्स्वार्थं आऽपि
 परमाचार्यं, संवृतपरार्थत्वं चानवस्थाप्रसङ्गादसंवृतपरार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

तदेवं कैवल्यमुखवीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनवि-
 कृतपुरुषान्तराद् व्यावृत्तमाह सू० विशेष ठत्तिः ॥ २५ ॥ यस्य आत्मभावे भावना
 अस्ति तस्याऽष्टाङ्गयोगोपदेशादनुतिष्ठती युञ्जानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्त्वपु-
 ष्वोर्विशेषदर्शनाद् आत्मभावभावना निवर्त्तते, यस्य आत्मभावभावनायैव नास्ति
 नास्तिकस्य तस्योपदेशानविर्कृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परस्योक्तभावस्य बीपदेशो न
 विशेषदर्शनं न आत्मभावभावनानिष्ठतिरिति सूचार्थः । नन्वात्मभावभावनाया-
 चित्तवर्त्तिन्या कुतोऽवगम इत्यत आह अथा प्राहपि इति । प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शन-
 बीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तद्विदेहोऽनुष्ठानं वा सदभि-
 निर्वर्त्तितमसौत्वानुमीयते, तस्य आत्मभावभावना अवश्यमेव स्वाभाविकी
 यत्प्रभावं विनाऽपि प्रवर्त्तते । अनधिकारिण्यभागीनां वचनेन दर्शयति यस्य
 अभावादिदम् इति, पूर्वपक्षः नास्ति कर्मफलं परस्त्रीकिमोऽनादान् परस्त्रीकाऽ-

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्

॥ २६ ॥

तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्
तदस्य अन्यथा भवति, कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्न-
मिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहि-
णश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि अस्मीति वा, ममेति
वा, जानामीति वा, न जानामीति वा । कुतः, क्षीय-
माणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा

भावात्, तत्र क्वचिः, अक्वचिश्च निर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये, आत्मभावभावना
प्राग् व्याख्याता, विशेषदर्शनः परामर्शमाह चित्तस्यैव इति, तस्य विशेषदर्शन-
कुशलस्य आत्मभावभावना विनिवर्तत इति ॥ २५ ॥

अथ विशेषदर्शनः कौटुम्भं चित्तमित्यत आह सू० तदा चित्तं ॥ २६ ॥
निगदव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

स्मादेतद्, विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्याद्, दृश्यते
चाऽस्य भिन्नामटती व्युत्थितमित्यत आह सू० तच्छिद्रेषु इत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतीयते
येन स प्रत्ययः, चित्तसत्त्वं, तस्याद्विवेकचित्ते, तेन निवृत्त्य । जानामीति
साक्षात्मीची विविच्य दर्शितः, न जानामीतिमीहः, तन्मूलावच्छेदहारममकारावच्छ-
मस्मीति वा नमेति वा दर्शितौ । क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति
समासः । पूर्वसंस्कारेभ्यः व्युत्थानसंस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

स्मादेतत्, सत्यपि विवेकज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसूयते
कदाहिं हानवदुक्तेषां, यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसूयैरन्वितत आह सू०
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥ अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थान-

ज्ञानाग्निना दग्धवीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति,
ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न
चिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसङ्गस्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेक-
ख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदाऽयं ब्राह्मणः प्रसङ्गानेऽप्यकुसीदः ततोऽपि न किञ्चि-
त्प्राप्ययते, तत्राऽपि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भव-
तीति, संस्कारवीजक्षयाच्चास्य प्रत्ययान्तराणि उत्पद्यन्ते, तदा
अस्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तस्माभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकापं कषिता भवन्ति,

संस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसूयते न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि
प्रसीतुमर्हन्ति, यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसूयते,
तत्कस्य हेतोः, तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवन्निदग्धवीजभावा इति, एवं व्युत्थान-
संस्कारा अपीति । अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरीदव्या विवेक-
संस्काराश्च निरोधसंस्कारैः, निरोधसंस्काराकान्तवाद्याविषयत्वं दर्शितं निरोधो-
पायः प्रायश्चित्तनीय इत्यत आह ज्ञानसंस्कारास्तु इति, प्रत्ययान्त्यसंस्कारा
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपायं प्रसङ्गानमुक्त्वा प्रसङ्गाननिरोधोपाय-
माह सू० प्रस समाधिः ॥ २९ ॥ ततोऽपि प्रसङ्गानादपि, न किञ्चित् सर्व-
भावाऽधिष्ठातृत्वादि, प्राप्ययते, प्रत्युत तत्राऽपि क्लिष्टाति, परिणामित्यदोषदर्शनेन
विरक्तः, सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति । एतदेव विवक्षीति तत्रापि इति,
यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः, यतस्तस्य न
प्रत्ययान्तराणि भवन्ति ततः सर्वथा विवेकख्यातिरिति, तदास्य धर्ममेघः समाधि-
र्भवति एतदुक्तं भवति प्रसङ्गाने विरक्तान्निरोधमिच्छन् धर्ममेघं समाधिसुपा-
सीत, तदुपायने च सर्वदा विवेकख्यातिर्भवति, तथा च तन्निरोधं पारय-
तीति ॥ २९ ॥

तस्य च प्रयोजनमाह सू० ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कल्याणमूर्तिवन्निव

कुशलाऽकुशलाश्च कर्माश्रयाः समूलघातं कृता भवन्ति,
क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति, कस्माद्,
यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं, न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित्
केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्य आन-
न्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्य आनन्त्यं भवति,
आवरणेण तमसा अभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा
प्रवर्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति, तत्र यदा सर्वैरावरण-
मलेरपगतमलं भवति तदा भवति तस्य आनन्त्यं, ज्ञानस्य
आनन्त्यात् ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते, यथा आकाशे खद्योतः, यत्रेद-
मुक्तं अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्य-
मुच्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयद् प्रति ॥ ३१ ॥

मुक्तो भवति । उत्तरं यस्माद् इति, क्लेशकर्मवामनेषुः किल कर्माश्रयो जात्यादि-
निदानं, न चाऽसति निदाने निदानो भवितुमर्हति, यथा अहं अत्र भगवानस-
त्मादः जीतरागजन्मादृग्माद इति ॥ ३० ॥

अथैवं चर्ममेषे सति कौटशं चित्तमित्यत आह तू० तदा अल्पम् ॥ ३१ ॥
आश्रयते चित्तसत्त्वमेषिरित्यावरणानि, मलाः क्लेशकर्माणि, सर्वे च ते आवरण-
मलाश्चेति सर्वावरणमलाः, तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य, ज्ञानस्य ज्ञायते अनेन इत्य-
नया व्युत्पत्त्या, आनन्त्याद् अपरिमितत्वात्, ज्ञेयमल्पं, यथा हि शरदि चणपटलमुक्त-
चन्द्राऽर्चिः परितः प्रथीतमानस्य प्रकाशाऽनन्त्यात् प्रकाशा घटादयोऽल्पाः प्रका-
शनी एवमपगतरजसमसंश्लितसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाशमिति, तदेतदाह
सर्वैः इति, एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्वीरयति आवरणेण तमसाऽभिभूतम् इति,
क्लिष्टाश्रीलेन रजसा प्रवर्तितमतएवीद्घाटितं प्रदेष्टादपनीततम इत्यर्थः अत एव
सर्वान् धर्मान् क्रियान् मीहति वर्धति प्रकाशनेनेति चर्ममेष इत्युच्यते । नन्वयमस्तु
चर्ममेषः सनाधिः सवासनक्लेशकर्माश्रयप्रशमदेतुः, अथ सत्यप्यस्मिन् कस्मान्न
ज्ञायते पुनर्जन्तुरित्यत आह यत्रेदमुक्तम् इति, कारणसमुच्छेदादपि चेत्कार्ये
क्लेशवै ह्यस्यो मणिवैधादयोऽन्वादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा चाऽनुपपन्नार्थ-

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिगुणा-
नाम् ॥ ३२ ॥

तस्य धर्ममेवस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः ।
परिसमाप्यते, न कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमा क्षणमप्य-
वस्थातुमुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामेति,

क्षणप्रतियोगी परिणामाऽपरान्तनिर्ग्राह्यः
क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्य अपरान्तेन अवसानेन गृह्यते
क्रमः न ह्यननुभूतक्रमक्षणा नवस्य पुराणता वस्तव्याऽन्ते
भवति, नित्येषु च क्रमो दृष्टः, द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थ-
नित्यता परिणामिनित्यता च, तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य,
पारेणामिनित्यता गुणानां, यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं न

तायामाभाषको लौकिकः उपपन्नार्थः स्यात्, अविध्य दन्वी मरिमिति, अथ वद-
यथितवान्, प्रत्यसृजत् पितृवान्, अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति ॥ ३१ ॥

ननु धर्ममेवस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं असूक्ष्मात्मप्र-
हन्तु व्युत्थानसमाधिसंस्कारान् क्रियकर्माश्रयान्, गुणास्तु स्वत एव विकार-
करणीलाः कल्याणादृश्यमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नाऽरभन्त इत्यत आह
सू० ततः नाम् ॥ ३२ ॥ जीवमिदं गुणानां यदमीयं प्रति कृतार्थास्तं प्रति न
प्रवर्तन्त इति भावः ॥ ३२ ॥

अत्राऽन्तरे परिणामक्रमं पृच्छति अथ कोऽयम् इति, सू० अथ क्रमः ॥ ३३ ॥
परिणामक्रमः क्षणप्रतियोगी अथः प्रतिसम्बन्धी यस्य स तत्तत्तः, अथप्रत्यया-
श्रय इत्यर्थः, न जातु क्रमःक्रमनन्तरीय क्रमो निरूपयितुं, न चैकस्यैव अथस्य
क्रमः, तथात् क्षणप्रत्ययाश्रयः परिशिष्यते, तदिदमाह अथानन्तर्यात्मा इति ।
परिणामक्रमे प्रमाद्यमाह परिणामस्य इति, नवस्य हि वक्ष्यते प्रवक्ष्यते इति-
स्यापि चिरेण पुराणता दृश्यते सोऽयं परिणामस्याऽपरान्तः पर्यवसानं, तेन
हि परिणामस्य क्रमः ततः प्रागपि पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मसूक्ष्म-

विहस्यते तन्नित्यं, उभयस्य च तत्त्वाऽनभिघाताच्चित्तत्वम्,
तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्गच्छः क्रमो
लक्ष्यपर्यवसानो, नित्येषु धर्मेषु गुणेषु फलव्यपर्थवसानः,
कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु सुक्तपुरुषेषु स्वरूपाऽस्तिता
क्रमेणैवाऽनुभूयत इति तत्राप्यलक्ष्यपर्यवसानः शब्दपृष्ठेना-
ऽस्तिक्रियासुपादाय कल्पित इति । अथाऽस्य संसारस्य
स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्याऽस्ति क्रमसमाप्तिर्न वेति ।
अवचनीयमेतत्, कथम्, अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः सर्वो
जातो मरिष्यति, ओं भो इति । अथ सर्वो मृत्त्वा जनिष्यत इति
विभज्य वचनीयमेतत् प्रत्यदितम्यातिः क्षीणदृष्टः कुशलो

तरत्वादीनां पीषांपर्थ्यमनुमीयते । एतदेव व्यतिरेकसुखेन दर्शयति न हि
इति । अननुभूतः अग्रतः क्रमचरणो यथा सा तथोक्ता । नन्वेव क्रमः प्रधा-
नस्य न सम्भवति तस्य नित्यत्वादित्यत आह नित्येषु च इति, बहुवचनेन सर्व-
नित्यव्यापितां क्रमस्य प्रतिजानीते, तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्य-
व्यापितां क्रमस्योपपादयति इयी इति, ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यं,
परिणामि सदैव स्वरूपात् अवमानं कथं नित्यमित्यत आह यस्मिन् इति, धर्म-
लक्षणाऽवस्थानामुदयव्यवधर्मत्वं धर्मिणस्तु तत्त्वादविघात एवेति । अथ किं
परिणामापरान्तनिर्गच्छता सर्वक्रमस्य, नेत्याह तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु इति,
यतो लक्ष्यपर्यवसानः धर्माणां विनाशान्, प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लक्ष्य-
पर्यवसानः । ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः पुरुषस्य
त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह कूटस्थनित्येषु इति, तत्र ब्रह्मणां
चित्ताऽव्यतिरेकाऽभिमानात्परिणामाध्यासः, सुक्तानां चास्तिक्रियासुपादाया-
ऽवशावीऽपि परिणामी लोहकल्पितः, शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्ठो विकल्पोऽस्ति
क्रियासुपादान् इति । गुणेष्वलक्ष्यपर्यवसानः परिणामक्रम इत्युक्तं तदसङ्गमानः
पृच्छति अथ इति, स्थित्यतिमहाप्रलयावस्थार्या, गत्येतिष्ठती । एतदुक्तं भवति
अद्यानन्त्यान्न परिणामसमाप्तिः संसारस्य हन्त भोः कथं महाप्रलयसमये सर्वेषा-
नात्मनां सङ्घासं सृष्टिर्द्येत, कथं च सृष्ट्वादौ सङ्घातोपपत्तिं संसारः, तस्मान्
एनैकस्यात्मनो सृष्टिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारक्रमेणेतिप्रधान-
परिणामपरिसमाप्तिः, एवं च प्रधानस्याऽव्यनित्यत्वप्रसङ्गः, न चाऽपूर्वसत्त्वमादुभाव

न जनिष्यत इतरस्तु जनिष्यते । तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी
 न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे विभज्यवचनीयः प्रश्नः, पशुमुद्दिश्य
 श्रेयसी देवानृषीणां अधिक्तव्येति । अयं तु अवचनीयः प्रश्नः
 संसारोऽयमन्तवानथाऽनन्त इति, कुशलस्याऽस्ति संसार-
 क्रमसमाप्तिर्नंतरस्येति, अन्यतराऽवधारणेऽदोषः, तस्माद्
 व्याकरणीय एवाऽयं प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्ती कैवल्यमुक्तं तत् स्वरूपमवधार्यते,—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
 स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इत्यतः येनानन्त्यं स्यात्, तथा सति अनादित्वव्याहतेः सकलशास्त्रैर्भद्रप्रसक्त इति
 भावः । उत्तरमाह अवचनीयम् इति, अनुत्तराहमेतद् । एकान्त एव तस्या-
 ऽवचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति अस्ति प्रश्न इति, सर्वो जातो
 मरिष्यतीति प्रश्नः, उत्तरं भो भो इति, सत्यं भो इत्यर्थः । विभज्य वच-
 नीयमुक्ता विभज्य वचनीयं प्रश्नमाह अथ सर्व इति, विभज्य तवचनीयतामाह
 विभज्य इति । विभज्य वचनीयमेव प्रश्नान्तरं विस्पष्टायमाह तथा मनुष्य-
 जातिः इति, अयमु अयं तु अवचनीय एकान्तः न हि सामान्येन कुशलाः क्रम-
 पुरुषसंसारस्याऽन्तवत्समन्तवत्त्वं वा अकस्मिकान्तो वक्तुं, तथा प्राणव्या-
 त्रस्य श्रेयस्त्वन्तवत्त्वं वा नैकान्ततः अक्षोऽवधारयितुं तथा जातसंज्ञस्य मरण-
 मेकान्तः । विभज्य पुनः अक्ष्यावधारणमित्याह कुशलस्य इति, अयमभि-
 सन्धिः क्रमेण मोक्षं सर्वेषां मोक्षासंसारोच्छेद इत्यनुमानं, तच्चागमसिद्ध-
 मोक्षाश्रयं, तथा चाऽभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणाभावः कथं तमेव आगमं
 प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणीकुर्यात् तस्मादागमवाचितविषयमेतदनुमानं न
 प्रमाणात्, नूयते हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सर्वप्रतिसर्गपरम्पराया अनादित्व-
 रनन्तत्वं चेति । अपि च सर्वेषामिवात्मनां संसारस्य न तावद् युगपदुच्छेदः
 संभवी, न हि पश्चित्तदपाशमप्यनेकाजन्मपरम्पराभ्यासपरित्रमसाध्या विवेक-
 स्यातिप्रतिष्ठा किं पुनः प्राणशब्दादस्य स्थावरजगन्मादेरिकादाऽऽकादा भवितु-
 मर्हति; न च कारणाऽधीगपये कार्ययोगपथं युज्यते, क्रमेण तु विवेकस्याताव-
 सङ्गिर्भावां क्रमेण मुक्ती न संसारीच्छेदः, अनन्तत्वात् जन्तूनामसङ्गिभ्यस्तादृशं
 सर्वमवदातम् ॥ ३५ ॥

कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य-
कारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं, स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वा-
ऽनभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला, तस्याः सदा
तथैवाऽवस्थानं कैवल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचने कैवल्य-
पादश्चतुर्थः ॥

कैवल्यरूपाऽवधारणपरस्य सूत्रस्याऽवान्तरसङ्गतिमाह गुणाऽधिकार इति,
सू० पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः 'कैवल्यं' स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्ति-
रिति ॥ ३४ ॥ कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे
प्रधाने लयः, तेषां कार्यकारणात्मकानां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा
मनसि लीयन्ते, मनोऽस्थितायाम्, अस्थिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्ग इति, योऽयं
गुणानां कार्यकारणात्मनां प्रतिसर्गः तत्कैवल्यं यं कं चित्युरुषं प्रति प्रधानस्य
मोक्षः । स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह स्वरूपप्रतिष्ठा इति । अस्ति
हि महाप्रलयोऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्भवासौ मोक्ष इत्यत आह पुनः इति ।
सौत्र इति शब्दः शास्त्रपरिसमाप्ति ॥ ३४ ॥

मुक्त्यर्पितं परलोकेमेयज्जसिद्धयो धर्मचनः समाधिः ।

इयौ च मुक्तिः प्रतिपादिताऽस्मिन् पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम् ॥ १ ॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिताः ।

सङ्काङ्गेरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि ।

कृतो मुक्तिरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरः ।

विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ ॥ २ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्य-

व्याख्यायां तत्त्ववैशारद्यां कैवल्य-

पादश्चतुर्थः समाप्तः ॥

